

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

TEK PARTİ İKTİDARININ İKTİSADİ DIŞ POLİTİKASI

ZEYNEP YILMAZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Yakup KAYA

KONYA-2023

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

TEK PARTİ İKTİDARININ İKTİSADİ DIŞ POLİTİKASI

ZEYNEP YILMAZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Yakup KAYA

KONYA-2023

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Zeynep Yılmaz		
	Numarası	21810501013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Ana Bilim Dalı/Tarih Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	Tek Parti İktidarının İktisadi Dış Politikası			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Zeynep YILMAZ

İmzası

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti, bu yıl içerisinde yüz yılı aşmış bir devlettir. Devletin bir asırlık ömründe gerçekleştirmiş olduğu siyasi, ekonomik, kültürel, eğitim amaçlı birçok politikası ve bu politikalarında başta iç ve dış olmak üzere pek çok belirleyici unsur bulunmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk yirmi yedi yılını kapsayan tek parti iktidarı dönemi, bir asırlık tarihte önemli ve ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bu dönemin önemi ve ayrıcalığı, ülkenin bizzat kurucuları tarafından yönetim sürecinin gerçekleştirilmiş olmasından ileri gelmektedir. Bunun yanında Millî Mücadele sonrasında ve İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki politikalara tek parti dönemi içerisinde yön verilmiş olması, bu dönemi Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ayrıcalıklı bir yere taşıyan önemli konu başlıklarıdır.

Söz konusu olayların yanı sıra ekonomi politikalarındaki yol haritaları ve ülke ekonomisini güçlendirmek ile beraber uluslararası ticaret faaliyetlerinde gösterilen atılım süreçleri, tek parti dönemini incelemek için önemli ekonomik sebepler arasında yer almaktadır.

Bu tezde tek parti iktidarı olarak literatüre geçen yirmi yedi yıllık kesintisiz bir sürecin dış siyaseti ve ekonomi politikaları incelenmiştir. İncelenen dış ilişkiler, siyasi politika değerinde değil; ekonomik alanda irdelenmiş, ilişkilere yön veren ekonomik faktörler ve altyapıları değerlendirilmiştir. Uygulanan politikalar ile ulaşılmak istenen kazançlar ve ittifaklar, altyapıları ve uluslararası ortam dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Halk Partisi, Dış Politika, Ekonomi, Tek Parti İktidarı

ABSTRACT

The Republic of Turkey is a one hundred year old state in the current year. There are many political, economic, cultural and educational policies that the state has realized in its century-long life, and there are many determining factors, especially internal and external, in these policies.

The first twenty-seven years of the history of the Republic of Turkey, the period of one-party rule, has an important and distinct place in the history of a century. The reason for this significance is that the process of governance was carried out by the founders of the country themselves. However, the fact that the policies after the War of Independence and during the Second World War were shaped during the single party period are important topics that set this period apart in the history of the Republic of Turkey.

In addition to the aforementioned events, the road maps in economic policies and the breakthrough processes shown in international trade activities together with the development of the country's economy are important economic reasons to examine the single party period.

In this thesis, the foreign and economic policies of a twenty-seven-year uninterrupted period, which is referred to in the literature as the single party rule, are analyzed. However, the foreign relations are analyzed not in terms of their political policy value, but their economic substructures are analyzed and the economic factors and substructures that shape the relations are evaluated. The gains and alliances to be achieved through the policies implemented are evaluated with their substructures and the international environment.

Keywords: Republican People's Party, Foreign Policy, Economy, One Party Rule,

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT	ii
KISALTMALAR.....	iv
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

YENİ TÜRK EKONOMİSİ

1.1. İzmir İktisat Kongresi.....	11
1.2. Lozan Barış Görüşmelerinde İktisadi Meseleler.....	16
1.2.1.Kapitülasyonların Kaldırılması.....	17
1.2.2.Dış Borçlar Meselesi.....	18
1.2.3. Ticaret Rejimi ve Gümrük Tarifesi.....	19

2.BÖLÜM

CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NİN KURULUŞU

2.1.Cumhuriyet Halk Partisi'nin Kuruluş Süreci ve İktidara Gelişi.....	22
2.2.Cumhuriyet Halk Partisi Programında Ekonomik Politikaları.....	30

3. BÖLÜM

ATATÜRK DÖNEMİ'NDE İKTİSADİ DIŞ POLİTİKA FAALİYETLERİ

3.1.Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasının Temelleri.....	34
3.2.Cumhuriyet'in İlk Yılları Ülke Ekonomisi ve 1923-1929 Yılları Arası İktisadi Dış Politika.....	40
3.2.1.Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Ülke Ekonomisi.....	40
3.2.1.1.Musul Meselesi ve İngiltere ile İlişkiler.....	49
3.2.1.2.Dış Borçlar Meselesi ve Fransa ile İlişkiler.....	55
3.2.1.3.Nüfus Mübadelesi Meselesi ve Yunanistan ile İlişkiler.....	58
3.2.1.4.1923-1929 Yılları Arasında İktisadi Dış Politika.....	63
3.2.1.5.İtalya İle İlişkiler.....	63
3.2.1.6.A.B.D. ile İlişkiler	66

3.2.1.7.Almanya İle İlişkiler	67
3.2.1.8.Sovyet Rusya İle İlişkiler	70
3.3.1929 Dünya Ekonomik Krizi ve 1929-1939 Yılları Arası İktisadi Dış Politika.....	72
3.3.1 1929 Dünya Ekonomik Krizinin Başlaması.....	72
3.3.2.Ekonomik Kriz Yıllarında Türkiye Cumhuriyeti Ekonomisi İktisadi Dış Politika.....	73
3.3.3.Devletçi Ekonomi Modeline Geçiş ve İktisadi Dış Politika.....	83
3.3.4. 1929-1938 Yılları Arasında Dış Politika ve Yaklaşan Savaş.....	96

4. BÖLÜM

MİLLİ ŞEF DÖNEMİ'NDE İKTİSADİ DIŞ POLİTİKA FAALİYETLERİ

4.1. Mustafa Kemal Atatürk'ün Vefatı ve İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı Olması.....	100
4.2. İkinci Dünya Savaşı'nın Başlaması ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Savaşa Karşı Alınan İktisadi Tedbirler.....	102
4.2.1. İkinci Dünya Savaşı'nın Başlaması.....	102
4.2.2. Savaşa Karşı İktisadi Tedbirler.....	106
4.2.2.1. Milli Mükellefiyet Vergisi.....	107
4.2.2.2. Milli Korunma Kanunu.....	108
4.2.2.3. Varlık Vergisi.....	111
4.2.2.4. Toprak Mahsulleri Vergisi.....	115
4.3. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye Cumhuriyeti'nin Konumu ve İktisadi Dış Politika	118
4.3.1. Savaşın İlk Yıllarında İktisadi Dış Politika.....	118
4.3.2.Adana Görüşmesi.....	134
4.3.3. Quebec Konferansı.....	135
4.3.4.Moskova ve Tahran Görüşmeleri.....	136
4.3.5. Kahire Görüşmesi.....	136
4.3.6. İkinci Kahire Konferansı.....	137
4.3.7. Yalta (Kırım) Konferansı ve İkinci Dünya Savaşı'nın Sonu.....	139
4.3.8. Savaş Yıllarında Dış Ticaret Dengesi.....	140

4.4. İkinci Dünya Savaşı Sonrasında İktisadi Dış Politika ve Tek Parti İktidarının Sonu	142
4.4.1. Savaş Sonrası Uluslararası Siyasi Konjonktür ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Konumu.....	142
4.4.2. Soğuk Savaş Yıllarında İktisadi Dış Politika.....	144
4.4.2.1. Truman Doktrini ve IMF Üyeliği.....	148
4.4.2.2. Marshall Yardımları ve Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü.....	153
SONUÇ	162
KAYNAKÇA.....	165
EKLER.....	176

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ARMHM	: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
Bk.	: Bakınız
Bs.	: Basım
BMM	: Büyük Millet Meclisi
C	Cilt
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Ed.	: Editör
HF	: Halk Fırkası
IMF	: International Monetary Fund
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
Sy.	: Sayı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCMB	: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TCRG	: Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete
TL	: Türk lirası
T.y.	: Tarih Yok
TOMTAŞ	: Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi
yy.	: Yüzyıl
ZC	: Zabıt Ceridesi

ÖN SÖZ

Türkiye Cumhuriyeti gerek kuruluş süreci gerekse önemli iç ve dış meseleleri sebebiyle incelenmeye değer bir tarihe sahiptir. Ülkenin kuruluş aşamasında vermiş olduğu askerî ve diplomatik mücadeleler yanında kurulduktan sonra izlenen barış yanlısı ekonomik ve siyasi politikalar çok boyutlu öneme sahiptir.

Tek parti sürecinde izlenen iç politikanın belirli bir reform sürecine dayanması, dış ilişkilerin ise daima uluslararası barışa katkı sağlayacak ölçüde geliştirilmesi iktidar politikalarının en önemli unsurudur. İktidar yıllarında gerçekleştirilmiş olan iç ve dış ekonomi politikalarının ise uluslararası konjonktüre uygun olması ve daima ülke içerisindeki ekonomik faaliyetlerin her alanında gelişimi amaçlaması iktidarın önemli dinamikleridir.

Siyasi ve iktisadi politikalarını benzer unsurlar ile devam ettiren iktidar yıllarında her iki alan içerisinde en önemli nokta, her aşamada bağımsızlıktan ödün vermeden ilişkiler kurmak ve dönemin şartlarına uygun hareket etmek olmuştur. Bunun için de her zaman realist ve dinamik politikaların takip edilmesi zorunluluğunun bilinci ve bu ölçüde hareket edilmesi iktidarın en önemli yapısını oluşturmuştur.

Bu tezde, 29 Ekim 1923-14 Mayıs 1950 tarihleri arasında Türkiye Cumhuriyeti'ni yirmi yedi yıl boyunca yönetmiş olan tek parti iktidarının ekonomi politikaları ve dış ilişkileri incelenmiştir. Çalışma içerisinde tek parti yönetiminin kuruluş süreci, partinin ekonomi ve dış politika vaatleri hakkında bilgilendirmeler yapılmıştır. Böylece parti anlayışı ile ülkenin yönetim politikaları belirtilmiştir.

İktidar sürecinde ülke içerisindeki ekonomik kaynaklar, yapılması planlanan ekonomik kalkınma hamleleri ve ekonomi politikaları yanı sıra dış siyasi ilişkiler, uluslararası siyasi ortam ve Türkiye Cumhuriyeti'nin konumu, siyasi dış ilişkilere yaklaşırken elde edilmeye çalışılan ekonomik kazanımlar ve kurulan ekonomik ittifaklar ile TL'nin değeri çalışmanın merkezini oluşturmuştur.

Bu tez hazırlanırken araştırma sürecinde akademik kitap, makale ve tezlerden dönemin dış siyaseti ve ekonomi politikaları hakkında bilgi edinilmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi parti beyanamesi, parti kongreleri, Cumhuriyet Arşivi, Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanakları, dönemin cumhurbaşkanları ile bakanlarının söylevleri, hatıratlar, devletler arası yazışmalar ve sayısal veriler ışığında uygulanan politikalar açıklanmış ve değerlendirilmiştir.

Çalışmada Türkiye Cumhuriyeti'nin yıllar içerisinde değişen ekonomik konumu, faaliyetleri, ulaşılmak istenilen amaç kapsamında dış ilişkileri incelenmiş ve bu ilişkilerin dış siyasi ve dış ekonomik ilişkilere yansımaları açıklanarak elde edilen kazanımlar ve ittifak süreçleri ortaya konmuştur.

Çalışmam sürecinde her türlü desteği sağlayan danışman hocam Doç. Dr. Yakup Kaya'ya ve benden maddi manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen aileme teşekkür ederim.

Zeynep YILMAZ

KONYA-2023

GİRİŞ

Devletler, tarih boyunca gerek siyasi gerekse ekonomik faaliyetler ile birbirleri ile her zaman etkileşim hâlinde olmuşlardır. Bu etkileşimler, devletlerin güçlerini artırmaları veya varlıklarını korumaları açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Devletlerin kurduğu dış ilişkilerde izlemiş olduğu belirli politikalar vardır. Bu, bizlere devletin misyonunu gösterdiği gibi amaç ve ideolojisini tanıtmaya bakımından da önem arz etmektedir. Devletlerarası kurulacak olan ilişki düzeylerinde dostluk ve barış ortamı hâkim olabileceği gibi çıkar çatışmaları yahut belirli anlaşmazlıklar sebebi ile kaos ve çatışma ortamının doğması da uluslararası ilişkilerin kaçınılmaz süreçlerindedir.

Ekonomi ise bir devletin ayakta kalması ve halkın refah seviyesinde yaşayabilmesi için en önemli unsurdur. Ülke içerisindeki ekonomik faaliyetler, üretken nüfus ve sektör dağılımı, para biriminin değeri ve devlet tarafından gerçekleştirilmiş olan iç ve dış ekonomik faaliyetler bir ülke ekonomisinin temel dinamikleridir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde 1923-1950 yılları arasında uygulanmış olan ekonomi politikaları genel itibari ile liberal ve devletçi politikalar olarak iki kategoride incelenmiştir.

Liberal ekonomi politikası kapsamında ekonomiye dair kararların alınmasında piyasa işleyişi belirleyici unsur olmaktadır. Liberal ekonomi dahilindeki politikalar, günümüzde küreselleşme ile paralel ilerlemektedir. Bu düşünce sistemi Sanayi devrimi ile birlikte daha çok önem kazanmaya başlamıştır.¹

Devletçi ekonomi yapılanmasında ise piyasa belirleyiciliğinden ziyade devlet kontrolünde ve devlet himayesinde iktisadi yapılanmaların devam ettirilmesi olarak değerlendirilmektedir. Bu yapılanma, Boratav'a göre devlet işletmeciliğinin zorunlu bir unsur olarak içeren müdahaleci bir politika olarak betimlenmektedir.²

Türkiye Cumhuriyeti'nde 1923-1950 yılları arasında yönetimde Cumhuriyet Halk Partisi egemendir. Bu dönem, literatür kapsamında tek parti yönetimi olarak

¹ Zeki Erdut, *Liberal Ekonomi Politikaları ve Sosyal Politika*, 11-12

² Korkut Boratav, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, 9.

adlandırılmaktadır. Ancak iktidar yıllarında belirli dönemlerde bazı muhalefet partilerinin kurulmuş olması, özellikle de 1946 yılında güçlü ir muhalif olarak Demokrat Parti'nin siyaset sahnesine çıkması tek parti yönetiminin egemen olduğu yılları tartışmaya açmaktadır.

Genel kapsamı ile tek parti yönetimi denildiği zaman gerçekte birden çok partinin bulunduğu halde bir partinin ötekilerine nazaran daha ağır basması veya muhalif partilere hiçbir zaman yer vermeyen bir diktatörlük rejimi olarak betimlenmektedir. Tunaya ise özellikle ger kalmış bazı ülkelerde bazı tek parti yönetimlerinin demokrasi yolunda bir köprü görevi gördüğü şeklinde üçüncü bir başlık açmaktadır.³

Kısaca bahsedilen genel tanımlara göre Cumhuriyet Halk Partisi tarafından yönetilmiş olan sürecin demokrasiye gidiş sürecinde köprü gören bir siyasi yapı olduğu belirtilebilir. Öyle ki iktidar yıllarında belirli yıllarda muhalif partilerin bulunması, 1930 yılında ise bizzat Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk tarafından bir muhalif parti kurdurulması olayları 1923-1950 yıllarındaki tek parti yönetiminin demokrasiye geçiş süreci olarak değerlendirilmesine olanak tanımaktadır.

Uluslararası ilişkiler ve ekonomi politikalarının iç içe geçmiş hâli olarak değerlendirdiğimiz ekonomik dış politika faaliyetleri, bir ülkenin ekonomik büyümesi ve halkın refahını belirlemesi yanında ülkenin uluslararası siyaset sahnesinde göstermiş olduğu başarılar ve kazanımları ile de paralel ilerlemektedir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, tek parti döneminde izlemiş olduğu dış politika ilkelerini 1919-1923 sürecinde gerçekleştirilmiş olan Millî Mücadele yılları içerisinde uyguladığı politikalar ile belirlemiş ve yeni devletin politik temellerini oluşturmuştur.

Dış politikada izlenecek ekonomik yol haritaları da Millî Mücadele Dönemi'nde uygulanan politikalar ile çizilmeye başlanmış ve değişen koşullara göre güncellenmiştir. Ülke içerisindeki ekonomik yapı ve dış ilişkilerdeki belirli ekonomik faaliyetler, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalmıştır.

Türkiye'ye miras kalan ekonomik yapı, genel görünümü ile şu şekilde izah edilebilir:

³ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, 11-12

Temeli tarımsal üretime dayanan Osmanlı Devleti'nin ekonomisi özellikle XVIII. yy. sonlarından itibaren duraklamaya ve hızla iflase doğru ilerlemeye başlamıştır. Ülke ekonomisinin gerilemesindeki belirgin sebeplerden biri; XVIII. yy. itibarıyla Avrupa devletleri temsilcilerinin Osmanlı'da konsolos, kaptan, tüccar olarak istihdam ve para odaklı alanlarda var olmasıdır.⁴ Ekonomideki duraklama ve gerilemenin diğer nedenleri ülke ekonomisinde Orta Çağ'dan kalma tarım ekonomisinin terk edilememiş ve gerekli sanayi tesislerinin yeterince kurulamamış olmasıdır.⁵

Osmanlı Devleti'nin XIX. yy. sanayi gücünü ve imalat gücünü loncalar elinde tutmakta idi. Loncaların çökmesi ile beraber sanayi duraklamaya girmiştir. 1860'larda Sanayi Reformu Komisyonu ile ipekli kumaş dokumacılığı, altın ve gümüş tel üretimi, tabaklama, ayakkabıcılık ve demircilik sektörleri faaliyet göstermekteydi. Fabrikalar, iki gruba ayrılmaktaydı. 1840 öncesi kurulanlar genellikle devlet eli ile kurulurken 1847-1868 yılları arasında özel teşebbüs sanayicilik girişimleri yaşanmıştır.⁶ Sanayi alanında kısıtlı sayıdaki tesisler ağırlıklı olarak Marmara ve Ege bölgelerinde kurulmuş, bunlar da %75,3 oranında özel sektöre ait olmuştur.⁷

Ülke ekonomisinin verimli olmamasında en önemli diğer etken ise XIX. yy. itibarıyla daha da hız kazanan kapitülasyonlar beraberinde ülke ekonomisinin dışa bağımlı bir hâle gelmesi olmuştur. Buna ek olarak yabancı sermayenin ülke ekonomisine girmesi; ülke içerisinde yabancı devletlerin kendi kurdukları banka, şirket, maden işletmeleri ile ticaret yapmalarına olanak verilmesi⁸ devletin ekonomisine zarar vermiş ve halkın ekonomik gelişimi adına pek fırsat bırakmamıştır.

Uzun yıllar süren savaşlar da ülke ekonomisini zayıflatan önemli bir faktördür. Savaş sebebi ile silahlı altına alınan üretici nüfus ile Türk ve Müslüman erkekler şehit olmuş veya savaştan sonra çalışamayacak duruma gelmişlerdir. Bu durum, Anadolu ticaretinde Rumların ve Yahudilerin, serbest meslek ve ticaret dalında ise Ermenilerin

⁴ Cihan Özgün, "Osmanlı Ekonomi Politığıne Kısa Bir Bakış", *Tarih Okulu Dergisi* 1 (2008): 7.

⁵ Akif Yılmaz Necmettin Şahin, *Milli Mücadele Stratejisinin Mali İktisat Boyutu ve Sosyo-Ekonomik Dinamikleri*, ed. Necmettin Şahin (Ankara: Vergi Müfettişleri Derneği, ty.), 15.

⁶ Faroqhi Suraiya ve diğerleri Faroqhi Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 2. bs (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006), 1011-13.

⁷ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, 1. bs (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2018), 54-55.

⁸ Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, 46-48.

daha aktif olmasına fırsat vermiştir. Bu farklı din ve ırka mensup tebaanın Osmanlı Devleti ile değil; yabancı otoriteler ile ticaret yapmaları farklı dine ve ırklara sahip kimselerin Anadolu ekonomisini ellerinde tutmalarında en büyük sebep olmuştur.⁹

Ülke ekonomisinin yabancılar güdümünde olmasının bir diğer önemli etkeni ise ilk kez 1854 yılında Rusya ile yaşanan Kırım Savaşı esnasında alınan dış borç sürecinin başlamasıdır. 1874 yılına gelindiği zaman Osmanlı Devleti'nin toplam dış borcu 239 milyon lira olmuş, Birinci Dünya Savaşı başlarında bu miktar 153,7 milyon liraya gerilemiştir. Ancak müttefik Almanya'dan alınan borçlar ile beraber Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin toplam dış borcu 303,7 milyon liraya ulaşmıştır.¹⁰

Bu ekonomi ve ticaret yapılanması Birinci Dünya başlarında belirli değişikliklere maruz kalmıştır. Savaşın ilk yıllarında kapitülasyonlar ve türevi olan tüm imtiyazların tek taraflı kaldırılması ekonomik yapılanmada belirli değişikliklerin başlangıcını oluşturmuştur. Bu dönemki yapılanma içerisinde Maliye Nazırı Cavit Bey'in liberal politika düşüncesi, İaşe Nazırı Kara Kemal ve yardımcısı tarafından gerçekleştirilen Müslüman ve Türk esnafların örgütlenmesi ve son olarak da Ziya Gökalp önderliğinde Milli İktisat Düşüncesinin ortaya çıkması ekonomi modelindeki dönüşümlerin başlangıcı niteliğindedirler.¹¹

İkinci Meşrutiyet'e kadar devlet yapılanmasında teokratik yapı kendisini korumuştur. Ancak 1908 yılı itibari ile askeri-bürokratik yapılanmanın üst kademelerinde yeni bir insan grubu görülmeye başlanmıştır. Bu yeni bürokrasi, devletin kapitalist sistemdeki işlerini kolaylaştırmada ve Avrupa sermayesinin Osmanlı'ya giriş-çıkışını kontrol etmede etkili olsa da bağımsız ve milliyetçi bir yapı yine bu dönemde etkili olmaya başlamıştır. Bu yapılanmada gelişmeci yönelim, ilk kez İttihat ve Terakki partisinin iktisadi milliyetçilik yapılanması ile hükümet programında belirlemiştir.¹²

Söz konusu bilgiler değerlendirildiği zaman Osmanlı Devleti'nin ekonomisinin bozulmasına dair temel sebepler, çağ içerisinde gelişen yeniliklerin takip edilmemesi ve dış ekonomik ilişkilerde gereken tutumun gösterilememesi olarak belirtilebilir.

⁹ Ahmet Emin Yaman, *Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi* (Ankara: Betik Yayıncılık, 1998), 43.

¹⁰ Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, 132-33.

¹¹ Tefik Çavdar, " Türkiye Ekonomisinin Tarihi" 82-83"

¹² Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi 1923-1950*, 84-85.

Gerileyen ekonomik yapı ile beraber devletin de güç kaybetmesi durumu da bozulan ekonomik yapıda onarımı mümkün kılmamıştır.

Söz konusu ekonomik miras karşısında Millî, Mücadele Dönemi'nde uygulanan ve Türk dış politikasının temeli olan dış politika yol haritası şu şekildedir:

Direnış yıllarında uygulanan dış politikalar ve ekonomi politikaları Büyük Millet Meclisi içerisinde Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki grup tarafından yönetilmiştir. Bu dönemdeki dış politikaya düşman kuvvetler arası çatışmalar ve düşmanların iç meselelerinde gerçekleşen anlaşmazlıklar yön vermiştir. Mücadele yıllarında ülkenin ve halkın olumsuz ekonomik koşullarından dolayı bir süre sonra dış politikada ekonomik ilişkilerin de kurulması zorunlu olmuştur. Zira mücadelenin ilk yıllarında halktan alınan cılız vergiler¹³, gizli yardımlar ile sağlanan ekonomik gelirler artan savaş maliyeti karşısında yetersiz kalmıştır. Bu yüzden bu dönemde dış ekonomik yardım arayışına girilmiş ancak bu süreçte ekonomik ve siyasi bağımsızlığın asla zedelenmemesine önem verilmiştir.

Mücadele yıllarının ekonomik ve siyasi açılardan en önemli müttefiki, Sovyet Rusya'dır. 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması, her iki tarafın birbirini resmen tanımasını sağlamıştır. Anlaşma ile beraber gerçekleştirilen mektuplaşmalar ile de Sovyet hükûmetinin Anadolu harekâtına yapacağı mali yardım kesinleşmiştir. Mektuplara göre Millî Mücadele'ye Moskova'dan gelen yardımlar toplamda 510.000 Rus rublesi, 204 kg külçe altın miktarındadır.¹⁴

Sovyet Rusya ile ilişkilerin yanı sıra İtalya, İngiltere ile yaşadığı anlaşmazlıklar¹⁵ sebebiyle Millî Mücadele hareketine ılımlı yaklaşmıştır. Bu süreçte İtalya ile kurulan ilişkiler ağırlıklı olarak siyasi olmak ile beraber ekonomik ilişkiler alışveriş şeklinde

¹³ Millî Mücadele Dönemi'nde halk tarafından ekonomik kaynak sağlanması açısından Tekâlif-i Milliye Emirleri yanında müruriye vergisi, vize resmi, şehriye resmi gibi pek çok vergi kanunu çıkarılarak mali gelir sağlanması yoluna gidilmiştir. Millî Mücadele Dönemi vergilendirmeleri hakkında detaylı bilgi için bk. Vural Fuat Savaş İstiklal Savaşının Finansmanı Efil Yayınları, Mart 2017.

¹⁴ Ülkü Çalışkan, "Türk Kurtuluş Savaşında Sovyet Rusya'nın Mali ve Askeri Yardımları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 9 (2006): 35-54.

¹⁵ Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere ve İtalya arasında imzalanan Saint Jean de Maurienne gizli anlaşmasına göre Onikiada ve İzmir bölgesi savaş sonrası İtalya işgaline bırakılmış ancak İngiltere bu bölgeleri İtalya'dan alarak Yunanistan'ı işgal bölgesi hâline getirmiş, bu da İtalya ve İngiltere'nin ilişkilerinde bozulmaya sebep olmuştur.

gerçekleşmiştir. Fransa ise işgal ettiği bölge olan Kilikya coğrafyasında karşılaştığı kuvvetli direniş sebebiyle Millî Mücadele'ye karşı zamanla olumlu yaklaşmıştır. İşgal ettiği coğrafyadan çekilirken toplamda 11.028.012 lirayı da¹⁶ Millî Mücadele'ye destek amacı ile bırakan Fransa, dönem içerisinde Millî Mücadele'ye büyük bir mali gelir sağlamıştır.

Söz konusu ilişkilerin yanında bir Britanya sömürgesi olan Hindistan ile hilafet kurumu kullanılarak iletişime geçilmiş ve mali gelir sağlanmıştır. Bunun yanında İngiltere'nin iç siyaseti zayıf duruma düşürülerek bu devlet barışa zorlanmak istenmiştir. Bu çabalar sonucunda Hintli Müslümanlar tarafından Millî Mücadele'ye farklı yollardan mali yardımlar sağlanmıştır. Bu yardımların en büyük kısmı Büyük Taarruz öncesi 101.000 İngiliz lirası olarak sağlanmıştır. Bunun yanında Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve Hindistan Hilafet Komitesi vasıtası ile olmak üzere Hindistan Müslümanlarından toplamda 1.012.773 Türk lirası Millî Mücadele için gönderilmiştir.¹⁷

Savaş yıllarında izlenen bu dış politikada temel amaç, ekonomik ve siyasi bağımsızlıktan asla taviz vermemek olmuştur. Kurulan bu ilişkiler, yeni Türk devletinin dış politikasına da temel oluşturmuştur. Bu sebeple yapılan anlaşmalar ve kurulan ilişkilerde bağımsızlığı engelleyici her türlü içerikten kaçınılmıştır.

Bu tezde, tek parti iktidarındaki dış politika ve ekonomi politikaları iç içe anlatılmış, dış siyasi ve dış ekonomik ilişkiler incelenmiştir. Tek parti iktidarındaki dış politika anlayışı, bu partinin kurduğu ekonomik ve siyasi ittifaklar ile ekonomi politikaları, çalışmanın merkezini oluşturmaktadır.

Çalışmanın temel problemi, "Türkiye Cumhuriyeti'nde tek parti iktidarını kapsayan yıllar içerisinde siyasi ve ekonomik dış ilişkileri yönlendiren ekonomik ittifak veya ekonomik kazanım nedir?" sorusudur. Bunun yanında "Uluslararası siyasi ortam nasıldı, yabancı devletlerin Türkiye'ye bakış açısı nasıldı, söz konusu yıllar içerisinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik yapısı nasıldı, gerçekleştirilen politikalar devlet

¹⁶ Mustafa Balcioğlu, "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 2", içinde *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 2* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2019), 477.

¹⁷ Mustafa Kutlu, "Millî Mücadele'de Dış Yardımları" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 2004), 205.

bağımsızlığını nasıl etkiledi, ülke içerisinde yapılan ekonomik yatırımlar nelerdi, tek parti iktidarı ülkeyi uluslararası alanda nasıl bir konuma getirmek istiyordu?” gibi alt problemler de bu tezde incelenmiştir.

Tek parti iktidarı hakkında yapılan akademik çalışmalar oldukça kapsamlıdır. Ancak bu kapsam içerisinde belirli başlık ve meseleler üzerine odaklanılmış ve konular benzer açılardan değerlendirilmiştir. Döneme dair çalışmalar genel itibarıyla dört başlık altında değerlendirilebilir. İlk grupta Cumhuriyet Halk Partisinin kuruluşu ile parti-ülke içi siyaset ve dönemsel dış politika üzerine yazılmış eserler yer almaktadır. Bunlardan en önemlileri; parti kuruluşu hakkında İhsan Güneş’in *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden Halk Fırkasına*, parti ve ülke içi siyaset ile ilgili Mete Tunçay’ın *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, parti tarihi ile ilgili Zeki Çevik’in *Milli Mücadele’de Müdafaa-i Hukuktan Halk Fırkasına Geçiş*, Hakkı Uyar’ın *Tek Parti Dönemi Cumhuriyet ve Halk Partisi* ve iktidar sürecine dair belirli bir dönem politikalarını içeren Osman Akandere’in *Milli Şef Dönemi*, Ersin Müezzinoğlu, Latif Pınar ve İsmail Şahin editörlüğünde çıkmış olan *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Edward Weisband’ın *İkinci Dünya Savaşı’nda İnönü’nün Dış Politikası*, Cemil Koçak’ın *Milli Şef Dönemi C 1 ve C 2*, Apdulahat Akşin’in *Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi* gibi eserler anılabilir.

Döneme dair çalışmalarını içeren ikinci gruptaki eserler ise salt ekonomi politikalarına odaklanmıştır. Bu eserler içerisinde en kapsamlı ve döneme uygun yazılan çalışma Yahya Sezai Tezel tarafından kaleme alınmış olan *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi 1923-1950* adlı çalışmadır. Bu çalışma hacimli bir eser olmanın yanı sıra salt ekonomi politikaları ve ekonomik ittifaklar üzerine yazılmış olup dış politikayı kapsamamaktadır. Bunun yanında genel olarak Tek Parti Dönemi ekonomi tarihi veya belirli bir dönemin ekonomi politikaları hakkında yapılan belirli çalışmalar şunlardır: Mustafa Aysan’ın *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları*, 1923-1938 yıllarını anlatan ve Bilsay Kuruç tarafından kaleme alınmış olan *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Feridun Ergin’in *Atatürk Dönemi Ülke Ekonomisi*, pek çok iktisadi girişimi belgeleyen Bilsay Kuruç’un *Belgelerle İktisat Politikası C 1 ve C 2*, iktidarın belirli bir sürecini anlatan ve özellikle ülke ekonomisi hakkında bilgi içeren Nevin Coşar tarafından kaleme alınmış olan *Kriz, Savaş ve Bütçe Politikası*, İlhan Tekeli ve Selim İlkin

tarafından kaleme alınmış olan ve İkinci Dünya Savaşı ile Millî Şef Dönemi'ni kapsamlı olarak ele alan *İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si C 1 ve C 2*.

Üçüncü gruptaki eserler ise genel bir dış politika kitabı veya ekonomi tarihi üzerine yazılmış olmaktan uzak, ikili ilişkileri ele alan çalışmalardır. Bu konuda ise pek çok detayı yabancı kaynaklar üzerinden açıklayan Oral Sander'in *Türk-Amerikan İlişkileri*, ilişkilerin perde arkasını detaylandıran Kâmuran Gürun'un *Türk-Sovyet İlişkileri*, ikili ittifaklara yoğunlaşan ve geniş bir süreci açıklayan Celalettin Yavuz'un *Atatürk ve Almanya*, Ömer Kürkçüoğlu'nun *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, Çağatay Benhür'ün *Stalin Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*, Levent Kalyon'un *Truman Doktrini Üzerine Bir Analiz*, Süleyman Hacıcaferoğlu *İki Savaş Arası Dönemde Türkiye-İngiltere İlişkileri*, Semih Bulut'un *Atatürk Dönemi Türkiye-ABD ilişkileri* isimli çalışmaları zikredilebilir.

Tek parti iktidarına dair eserler arasında son başlık olarak değerlendirebileceğimiz çalışmalar ise genel itibarıyla geniş bir dönemi kapsayan dış politika veya ekonomi tarihi çalışmalarıdır. Bunlar belirli bir bölümünün tek parti süreci hakkında bilgilendirmeleri içeren çalışmalar olarak göze çarpmaktadır. Bu alandaki temel eserler arasında Baskın Oran editörlüğünde çıkmış olan *Türk Dış Politikası 1923-1980*, William Hale'ın *Türk Dış Politikası*, Fahir Armaoğlu'nun *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Hüner Tuncer'in *Türk Dış Politikası C 1 ve C 2*, *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1995*, Prof. Dr. Korkut Boratav tarafından kaleme alınmış *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Tefik Çavdar'ın *Türkiye Ekonomisi Tarihi 1900-1960*, Şevket Pamuk'un *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Gülten Kazgan'ın *Türkiye Ekonomisinde Krizler*, Adem Üzümcü'nün *Türkiye'nin Ekonomi Politikası* gibi eserler sayılabilir.

Yukarıda ismi geçen tüm çalışmalar ve türevleri, salt siyasi tarih veya salt ekonomi tarihi konularını içermekte olup işlenen süreç içerisinde belirli ilişki ve politikalara değinen eselerdir. İşte bu tez, literatürdeki klasik çalışmalara kıyasla tek parti sürecine farklı bir bakış açısı getirmeyi amaçlamakta ve iktidar yıllarını bölmeden, bir bütün olarak Cumhuriyet Halk Partisi üzerinden değerlendirmektedir. Bunun yanında ekonomi politikaları ve dış politikanın harmanlanmış hâli olarak ekonomik dış politika faaliyetleri bu çalışma içerisinde bir arada değerlendirilmiştir. Tek parti iktidarı sürecinde siyasi bir mesele olarak değerlendirilen pek çok mesele, politikanın

ekonomik altyapısı ve tek parti iktidarına dair birçok politikanın ekonomik altyapılarını ortaya çıkarmak, bu çalışmanın temel hedefidir. Yani bu çalışma ile hem ekonomik hem de siyasi dış ilişkiler, tamamen ekonomik amaçlar doğrultusunda incelenerek tek parti sürecindeki dış ilişkiler günümüze dek incelenmemiş bir açıdan ele alınmaya çalışılmıştır.

Tez, toplamda dört ana başlıktan oluşmaktadır ve her başlık kendi içerisinde dönemlere ve olaylara göre sınıflandırılmıştır. Birinci başlıkta Türkiye Cumhuriyeti'nin uygulamayı amaçladığı ekonomi politikalarının belirlendiği İzmir İktisat Kongresi ve kongrede alınan kararlar açıklanmış ve yeni Türk ekonomisinin misyon ve vizyonu sektörel dağılım ile incelenmiştir. Devamında ise Lozan Görüşmeleri esnasında yabancı devletler ile yapılan iktisadi müzakereler ve elde edilen sonuçlar değerlendirilmiştir.

İkinci başlıkta Cumhuriyet Halk Partisinin yani tek parti iktidarının kuruluş sürecinden bahsedilmiştir. Ülke içerisindeki siyasi faaliyetler hakkında bilgi verilen bu başlıkta partinin kuruluş süreci ile seçim çalışmaları hakkında bilgi verilmiş; partinin ideolojisi, kurucu lider Mustafa Kemal Atatürk tarafından verilen röportaj ve söylevler üzerinden detaylandırılmıştır. Devamında ise yeni ülkenin ekonomisine dair açıklamalarda bulunulmuştur. CHP parti beyannamesi yanı sıra İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar ve Lozan Barış Konferansı'nda uygulanan politikalar ışığında Türkiye Cumhuriyeti'nin ve tek parti iktidarının iç ve dış ekonomi hedefleri açıklanmıştır.

Üçüncü başlıkta Mustafa Kemal Atatürk Dönemi'ndeki dış politika ve ekonomi politikaları üzerinde durulmuştur. Bu dönem, 1923-1929 ve 1929-1938 yılları olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Birinci dönem içerisinde ilk olarak ülke ekonomisi ve üretim süreci hakkında kısa bilgilendirmeler yapılmıştır. Daha sonra kurulan ekonomik ilişkilerin önemi üzerinde durulmuş ve Lozan Barış Anlaşması'ndan artakalan siyasi meseleler incelenerek bunların ekonomik altyapıları irdelenmiştir. Ardından da ekonomik dış politika faaliyetleri, kurulan ittifaklar ve imzalanan anlaşmalar detaylandırılarak dönem içerisinde elde edilmeye çalışılan konum açıklanmıştır. 1929-1938 yılları arasında gerçekleşen ikinci dönemde ise ilk olarak 1929 Dünya Ekonomik Krizi üzerinde durularak bu krizin sebepleri açıklanmıştır. Devamında bu krizin Türkiye ekonomisine etkileri ve Tek Parti Dönemi'nde kriz

çerçevesinde değişen ekonomi politikaları ile kurulan ittifaklar değerlendirilmiştir. Bunun yanında değişmekte olan uluslararası siyasi konjonktür açıklanmıştır.

Çalışmanın son bölümü olan dördüncü başlıkta ise ilk olarak Atatürk'ün ölümü ve sonrasında İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçiliş süreci aktarılmıştır. Bu dönemde yaklaşmakta olan İkinci Dünya Savaşı ve savaşıın sebepleri hakkında kısa bilgiler verilerek savaşıa giden uluslararası süreç ele alınmıştır. Daha sonra Türkiye'de savaş öncesi alınan ekonomik önlemler ve bu bağlamda alınan vergiler, çıkarılan kanunlar, yürütölen faaliyetler hakkında detaylı bilgi verilmiş ve söz konusu faaliyetler sürecinde gerçekleşen hükümet değişikliği kapsamında uygulanan politikalar dile getirilmiştir. Devamında ise İkinci Dünya Savaşı süreci detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Devletler arası çatışmalar ve ittifaklar belirtilerek Türkiye Cumhuriyeti'nin bu ittifaklar sürecindeki konumu belirtilmiştir. Bunun yanında savaş yıllarında bir ittifaka dâhil olunması için yapılan teklifler aktararak Türkiye Cumhuriyeti'nin savaş yıllarındaki ekonomi politikaları ile savaş dışı kalma süreci iç ve dış ekonomik koşullar ile değerlendirilmiştir. Ardından İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan uluslararası siyasi ortam gözler önüne serilmiştir. Bu ortam içerisinde Türkiye Cumhuriyeti'nin zorunlu olarak savaş sonu oluşan Batı Blokuna dâhil oluşu, siyasi ilişkiler bağlamında açıklanmış ve bu ittifak sayesinde almış olduğu dış yardımlar, kurmuş olduğu ekonomik ilişkiler ve kazanımları detaylandırılmıştır. Bununla beraber iktidar partisinin ekonomi politikalarındaki değişim süreci, uluslararası ortam kapsamında incelenerek detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

1. BÖLÜM

YENİ TÜRK EKONOMİSİ

Türkiye Cumhuriyeti resmi olarak ilan edilmeden önce ülke içerisinde ve dış ilişkilerde yapılan müzakereler ve diplomatik mücadeleler ile yeni Türkiye'nin iktisadi yapılanmasına dair önemli kararlar alınmıştır. Alınan bu kararlar ülke içi ve ülke dışı iktisadi yapılanmada oldukça önemli bir yere sahip olmak ile birlikte tek parti döneminde uygulanan politikaların temel yapısını belirlemesi açısından da önemli bir yere sahiptirler.

Uygulanacak politikaların belirlenmesi kapsamında İzmir İktisat Kongresi ve kongre ile aynı dönemde gerçekleşen Lozan Barış Görüşmeleri içerisinde yer almış olan ekonomi odaklı görüşmeler de tek parti iktidarı sürecinde gerçekleştirilen tam bağımsız ve millî ekonomi merkezli yeni Türk ekonomisinin kurulmasında önem teşkil etmektedir.

1.1.İzmir İktisat Kongresi

Ağırlıklı olarak ülke içerisinde kurulacak yapının kararlaştırıldığı ekonomi kongresi, 14 Şubat 1923 tarihinde 1135 delegenin katılımı ile gerçekleştirilmiştir.¹⁸ İzmir şehri, merkezî bir konumda olmadığı için kongrenin bu şehirde toplanması sebebini coğrafi açıdan açıklamak zordur.¹⁹ Ancak konuya siyasi açıdan baktığımız zaman konum itibari ile İzmir'in seçilme sebebi anlam kazanmaktadır. İzmir'in işgali meselesi ve düşman işgalinden kurtarılması Millî Mücadele'nin askerî aşamasında bir simge hâline gelmiştir. Ayrıca İtilaf Devletlerinin Türkiye'den özellikle koparmak istediği bir toprak parçası olması ve bunu başaramamış oldukları bu şehirde yeni Türk Devleti'nin siyasi alanda olduğu gibi ekonomik alanda da küllerinden doğacak bir bağımsızlığa ilerlediğinin açık mesajı olmaktadır.

Benzer şekilde Lozan Barış Görüşmelerinin kapitülasyon, rejî idaresi ve dış borçlar gibi mali sebeplerden dolayı kesintiye uğradığı bir dönemde bu kongrenin toplanmış

¹⁸ Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1982), 12.

¹⁹ Mehmet Kayıran ve Selami Saygın, "İzmir İktisat Kongresi", *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi*, 2019, 34.

olması, yeni Türk Devleti'nin ekonomik alanda asla bir taviz vermeyeceği ve Osmanlı ekonomisinden tamamen bağımsız bir yol izleyeceğinin açık mesajını içermektedir.²⁰

Ekonomi Bakanı Mahmut Esat Bey, 13 Şubat 1923 tarihli demecinde kongre amacını millet ve memleketin yetenek ve ekonomik ihtiyaçlarının el birliği ile belirlenerek ona göre bir usul belirlemek ve aynı zamanda memleketimizin çeşitli ve şimdiye kadar birbirine yabancı kalmış olan ekonomik kuruluşların birbirleri ile tanıştırılması amacı ile açıldığını ifade etmiştir.²¹

İktisat Vekili, kongrede yapmış olduğu bir konuşmada ise Türkiye ekonomisinin var olan sistem ve ideolojilerin (komünizm, emperyalizm vb.) hiçbirine ait olmayacağını belirterek²² Türkiye'nin bundan sonra izleyeceği siyasetin yabancı etkisinde kalmadan tamamen kendisine dönük ve millî bir siyaset takip edeceğini açıklamıştır.

Kongre'nin fahri başkanlığını üstlenen ve açılış konuşmasını yapan Mustafa Kemal Paşa, yaptığı konuşmada kongreye katılan kimselerin halk arasında geldiğini belirtmiş ve katılımcıların söylemleri doğrultusunda alınacak tedbirlerin doğrudan halkın kendisinden geldiğini belirtmiştir. Yeni Türkiye'nin hak ettiği yere ulaşması için ekonomimize en önce değer vermemiz gerektiğinin vurgusunu yaparak yukarıda özet olarak belirttiğimiz Osmanlı ekonomisindeki yanlış ve eksikleri örnekler üzerinden belirtirken siyasi zaferlerin ekonomik zaferler ile taçlandırılmadıkça kazanılan zaferlerin kalıcı olmayacağını dile getirmiştir. Son olarak memleketin artık esir ülkesi olmayacağını belirten Mustafa Kemal, toplanan bu kongrenin önemine atıf yaparak sözlerini bitirmiştir.²³

Konuşma sonrasında yeni Türkiye'nin üretici kesimlerinin izleyeceği esaslar, devletin bundaki payı, yapılacak olan ihracat-ithalat dengelerindeki esaslar üzerine görüşmeye geçilmiş ve yeni Türkiye'nin ekonomi esasları belirlenmeye başlanmıştır. Türkiye

²⁰ İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, 12.

²¹ Gündüz Ökçün, "İzmir İktisat Kongresi", içinde *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi C.4*, ed. Müçeteba Anđ ve diğerleri, 1. bs (İstanbul: İletişim yayınları, 1983), 1061.

²² M. Naci Bostancı, *Cumhuriyet'in Başlangıç Yıllarında Ekonomi ve Siyaset*, 1. bs (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1996), 33.

²³ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri C.2*, 2. bs (Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1959), 90-102.

Cumhuriyeti'nin üretici kesiminin izleyeceği esaslar alanlara göre izlenmesi planlanan yol haritaları şu şekildedir:

Çiftçi Kesimi: İlk karar olarak aşar vergisi kaldırılmış ve yerine devlet bütçesindeki açığı kapatmak için yeni bir vergi usulünün kabul edilmesi kararlaştırılmıştır. Tütün, ziraat ve ticaret serbest bırakılmıştır. İhraç edilecek ürünün işlenmiş olup tütün vergisinin tüketenlerden uygun fiyatla alınması kararlaştırılmıştır. Hükûmetin ziraat bankasından aldığı paraları iade ederek bundan sonra hükûmet tarafından hiçbir gerekçe ile başka bir yere sarf edilmemesi kararlaştırılarak devletin ziraat alanındaki sermayeye karışması engellenmiş ve paraya ihtiyacı olan çiftçilerin zora düşmemeleri amaçlanmıştır. Seferberlik süresince alınmış olan her türlü hayvan, hububat ve iâşe zahiresinin bedelleri ücretlerinin hükûmetçe geri ödenmesi kararlaştırılmış ve halkın elinden alınmış olan üretim malzemeleri ile sermayesi halka geri verilerek halkın zordan kurtarılması ve üretimi artırmaları, dışa muhtaç olmamaları hedeflenmiştir. Ayrıca memlekette yetişen ziraat ve hayvan mahsulünün korunması kabul olunarak eldeki ürünlerin değerlendirilmesi ve çoğaltılarak yerli üretimin geliştirilmesi kararlaştırılmıştır. Gelecek olan muhacirlerin geldikleri yerin iklim koşulları ve arazisine uygun yerlere yerleştirilmesi kararlaştırılarak halkın üretim konusunda zafiyete düşmemesi ve çiftçilik alanında üretimin ehli kesimler tarafından yapılması kararına varılmıştır. İlâveten yabancılara hak vermemek şartı ile beraber arazi hakkının mülk sahibine kaydedilmesi kararlaştırılmış olması ile yabancı sermaye ve yabancı girişimci önüne bir set daha çekilmiş, çiftçiye kendi üretim alanında özerklik tanınmış, devletin payı bir miktar daha azaltılmıştır.

Ticaret Kesimi: Ticari alanında bir banka kurulması kararlaştırılarak bu bankaya devletçe bir sermaye konulması ve sermayesini geri aldığı vakitte hisselerini halka satması konusundaki ilk karar, devletin ekonomiye en büyük desteği olarak göze çarpmaktadır. Çünkü fakir halkın kendi başına ticari faaliyetlere girişememesi nedeniyle devletin halka yardımcı olacak olması, en sonunda da hisselerini halka satacak olması halkın ticari alanda gelişmesinde, ülkenin millî ekonomi ve millî üreticiyle kalkınmasında devletin en büyük desteği niteliğindedir. Ani kambiyo işlemlerine karşı tedbirler alınacağına dair karar, Türk lirasının değerinin korunmasına dair bir işaret teşkil etmekte iken maden ocaklarının ülke kaynakları ile işletileceğine

dair kararların alınması ülkenin ve halkın gelişimine kapı aralamış ve ekonomik faaliyetlere yabancıların müdahalesine engel niteliği taşımıştır. Üç yüz ton üstü inşaat faaliyetleri için devletin desteğinin kararlaştırılması, devletin üretim kapasitesine verdiği öneme atıf yapmaktadır. Ayrıca bu girişim, halkı daha büyük miktarlarda üretmeye sevk etmiş, bu da ülke ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Yerli üretim artınca yabancı sanayici ve ithal mala karşı güçlü durabilme olanağı doğmuştur. Çiftçi kesiminde olduğu gibi sanayici muhacirlerin de mesleki yeteneklerine göre yetiştirilmesinin kararlaştırılması, bu alanda da üretime ve ülkenin her bölgesinin kalkınmasına verilen önemi göstermektedir.

Sanayi Kesimi: Memleket ihtiyacına yetecek kadar imal edilen malın ithaline gümrük vergisi nedeniyle engel olunmasına karar verilmiştir. Bu karar ile sanayi kesimine üretim karşılığı vergi alınmaması kararı ile kazanç artırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca yine aynı kararda memleket ihtiyacı kadar üretime izin verilmiş olması, yerli üretimin önemini belirtmektedir. Sanayi alanında kullanılacak makine ve aksamının gümrük vergisinden muaf tutulmasıyla halka gerekli ithal mallar için ağır vergiler yüklememek amaçlanmıştır. Sanayi alanında kurulacak bankanın tesisi ve hükûmetin çiftçi bankası haricinde bir bankaya yardımcı olacak olması sermaye ve üretim getirmesi açısından önem arz etmektedir.

İşçi Kesimi: Dernek ve sendika hakkının tanınması, işçi kesimine özel haklar verilmesi ve çalışma saatlerindeki esneklikle sanayi, ticaret ve tarımda yani üretimin her alanında çalışan kesim memnun edilmeye çalışılmış ve işçilerin memnun çalışması ile beraber her sektörde üretimin artırılması amaçlanmıştır. Ayrıca ham maddesi ülke içerisinde bulunan ürünlerin işlenmeden ihraç edilmesine yasak getirilmesi ise ham maddenin ülkeden alınıp işlenerek ithal edilmesine karşı alınmış bir önlem ve Türk lirası ile beraber ithalat-ihracat dengesinin korunmasına karşı alınmış bir tedbir olarak görülmektedir.²⁴

Kongrede her kesimi ilgilendiren ekonomik kararlar irdelendiği zaman göze çarpan ilk unsur, her sektörde yerli ve millî üretime verilen önemdir. Ülkedeki üretim faaliyetlerinin her bölgeye yayılmak amacı ile sadece büyük kentlerin yahut devlet

²⁴ İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, 19-55.

erkânının gelişimi değil; ülkenin her üretim alanında, her coğrafi bölgede ekonomik olarak kalkındırılması amaçlanmıştır.

Ülkede ekonomik faaliyetlerin sadece devlet eli ile değil, üretici kesim ile beraber yapılacak olması, genel olarak karma ekonomi modeli olarak nitelendirilse de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk döneminde kurulan ekonomik sistemin ağırlıklı olarak liberal ekonomi olduğu bilinmektedir.

Alınan kararlar da devletin üreticiye yardımcı olmak, onun ticari faaliyetlerde bulunmasında ve üretim yapmasında üzerindeki yükü hafifletmek amacı taşıması bizi bu düşünceye sevk eden sebeptir. Bununla beraber devletin banka kurarak yatırımcıya destek olması ancak daha sonra kendi payını halka dağıtarak çekecek olması, ekonomi sahasında halka daha fazla alan açmayı, halkın bu sektöre girişinde devletin kısıtlı desteğini göstermektedir.

Korkut Boratav; *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik* isimli eserinde bu dönemin politikasının liberal olarak görülse de 1923-1931 Dönemi için liberal ekonomiden söz etmenin pek mümkün olmadığını, devletin bizzat işletmecilik yapmadan, hisseleri ayrıcalıklı şirketlere dağıtarak devlet ihaleleri ile kısıtlı olsa ekonomiyeye müdahale ettiğini belirtmektedir. Ayrıca liberal politika denildiği zaman devletin her türlü ekonomik müdahalesinin en aza indirgenmesi gerektiğini belirten Boratav, bu döneme dair ekonomiyi saf bir liberalizm olarak adlandırmanın yanlış olacağını ifade etmektedir.²⁵

Ancak 1923 yılı itibarıyla Türkiye'nin ekonomik açıdan olağanüstü bir süreçte bulunduğunu da bu değerlendirmede unutulmaması gerekmektedir. Bu süreçte devletin yapmış olduğu faaliyetler, yoksul durumdaki halka zorunlu bir yardım olarak değerlendirilmelidir. Zira ülkenin 1911 yılından 1922 yılına kadar neredeyse aralıksız savaşta olması, Osmanlı ekonomisinin 1881 yılında iflas etmiş olması, Osmanlı Devleti'nde ülkede üretimin çok kısıtlı olması ve ekonomik faaliyetlerin minimum düzeyde bulunması yahut yabancı üreticiler tarafından kontrol edilmesi genç Cumhuriyet halkının ekonomik bir girişimde bulunmasına büyük engeller oluşturmaktadır.

²⁵ Korkut Boratav, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, 1. bs (İstanbul: gerçek yayınevi, 1974), 12-17.

Yani ülkedeki yabancı yatırımcıların azaltılması ve halkın yerli sermaye ile yerli üretim yapması amacı ile devletin desteği, bu süreçte halkın kendi ayakları üzerinde tamamen durabileceği süreye kadar gereklidir. Yabancılara ait fabrikaların devletleştirilmesi ise devletin kısıtlanan vergilere ve yapmayı vadettiği yatırımlara karşın bu süreçte ekonomik olarak bir gelire ihtiyaç duyması olarak değerlendirilebilir.

İşte, İzmir İktisat Kongresi ile temel dinamikleri belirlenmiş olan Türkiye Cumhuriyeti ekonomisi esasları bu şekildedir. Ülke belirlemiş olduğu esaslar dâhilinde 1929 yılında yaşanan Dünya Ekonomik Krizi'ne kadar liberal ekonomiyi takip etmiştir. Atatürk'ün birinci dönem içerisinde izlemiş olduğu liberal ekonomi politikasına dair en önemli örnek, ithalat-ihracat oranları ve ülkeler ile kurulmakta olan resmî ekonomik ilişkilerin incelenmesi ile kendisini göstermektedir. 1923-1929 yılları arasında ithalat-ihracat oranlarında en yüksek pay %20 ile İtalya'nındır. Onu Almanya, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) takip etmektedir.²⁶

İthalat-ihracat faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı bu ülkelerden Almanya harici ülkeler ile bu dönem içerisinde ekonomik ilişkiler ilgili bölümde de detaylı olarak inceleneceği üzerine çok kısıtlıdır. Devletlerin resmî olarak ekonomik bir anlaşma yahut iş birliği içerisine girmediği bu yıllarda ithalat-ihracat sürecini en çok bu devletler ile yaşanmış olması, tek parti iktidarının 1923-1929 yılları arasında liberal ekonomi politikasına bir örnek teşkil etmektedir.

1.2.Lozan Barış Konferansı'nda İktisadi Meseleler

İzmir İktisat Kongresi ile birlikte ülke içerisinde uygulanmasına karar verilmiş olan ekonomi politikalarının tam olarak uygulanabilmesi ve hedeflenen konumdaki ekonomik ideale ulaşmak için ekonomik dış politikayı da ilgilendiren önemli engellerin kaldırılması ve dış ilişkiler bağlamında önemli atılımlar yapılması gerekmiştir.

Bu sebep ile Lozan Barış Konferansı sürecinde uygulanan ekonomi politikaları ve elde edilen sonuçlar, tam bağımsız ve Millî ekonomi politikalarının uygulanabilmesinde bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Bu sebepler ile Türkiye Cumhuriyeti kurucu

²⁶ Adem Üzümcü, "Türkiye'nin ekonomi-politiği : 1923-2007", içinde *Türkiye'nin Ekonomi Politikası 1923-2007* (Orion, 2008), 76.

anlaşması olan Lozan Barış Anlaşmasını imzalayabilmek için anlaşma imza sürecindeki konferansta belirli iktisadi konularda tam bağımsız ekonomi için mücadele vermiştir.

1.2.1. Kapitülasyonların Kaldırılması

Türkiye Cumhuriyeti'nin Lozan Konferansı süresince ekonomik dış politikadaki en önemli meselelerinden biri, kapitülasyonların kaldırılması meselesidir. Osmanlı Devleti'nin iç ve dış ticaretini her zaman olumsuz yönde etkileyen ve ekonomik gelişimine her zaman engel olan kapitülasyonlar, yeni Türk Devleti'nin millî ve tam bağımsız ekonomi modeline tamamen ters düşmektedir.

Bu sebeptendir ki kapitülasyonlar, Lozan Konferansına giden heyete verilen 14 maddelik²⁷ bir direktifler listesinde asla taviz verilmemesi gereken konular arasında yer almaktadır. Listede 8. Sırada yer almakta olan bu madde de “kapitülasyonlar kabul edilmeyecek, gerekirse görüşme kesilecek”²⁸ ifadeleri ile konu hakkındaki görüş kesin bir dille ifade edilmiş ve konunun hassasiyeti belirtilmiştir.

Konferans sürecinde bu konudaki görüşmelere başkanlık yapan İtalyan temsilci Marki Garroni söylevinde kapitülasyonların Osmanlı'nın kendi isteği ile verilmiş olduğunu hatırlatmakla beraber bağımsızlığa ters düşmesi sebebi ile Türkiye'nin bunu kaldırmak istemesini anlayışla karşıladığını belirtmektedir. Türk heyetinin başkanı İsmet Paşa'da söylevinde kapitülasyonların özünü tutarak adını ve biçimini ortadan kaldıracak girişimlere karşı olduğunu belirterek net tavrını ortaya koymuştur.²⁹

İngiliz temsilci Lord Curzon, İsmet Paşa'nın bu tavrına karşın kapitülasyonların anlaşma haklarına dayandığını belirterek yeni bir sistem getirilmeden kaldırılmaması

²⁷ Söz konusu 14 maddelik listede sırası ile Doğu'da Ermeni Devleti kurulamayacağı, Irak sınırında Kerkük, Süleymaniye ve Musul topraklarının alınması gerekliliği, Suriye sınır çizgisi, Trakya sınır çizgisi, Adalar meselesi, Batı Trakya da plebisit istenmesi, Boğazlar güvenliği, Kapitülasyonlar, Azınlıklar, Dış Borçlar ve Duyun-u Umumiye, Ordu üzerinde sınırlandırılma yapılamayacağı, yabancı kurumlar, Türkiye'den ayrılan memleketler ve cemaatler ile İslam vakıflar hukuku içerikleri üzerinde belirtilen görüşler yer almaktadır.

²⁸ Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti*, 2. bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 8.

²⁹ Seha Lütfü Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Birinci Takım Cilt 3*, 3. bs (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, t.y.), 2-3.

gerektiğini belirtmektedir. İsmet Paşa'da karşılıklı ticaret anlaşması imzalamanın imkânlarını araştırmayı önererek ortak yol bulmaya çalışmıştır.³⁰

Kapitülasyonlar hakkında her iki tarafın zıt görüşleri sebebiyle yaşanan uzun tartışmalar bir neticeye varmamış ve anlaşmazlıklar sonrasında konferansa ara verilmiş, 23 Nisan 1923 tarihinde görüşmelere tekrar başlanmıştır. Lozan Konferansı'nın ikinci aşamasında mali kapitülasyonların kaldırılması meselesi kısa sürede kabul edilmiş, Türk ekonomisi üzerindeki önemli engel ve baskılardan biri olarak kapitülasyonların ekonomik boyutu tarihe karışmış, adli kapitülasyonlar meselesi ise son güne kadar tartışılmaya devam edilmiştir.³¹

Adli kapitülasyonlar üzerine yapılan görüşmeler ve karşılıklı münazaralar sonrasında bu alanda da Türk heyetinin görüşü ve istekleri kabul edilerek 27 Nisan 1923 günü oturumunda "Tümüyle kaldırıldığını bildirirler." sözleri ile ilgili madde düzenlenerek kapitülasyonların tamamen kaldırılması onaylanmıştır.³²

Bu hükmün uygulanması ile Türk ekonomisi en büyük prangasından kurtulmuş, millî ve bağımsız ekonomideki en önemli adım atılmıştır. Ancak alınan bu karar, ulaşılmak istenen hedefler için tek başına yeterli değildir. Bu yüzden ekonomik dış politikadaki en önemli iki sorun olan Osmanlı borçları meselesi ve ticaret rejimi meseleleri de halledilmeliydi. Sadece bu şekilde bağımsız ve millî ekonomik model gerçek anlamı ile sağlanacaktır. Ancak bu konuların çözümü umulan kadar kolay olmayacak ve Türk heyeti uzun ve zorlu mücadeleler vermek zorunda kalacaktır.

1.2.2. Dış Borçlar Meselesi

Osmanlı borçları meselesi konferansta görüşüldüğü zaman İsmet Paşa tarafından savunulan temel görüş, imparatorluğun varlığı sona ermiş olduğundan bu borçların eskiden bu imparatorluk topraklarında yaşayan devletlere bölüştürülmesi, TBMM'nin de ulusal sınırlar içinde eski Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde olduğu için bu borçtan kendi payına düşen meblağı üstlenmesi şeklindedir. Yunan temsilci Venizelos,

³⁰ Muhittin Gül, "Kapitülasyonlar: Kaldırma Teşebbüsleri ve Lozan'da Kaldırılışı", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, sy 1 (2010): 21.

³¹ Erkan Cevizliler ve Seyhan Akbulut, "Lozan Barış Anlaşmasında Kapitülasyonlar Meselesi ve İsmet Paşa", *Atatürk Dergisi* 3, sy Nisan (2015): 23.

³² Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Birinci Takım Cilt 3*, 26.

bu duruma itiraz ederken ayrılan topraklardaki Osmanlı yatırımlarının incelenmesi ve ona göre karar verilmesi gerektiğini savunmuştur.³³

Bu meselede çıkan bir diğer sorun ise toplam borç tutarının hangi yıllar temel alınarak hesaplanacağıdır. Konferanstaki Türk heyeti, hesaplamaların 30 Ekim 1918 tarihli borcun bölüştürülmesi şeklinde gerçekleşmesi gerektiğini savunmaktadır. Çünkü ayrılmış ülkelerin henüz Osmanlı'nın bütünleyici bir parçası iken savaşa katıldıkları belirtilmiştir. Bu teze karşılık Fransız ve İngiliz temsilcilerin sundukları görüş ise bölüştürülecek borcun savaşın başlangıç tarihinden itibaren kabul edilmesi gerektiği yönündedir. İsmet Paşa ise Birinci Dünya Savaşı'na giren hükûmetin Ankara değil, Osmanlı Hükûmeti olduğunu savunarak borçların tamamını kabullenmeme konusunda ısrar etmiştir.³⁴

Yaşanan uzun tartışmalar sonrasında dış borçlar meselesindeki paylaşıma göre Balkan ve Asya coğrafyasından gerek Balkan Savaşları gerek ise Birinci Dünya Savaşı sonrasında toprak parçası verilen devletlerin Osmanlı Devleti dış borçlarının yıllık taksitlerine katılmaları kabul edilmiştir. Tasarıda yer alan 3. maddeye göre 17 Ekim 1912 ile 1 Kasım 1914 tarihindeki borçlanmalara ait paylaşım, Türkiye'den toprak almış devletlerce yapılacaktır. Bu paylaşım, Türkiye'den toprak alan devletlerin gelir durumu saptanarak yapılacaktır.³⁵ Bu şartlar altında gerçekleştirilen dağılıma göre Lozan Anlaşması sonucunda Türkiye Cumhuriyeti payına düşen Osmanlı dış borcu, 84.6 milyon TL olarak belirlenmiştir.³⁶

1.2.3. Ticaret Rejimi ve Gümrük Tarifesi

Lozan Konferansı'nın üç temel ekonomik meselesi üzerindeki son konu olan ticaret rejimi ve gümrük tarifeleri üzerinde de kapitülasyon ve dış borç meselelerindeki temel görüş korunmuş ve özgür ticaret açısından taviz verilmeyeceği ısrarla vurgulanmıştır. Görüşmeler esnasında müttefik devletlerin Türkiye'ye sunduğu öneri, Türk ekonomisini kısıtlayıcı nitelikte olmak ile beraber genel hatları ile şu şekildedir: İthal edilecek mallarda ithalat vergisi, 25 Nisan 1911 sözleşmesinde %4 artırılmış olacaktır.

³³ Meray, 7.

³⁴ Meray, 28-30.

³⁵ Faruk Yılmaz, *Devlet Borçlanması Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar* (İstanbul, 1996), 153.

³⁶ Nedim Dikmen, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", 2005, 151.

Bu süre sonunda Türkiye istediği vergiyi uygulayacak ancak yeni vergi sistemine göre yeni vergiler ihracatta toplam değer %15'i ve mal değerinin %20'sini geçmeyecek şekilde olacaktır. Bu vergiler, uygulanmaya başlamadan önce müttefik devletlere üç ay önce bildirilmek şartı ile uygulanacaktır (madde 2).³⁷

Görüşmelerin başında, maddelerde görüldüğü şekilde Türk ticaretini kısıtlayıcı ve neredeyse kapitülasyon rejiminin devamı niteliğinde olacak tasarılar Türk heyetine kabul ettirilmeye çalışılmıştır. Bu şekilde müttefik devletler Türkiye üzerinde ekonomik egemenliklerini sürdürmekle beraber coğrafyadaki ekonomik faaliyetler de söz sahibi olabilecektir. Ancak Hasan Bey başkanlığındaki Türk heyetinin konu hakkındaki kararlı tutumu sayesinde ticaret rejimi ve gümrük meseleleri hakkında müttefik devletlerce sunulan tasarı benimsenmemiş ve münazaralara devam edilmiştir.

Ticaret meselelerinde tartışmalar genel olarak gümrük tarifeleri anlaşma süresi, tüm devletlerce müsavî muamele intikal devresi, güvence, Milletler Cemiyeti hakemliği ve mütekabiliyet gibi konularda yaşanmıştır. Konferans esnasında müttefikler kapitülasyonların kaldırılması meselesi ile beraber Türkiye'nin ticari egemenlik hakkının olduğunu ancak bunu ileriki süreçte kullanabileceğini belirtmiştir. Buna sebep olarak ise Türkiye'nin kendisince bir gümrük tarifesi oluşturması sonrasında yabancı tüccarların ülkeyi terk edebileceği öne sürülmüştür.³⁸

Sunulan bu tasarıda Türkiye'nin ticari meselelerindeki anlaşmazlıktan ziyade müttefiklerin kendi ticari çıkarlarınca hareket etmeye çalışmaları göze çarpmaktadır. Müttefikler, jeopolitik olarak önemli ve uluslararası ticarete kilit bir noktada bulunan Türkiye'nin uygulayacağı yüksek bir gümrük vergisinin taraf devletlerce benimsenmemesi durumunda ortaya çıkacak ticari anlaşmazlıklardan görebilecekleri zararları önlemeye çalışmaktadır.

Münazaraların devamı neticesinde imzalanan Lozan Anlaşması'na göre imzacı devletler ile Türkiye arasındaki ithalat-ihracat faaliyetlerinde uygulanacak olan tarife, 1 Eylül 1916 tarihinde yürürlüğe giren Osmanlı nesnel (ağırlık) tarifeleri üzerinden

³⁷ Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Birinci Takım Cilt 3*, 285-91.

³⁸ M Cemil Bilsel, *Lozan* (İstanbul: Sosyal Yayınları, t.y.), 167.

yapılacaktır (madde 1), bu karara göre alınacak olan vergiler kambiyo kuruna göre düzenlenebilecektir (madde 2).³⁹

Uygulanacak vergi rejimlerinin kambiyo kuruna göre düzenlenecek olması TL'nin değeri üzerinden önemli bir etkendi. Ayrıca söz konusu durum, ekonomik dış politikadaki faaliyetleri de daha düzenli bir işleyişte ilerletmeyi ve ülkeler arası ticari faaliyetleri de eşitlik ilkesinin bozulmamasını öngörmekte idi.

Lozan Barış Anlaşması'ndaki ekonomik hükümlerin bu çerçevede sonuçlanması sonrasında Türk dış politikasındaki ekonomik hamleler ile ilgili de belirli kalıplar kırılmış ve yeni bir döneme girilmiştir. Bu yeni dönemdeki en önemli farklılık; artık Türk ekonomisinin kapitülasyonlar ile sınırlandırılmaması, ağır şartlar taşıyan dış borçlar altında ezilmemesi ve dış ticaret ilişkilerinde göreceli ilerleme kaydetmesidir. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti, bundan sonra girişeceği ticari ilişkilerde kendisini kısıtlayan hükümler yahut sözler altına girmeyerek kendi ülkesinde yabancı sermaye, yabancı tekelindeki ekonomik işleyişin altında ezilmeyecekti.

Alınan kararlar ile beraber ülkeyi topyekûn bir iktisadi kalkındırmaya sevk eden Atatürk, dünya krizine kadar geçen sürede dış politikada Lozan Anlaşması'ndaki çözülemeyen meselelere eğilmeyi tercih etmiştir. Bu süreçte ağırlıklı olarak siyasi dış politikayı tehlikeye atmayacak yahut uzun mücadeleler sonrasında kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tehlikeye atmayacak olan iktisadi ve siyasi teşebbüslere girişmeye çalışmıştır.

³⁹ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları C.1 1920-1945*, 3. bs (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 174-75.

2.BÖLÜM

CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NİN KURULUŞU

2.1.Cumhuriyet Halk Partisi'nin Kuruluş Süreci ve İktidara Gelişi

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanması ile Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılmıştır. Ateşkesin hemen ardından ülke çapında İtilaf Devletlerinin işgal faaliyetleri başlamıştır. Yerli halk bu işgal girişimlerine karşı ilk başlarda bölgesel olarak direniş göstermiş, yaşadığı coğrafyalarda belirli cemiyetler kurmuştur.⁴⁰ Ancak bu yapılanmalar zamanla işgal girişimlerine karşı yetersiz hâle gelmeye başlamıştır. Bunun yanında söz konusu cemiyetler, Millî Mücadele'de ulusal değil, bölgesel bir direniş göstermişlerdir.

Bu sebeple Doğu Anadolu coğrafyasında kurulan cemiyetler, Erzurum Kongresi'nde (23 Temmuz - 7 Ağustos 1919) Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirilmiştir. Batı coğrafyasındaki cemiyetler ise Balıkesir ve Alaşehir kongreleri ile tek bir çatı altında birleştirilmiştir. Amasya Tamimi sonrası toplanan Sivas Kongresi'nde (4-11 Eylül 1919) ise her iki bölgedeki cemiyetler tek bir çatı altında birleştirilmiş ve bu cemiyet, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ismini almıştır.⁴¹

Böylece dağınık, savunma gücünden yoksun cemiyet ve birlikler tek bir çatı altında ulusal nitelik kazanmış ve Millî Mücadele tek bir merkezde toplanmıştır. Aynı zamanda yine bu cemiyetin kurulması ile mücadele sonrasında kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nde ilk siyasi oluşumu olan Halk Fırkasının da (HF) temelleri atılmıştır.

Cemiyet, 13 Ekim 1919 tarihinde yayımlanmış olduğu nizamnamesinin ikinci maddesinde maksadını belirtirken Osmanlı Devleti ile hilafet ve saltanatını koruyarak Kuvayı Milliye'yi etkin kılmayı amaçladığını belirtmiştir.⁴²

İsmi ve maksadı üzerinden de anlaşılacağı üzere söz konusu cemiyet, Osmanlı Devleti topraklarını işgalden kurtararak saltanat ve hilafet makamını tekrar bağımsız hâle

⁴⁰ Söz konusu amaç doğrultusunda kurulan cemiyetler Trakya Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti gibi isimler ile faaliyet göstermiş olan cemiyetlerdir.

⁴¹ İhsan Güneş, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkasına Geçiş", *Atatürk Araştırma Merkezi* 3, sy 8 (1987): 428.

⁴² *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1991), 114.

getirmeyi amaçlamış ve bunu millet iradesi ile yapacağını belirterek halka olan sorumluluğunu hatırlatmış oluyordu. Ayrıca ileride temel parti politikası olacak olan millî iradeye dair ilk vurgu da bu beyannamenin ilgili maddesinde yer almıştır.

Millî Mücadele sürecinde İstanbul'un 16 Mart 1920 tarihinde işgale uğraması yeni bir dönemi başlatmıştır. İşgal sonrasında 23 Nisan 1920 tarihinde, Ankara'da BMM'nin açılması, Millî Mücadele'nin demokratik boyutunu ilk kez ortaya çıkarırken meclis içerisindeki gruplaşmaların başlaması ve ilerleyen yıllarda HF'ye gidecek olan grubun oluşmasını da sağlamıştır. Aynı zamanda Ankara'da oluşan meclis ortamı ile Mustafa Kemal Paşa ve silah arkadaşları, Millî Mücadele kontrol mekanizmasını ele alma konusunda önemli bir adım atmış, bu süreçten sonra iç ve dış politikada BMM'yi karar merkezi hâline getirmişlerdir.

BMM'nin oluşum sürecinde yönetimin ağırlıklı olarak ARMHC yönetim kurulu üyeleri tarafından idare edilmesi sebebi ile bu grup, siyasal bir nitelik taşımaktadır. Ancak zamanla Meclis içerisinde gruplaşmaların artmaya başladığı görülmüştür. Bu gruplar, zamanla bir faaliyet gösteremediği için Meclis içerisinde Mustafa Kemal Paşa tarafından Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adı altında grup oluşturulmuştur. Meclis içerisindeki bu gruba da Misakımillî ve anayasaya uygun örgüt yapılanması ilkelerini benimsetilmiş ve grubun bu doğrultuda faaliyet göstermesi istenmiştir.⁴³

Bu girişim ARMHC'yi sadece bir örgüt olmaktan çıkararak ARMHC'nin anayasa ile tam anlamıyla resmî ve siyasi bir oluşum hâline gelmesini sağlamıştır. Bununla beraber Meclis içerisindeki oluşumunu gün geçtikçe güçlendiren bu siyasi grup, ilerleyen dönemlerde hâkimiyeti tam olarak ele almak ve muhalif kesimi sindirmek amacı ile faaliyet gösterecektir.

Mustafa Kemal Paşa liderliğinde oluşan ve literatürde Birinci Grup olarak anılan kesimin Meclis içerisindeki oluşumunu Mustafa Kemal Paşa, İzmit basın toplantısında verilen röportaja göre İstanbul'da Meclis işgal edildikten sonra Ankara'da bir meclis oluşturulduğunu ancak birtakım kişilerin Ankara'daki bu meclisin geçici bir kurum

⁴³ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, ed. Uluğ İğdemir İsmail Arar Sami N. Özerdim, 10. bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 793-97.

olduğunu düşündüklerini belirtmiş ve kendisinin öyle düşünmediğini ifadelerine eklemiştir. Daha sonra bazı kimselerin usul, kanun ve kaideler oluşturmaya çalıştıklarını hatta bazılarının program hazırladıklarını öğrendiğini dile getirmiştir. Ayrıca bir program da kendisinin yaptığını ancak Meclis içerisinde gruplaşmalar başladığını belirterek Meclisin beş parçaya bölündüğünü ve karar almanın imkânsız olduğu bu ortamda toplu ve tek tek yaptığı görüşmeler sonrasında ARMHC diye bir grup kurduğunu dile getirmiştir.⁴⁴

İşte, temeli Sivas Kongresi'ne, geleceği HF'ye dayanan bu grubun Meclis içerisinde etkin olma ve Millî Mücadele'yi tam anlamıyla başarı ile sonuçlandırarak cumhuriyete ve halk egemenliğine dair fikirlerini işlerliğe sokma çabası bundan sonra başlamıştır.

Meclis içerisinde bu iki farklı grubun oluşmasında pek çok sebep yatmaktadır. Bunlar içerisinde en önemlisi, yeni bir idare tarzı ile saltanat ve hilafetin kaldırılarak bir diktatörlük rejimine gidilecek olması düşüncesinden oluşan tedirginliktir. Bunun yanında iki grup arasındaki çekişmelerin gözle görülür nedenleri; rejim tartışmalarına yeni bir yön verilmiş olması, yeni bir devlet temelini ortaya atıldığının bariz işaretlerinin verilmiş olması ve meclisin bir kurucu meclis olarak ortaya çıktığının belirtilmiş olmasıdır.⁴⁵

Söz konusu gruplaşmalarda Birinci Grup olarak tarihe geçen ve ARMHC adı altında Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığını yaptığı kesim, 113 mebus ile Meclis içerisinde lider konumda iken⁴⁶ muhalif konumunda olan ve Meclis içerisinde İkinci Grup⁴⁷ olarak anılan kesim azınlıkta kalmıştır.

Ülke içerisindeki siyasi oluşumlar sürecinde Millî Mücadele yıllarında BMM çalışmaları ve yaşanan askerî mücadeleler neticesinde, 30 Ağustos 1922 tarihinde başarıya ulaşılmıştır. Askerî zaferler ardından Lozan Konferansı'nda İtilaf Devletleri

⁴⁴ İsmail Arar, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı* (İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1997), 47-48.

⁴⁵ Ahmet Yeşil, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* (Ankara: Cedit Neşriyat, 2002), 73.

⁴⁶ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, 3. bs (İstanbul: Cem Yayınevi, 1992), 42.

⁴⁷ Bu grup; İstiklal Grubu, Tenasüt Grubu, Halk Zümresi gibi Mustafa Kemal ve çevresine karşı olan birçok farklı grubun birleşiminden oluşmaktadır. Bu kişiler; Meclis içerisinde kendilerine bir isim bulamamışlar, bu yüzden biz de ARMHC içinden çıktık diyerek kendilerini bu cemiyet içerisindeki İkinci Grup olarak isimlendirmişlerdir.

ile bir barış görüşmesi sürecine girilmiştir. Bu süreç ile beraber artık askerî safhası biten Millî Mücadele'nin diplomatik mücadelesi başlamıştır. Bununla beraber Meclis içerisinde gruplar arası çatışmanın çok arttığını ve Meclisin artık sağlıklı iş görmeyeceğini düşünen Mustafa Kemal Paşa, Meclis yenilenmedikçe ulusun ve ülkenin ağır sorumluluk gerektiren işlerinin yürütülmeyeceğinden kuşku duyduğunu belirterek yakın çevresi ile bir toplantı yapmış ve seçimlerin yenilenmesi gerektiğine dair düşüncelerini paylaşmıştır. Rauf Bey'in evinde yapılan bu toplantıda mesele görüşüldükten sonra aynı gece ARMHC yönetim kurulu ile de bir toplantı yapılmış, ardından da grup genel kurulu toplanmıştır. Art arda yapılan bu görüşmeler neticesinde Mustafa Kemal Paşa, 1 Nisan 1923 günü meselesinin Meclise götürüldüğünü belirtmektedir. Seçimin yenilenmesine dair meselenin Mecliste bir önerge olarak okunması ve seçimlerin yenilenmesi, ARMHC'den HF'ye geçiş sürecini de başlatmıştır.⁴⁸

Seçimin yenilenmesi meselesine dair teklifi 1 Nisan 1923 tarihli Meclis toplantısında okuyan Ali Fuat Paşa (Cebesoy) seçimin yenilenmesini özetle şu sebeplere dayandırmıştır: Ülke savunması için toplanan meclis amacına ulaşmıştır. Memleket şu anda barış sorunları ve ekonomik gelişmeler gibi önemli sorunlara yönelmektedir. Anayasamızdaki aykırı madde, seçimleri yenilemeye yeterli olmadığı için bu madde kaldırılmadığı sürece seçime gidilmesi mümkün değildir. Ana vatana katılan yerlerin seçim yapmalarını mümkün olmadığı için en fazla iki ay içinde millet oyunu yeniden güçlü bir şekilde alabilmek, söz konusu maddenin kaldırılarak seçime gidilmesini zorunlu kılmaktadır. Söz konusu önerge mecliste okunduktan sonra konunun daha önce gündeme geldiği ancak reddedildiğinin belirtilmesi üzerine çıkan kısa bir sözlü tartışma sonrasında oy birliği ile aykırı madde kaldırılarak seçimlere gidilmesine karar verilmiştir.⁴⁹

Seçim sürecine girilmesi ile beraber HF'nin kurulmasına giden süreç de hız kazanmıştır. Bu süreç ile birlikte yeni bir parti ve ideolojiye yönelik düşünce yani halk egemenliğine dayanan bir parti kurma meselesi, çok daha önceden Mustafa Kemal Paşa tarafından tasarlanmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa bu konuyu henüz mecliste

⁴⁸ Atatürk, *Nutuk*, 696.

⁴⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Devre, Cilt 28, 1 Nisan 1923, Sayfa 283

seçim yenilenmesi ile parti çalışmalarına başlamadan önce 6 Aralık 1922 tarihinde basına verdiği demeçte açıklayarak HF'ye dair açıklamaları yapmış, parti tasarısına dair ilk işaretleri vermiş bulunuyordu. Söz konusu açıklama içerisinde hiç vakit kaybetmeden çalışmaya başlanması gerektiği belirtilmiş ve bunun da ancak yeni bir program ile başarılı ve kalıcı olacağı ifade edilmiştir. Bu süreçte uygulanacak olan programda yurtsever ve yardımcı olunması gerektiği ifade edilerek ıslahat fikri taşıyan bir programın ihtiyacından bahsedilmiştir. Ayrıca bu programın ülkenin her tarafına yayılacak olan halkçı esaslı bir yapıda olacağı ve bu sebepler ile de Halk Fırkası adı altında bir fırka oluşturmak niyeti ifade edilmiştir.⁵⁰

Mustafa Kemal Paşa, henüz seçim çalışmaları başlamadan önce yapmış olduğu bir yurt gezisinde halka kurmayı planladığı HF'yi tanıtmayı amaçlamış ve gittiği yerlerde fırka hakkında halkı bilinçlendirmiştir. Bu konuşmalardan en önemlilerinden biri Balıkesir halkı ile yaptığı bir görüşme esnasında “Memleketimizde farklı sınıflar varmış gibi ortaya çıkan siyasi fırkalar yüzünden şimdiki hâlimiz ortadadır. Hâlbuki HF dediğimiz zaman tüm halk bunun içindedir.”⁵¹ söylemi ile kurmayı hedeflediği partinin belirli bir kesime değil; tüm memlekete ve tüm halka hitap edeceğini belirtmiştir. Böylece halkın desteğini sağlayarak halkın yeni parti ve yeni rejim yönetimi altında da kendilerinin önemli bir konumda olacağına dair vurgu yaparak güven kazanmayı da amaç edinmiştir.

Mustafa Kemal Paşa istediği Meclis ortamına ulaşmak ve idealindeki devlet sistemini kurmak için hızlı bir şekilde seçim çalışmalarına başlamıştır. 8 Nisan 1923 tarihinde Birinci Grup heyeti Ankara Muallim Mektebi konferans salonunda toplanmış, bu toplantıda Gazi Paşa da yer almış, daha önce hazırlanmış olan Millî Umdeler Beyannamesi üzerinde tartışmalar yapılmıştır. Yapılan görüşmeler sonrasında beyanname, heyet tarafından da kabul edilmiş, HF'nin parti programı olarak da tarihe geçecek olan Dokuz Umde yayımlanmıştır.⁵²

⁵⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri C.2, 47.

⁵¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri C.2, 94-99.

⁵² Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar C.2*, ed. Orhan Selim Kocahanoğlu, 2. bs (İstanbul: Temel Yayınevi, 2007), 374.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal imzası ile yayımlanan Giriş kısmı hariç dokuz maddelik parti programında⁵³ BMM'nin 1 Nisan 1923 tarihinde oy birliği ile seçim kararı aldığı, ilerideki süreçte milleti refaha ulaştırmanın temel amaç olacağı ve ARMHC Grubunun HF adı altında bir teşkilat kuracağı belirtilmiştir. Bununla beraber söz konusu dokuz madde içerisinde bundan sonra hâkimiyetin halka ait olacağı vurgulanmış ve saltanatın kaldırılarak dayanağı BMM olacak şekilde hilafetin varlığının devam edeceği belirtilmiştir. Adalet ve güvenliğin en temel vazife olduğu, bu gerekliliklerin milletin istek ve ihtiyaçları doğrultusunda hızla yerine getirileceği ve program devamında okuma yazma faaliyetlerine özendirici bir girişim olan ilgili madde eklenerek okuma yazma bilenlerin ve öğretmenlerin askerlik görevlerinin bir derece daha azaltılacağı ifade edilmiştir.⁵⁴

Ancak bu girişime tepkisiz kalınmamış ve cemiyeti bir fırkaya dönüştürme fikrine karşı çıkmıştır. Bu doğrultuda ilk tepki Trabzon'dan, İstikbal gazetesi üzerinden yürütülmüştür. Bu görüşü savunan kimseler cemiyetin partiye dönüştürülmesini cemiyetin, bir kişinin egemenliğine yöneltilmesi olarak düşünmüşler, bunun üzerine de Trabzon'dan iki kişilik bir heyet göndererek meseleyi incelemeye başlamışlardır.⁵⁵

Ayrıca Trabzon Valisi Deli Hamit Bey, Belediye Reisi Gazzazade Hüseyin, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Barutçuzade Ahmet liderliğindeki muhalif çevre yayımlanan tüzüğü ve beyannameyi aykırı bulmuşlardır.⁵⁶ Ancak itiraz girişimleri bir sonuç vermemiş ve Millî Mücadele'nin merkezi konumundaki bu cemiyetten bir siyasi fırka kurma çabaları hız kesmeden devam etmiştir.

Kurulacak fırkanın önemi belirtilirken İzmit basın toplantısında Mustafa Kemal Paşa tarafından barışın gerçekleştirilmeme ihtimalinin de plana dâhil edilmesi ve geçmişte çok can yandığı için tedbir alınması gerektiği belirtilmiş, o süreçte dahi Mudanya Anlaşması'nın hükümlerine aykırı hareketler görüldüğü ilave edilmiştir. Bunun yanı sıra barış sonrası çok çalışmanın ve bunun için de esaslı bir program yapılmasının

⁵³ Parti beyannamesine dair ekonomik ve dış politika ile ilişkili vaatler, ilgili bölümde daha detaylı bir şekilde inceleneceği için bu kısımda sadece siyasi ve kültürel vaatler üzerinde durulmuştur.

⁵⁴ *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, 516-18.

⁵⁵ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi* (İstanbul: Boyut Yayınları, ty.), 72.

⁵⁶ Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, 53-55.

zorunluluğu belirtilmiş, fırkanın bütün milleti hesap etmesi gerekliliğinden bahsedilerek milletin, teşkilatsız ve hedefsiz bırakılırsa kaybolacağı yönünde ifadeler sarf edilmiştir.⁵⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın seçim çalışmaları sürecinde son derece önem verdiği konulardan biri de İstanbul seçimleri olmuştur. Zira İstanbul, o dönem içerisinde hâlâ tam olarak kurtarılamamış, ana vatan içerisinde olsa bile düşman süngülerinden tamamen temizlenememiştir. Bundan dolayı İstanbul halkının vereceği oyların düşman menfaatine yarayacak bir şekilde sonuçlanmasından tedirgin olan Paşa, İstanbul halkı için özel bir seçim beyannamesi yayımlamıştır. Beynamede İstanbul'un tarihsel geçmişine ve önemine atıf yapan Mustafa Kemal Paşa, halkı İstanbul'un değerinin bilincinde olarak sandık başına davet etmiştir. Bununla beraber İstanbul'un henüz işgal altından kurtarılmadığının vurgusunu da yaparak şimdiye kadar elde edilen zaferlerin birlik ve dayanışma ile kazanıldığını ve bundan sonra da bu şekilde devam edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁸

Ali Fuat Cebesoy'un hatıralarında bahsettiğine göre seçim süresince Millî Mücadele'deki başarılı yeri ve önemi sebebi ile ağırlıklı olarak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı ile hareket edilmiş, bazen de HF adı kullanılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, seçim sürecini bizzat kendi yürütmüştür. Seçim döneminde İkinci Grup üyeleri bazı gazetelerde İkinci Gruba oy verilmesi yönünde faaliyetlerde bulunmuş ancak her bölgeden ARMHC yani HF galip çıkmıştır.⁵⁹

Meclisin açılmasından önce 7 Ağustos günü Çankaya'da bir toplantı yapılmış ve bu toplantıda Riyaset Divanı ve vekiller heyetine dair seçimler yapılmıştır. Ardından 9 Ağustos tarihindeki toplantıda ise Mustafa Kemal Paşa oy birliği ile reis, Ali Fuat Paşa ise ikinci reis seçilmiştir. Vekiller Heyeti reisliğine ise başta Kazım (Karabekir) Paşa uygun görülse de kendisinin askerlikte kalmak istediğini belirtmesi üzerine Fethi Bey getirilmiştir. İkinci Meclis 11 Ağustos 1923 tarihinde çalışmaya başlamıştır. 13 Ağustos'ta yapılan seçimlerde 197 üyenin 196 oyu ile Meclis başkanlığına Mustafa

⁵⁷ Arar, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı*, 72-73.

⁵⁸ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri C.3*, 2. bs (Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1961), 61-62.

⁵⁹ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar C.2*, 376-77.

Kemal Paşa seçilmiştir.⁶⁰ Bundan sonra da HF kuruluş süreci resmen işlerlik kazanarak parti beyannamesi hazırlanmaya başlanmıştır. Bir aylık çalışmalar sonrasında HF tüzüğü 106 madde ve bir ekten oluşacak şekilde tamamlanmıştır. İzmir'in kurtuluş gününün yıldönümü olan 9 Eylül 1923 tarihinde ARMHC grubu tarafından tüzük onaylanmıştır. Bu onay, HF'nin resmen kuruluşu anlamına gelmektedir.⁶¹

11 Eylül 1923 tarihinde yapılan toplantıda başkanlık seçimleri yapılmıştır. Bu seçimlerde Mustafa Kemal Paşa fırka reisliğine, Recep (Peker) Bey ise fırka genel sekreterliğine seçilmiştir.⁶²

Parti, Halk Fırkası ismi ile kurulmasına karşın bu isim ile ancak bir yıl devam etmiştir. Fırka grup toplantılarında Kütahya mebusu Recep Bey'in teklifi üzerine 10 Kasım 1924 tarihinde Halk Fırkasının bundan böyle "Cumhuriyet Halk Fırkası" ismi ile faaliyet gösterilmesine karar verilmiştir.⁶³

Fırkanın isim değişikliğine dair tebliğ, 10 Kasım 1924 tarihinde "Hâkimiyet-i milliye'yi istihsal ve cumhuriyeti idareyi tesis ve ilan eden fırkamızın isminin (Cumhuriyet Halk Fırkası) namına inkılâbına müttefikten karar verildiğini tebliğ ederim." cümleleri ve Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Reisi İsmet imzası ile duyurulmuştur.⁶⁴

Fırka isim değişikliğinin altında yatan bir diğer sebep ise Cumhuriyet rejiminin muhalif kanat tarafından erdemli rejim olarak nitelendirilmesine karşın fırka kesimince isme ve rejime sahip çıkma arzusu olmuştur.⁶⁵ Bu değişikliğin ardından 1935 yılına kadar Cumhuriyet Halk Fırkası ile devam eden iktidar, 9-11 Mayıs 1935

⁶⁰ Cebesoy, 409-10.

⁶¹ Fırkanın bu tarihte kurulmasına karşın İçişleri Bakanlığına parti hakkında başvuru Lozan Barış Anlaşması imzası sonrasında bırakılarak 23 Ekim 1923 tarihinde yapılmıştır.

⁶² Şerafettin Turan, *Kökeni Ulusal Direnişe Dayanan Bir Devrim Partisi Cumhuriyet Halk Partisi*, 1. bs (İstanbul: Tüşeş Yayınları, 2000), 24-25.

⁶³ Yücel Demirel Osman Zeki Konur, *CHP Grup Toplantısı Tutanakları*, 1. bs (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002), 495.

⁶⁴ Başkanlık Cumhuriyet Arşivi, 16.11.1924, 490-01-00

⁶⁵ Yunus Ekici, "Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 27, sy 2 (2017): 355.

tarihinde gerçekleştirilmiş olan 4. büyük kurultayda Fırka ibaresi yerine parti ibaresi getirilerek iktidar partisi ismi Cumhuriyet Halk Partisi olarak değiştirilmiştir.⁶⁶

2.2. Cumhuriyet Halk Partisi Programında Ekonomi Politikaları

HF parti programı 8 Nisan 1923 tarihinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal imzası ve Seçim Hakkında Beyanname başlığı ile yayımlanmış olan Dokuz Umde'dir. Giriş kısmı ve dokuz maddelik parti programı CHP'nin başta ekonomik ve siyasi olmak üzere dolaylı olarak eğitim, kültür ve sosyal yaşam üzerindeki vaat ve planlarını içermekte ve parti ilkelerini açıklamaktadır.

Umdeler öncesinde yer alan giriş kısmında Halk Fırkasının oluşumuna dair bilgi verilirken bundan sonraki amaçların memleketi ve halkı ekonomik açıdan refaha ulaştırmak ve kalkındırmak amaç olacağına dair ilk vaat "Önümüzdeki devirde inşallah takrir-i müsalemet müyesser olacağından iktisadi tekemmülâtını temin, her nevi teşkilatımızı itmam ve ikmal ve bu suretle mülkü milleti refaha nail etmek gaye olacaktır."⁶⁷ cümleleri ile verilmiştir. Ardından bu umdelerin ülkedeki tüm temsilcilerden oluşan İzmir İktisat Kongresi kararları dikkate alınarak verildiği belirtilmiştir.

Parti beyannamesinin giriş kısmında yer alan ekonomik vaatler irdelendiği zaman ülkenin ekonomik açıdan zafiyet içerisindeki durumunun ARMHC grubu tarafından görüldüğü ve parti çalışmalarının bu olumsuz gidişe dair alınacak tedbirler kapsamında yürütüleceği görülmektedir. Zira giriş kısmında bundan sonra oluşacak grubun amacı, iktisadi kalkınma olarak belirlenirken bunun İzmir İktisat Kongresi'ndeki kararlar dâhilinde yapılacak olduğunun eklenmesi, halkın belirli bir kısmına değil, kongreye katılan çiftçi, tüccar sanayici ve işçi sınıflarının hepsine yönelik olacağını işareti verilmiştir. Böylece memleketi topyekûn bir şekilde kalkındırılması ve ülkedeki her kesimin refah seviyesinin artırılmasının amaçlandığı görülmektedir.

Giriş kısmı sonrasında Dokuz Umde içerisinde HF'nin ekonomi politikaları ve dış politikaya dair vaatleri şu şekildedir:

⁶⁶ Turan, *Kökeni Ulusal Direnişe Dayanan Bir Devrim Partisi Cumhuriyet Halk Partisi*, 44.

⁶⁷ Atatürk'ün *Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, 516.

Umde 1- Hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu bildirmiştir. Milletın tek ve gerçek temsilcisinin TBMM olduğunun altı çizilmiştir. Her usul ve kaidede ayrıca ekonomik konuda hâkimiyeti milliyeye temelinde hareket edileceğinden bahsedilmiştir.

Bu şekilde yalnızca siyasi alanda değil; ekonomik kalkınma hamlelerinde de halkın görüş ve arzularına önem verileceği belirtilmektedir. Aynı umdenin devamında, vilayetlerin ekonomik ve sosyal münasebetlerinin birleştirileceği ve Genel Müfettişlik Kanunu ile Nevahi Kanunu'un süratle bitirilerek uygulanacağı belirtilmiştir.

Umde 5- Bu umde, kendi içerisinde on alt başlığa ayrılmakla beraber HF'nin ekonomik olarak kalkınma ilkelerini yedi maddede toplamaktadır. Söz konusu maddeler özetle şu şekildedir:

1. Aşar vergisinde halkın şikâyet ve mağduriyetine sebep olan noktalar düzenlenecektir.
2. Tütün ziraat ve ticaretine karşı, milletin en az olumsuz etkileneceği şekilde tedbirler alınacaktır.
3. Maliye kurumu çiftçilere, sanayi ve ticaret erbabına ve tüm iş ehli kimselere kolaylıkla para verecek surette iyileştirilecek ve çoğaltılacaktır.
4. Ziraat Bankası sermayesi çoğaltılacak, çiftçilere daha kolay yardım edilmesi sağlanacaktır.
5. Memleketimiz çiftçiliğine ziraat makineleri çoğaltılacak, ithal edilecek ve çiftçilerimizin alet ve edevatı ziraiyeden kolaylıkla yararlanmaları sağlanacaktır.
6. Ham maddesi ülkemizde bulunan mamul ve masnuatı ülke içerisinde ortaya çıkarmak için koruma, teşvik icrası ve ödeme ile ödüllendirmesi için hızla tedbir alınacaktır
7. Hızlıca ihtiyacımız olan demir yolları için hemen girişim ve çalışmalara başlanacaktır.⁶⁸

Bu madde ve içerikleri üzerinden de çiftçi üzerinde yük olan aşar vergisi ile ilgili düzenleme yapılarak çiftçinin kazancının ve buna bağlı olarak refahının artması

⁶⁸ Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, 516-18.

amaçlanmıştır. Bununla beraber yalnızca çiftçilere yönelik değil, sanayi kesimine de devlet desteği sağlanarak çeşitli sektörlerde üretim canlandırılmak istenmiştir.

Zaten yıllardır savaşlar ve ekonomik bozukluklar sebebi ile zor durumda olan halk yalnız başına bırakılmadan devlet tarafından gerekli desteğin kendilerine sağlanacağı vaadi verilmiştir. Ayrıca destek sağlanamayacak olan yerlerden de ithal etmek koşulu ile ziraat alanındaki makine eksikliklerinin giderileceği belirtilmesi ile dış politikada beraberlikler üzerinde de durulmuştur. Ham maddesi ülke içerisinde olan ürünleri dışarıdan satın almak yahut dışarıya satmak yerine ülke içerisinde oluşturulacağını belirtilmesi, ülkedeki kalkınma planları ve istihdam sağlama vaatlerine örnek teşkil etmektedir.

Umde 9- Son umde içerisinde ise ülkenin harap bir hâlde bulunduğundan, bu durumun sonra ermesi için kısa zamanda çalışmalara başlanacağından bahsedilmiştir. Bu yeniden yapılandırma faaliyeti için ise devlet tedbirlerinden başka inşaat ve tamir için zaman zaman şirketlerin oluşması ve temin etme, şahsi girişimlerin korunacağından bahsedilmiştir. “Sulh kararımız mali, iktisadi, idari bağımsızlığımızı sağlamak şartı ile barışı temin etmektir.”⁶⁹ açıklaması yapılarak ülkenin ve halkın ekonomik olarak zor durumda bırakılmayacağına dair vaat verilmiştir.

Son umdenin içeriğinde ekonomik vaatler ile beraber dış politika üzerinden de vaatlerde bulunan HF, ülkeyi yeniden yapılandırmada devletin üzerine düşen görevi yapacağını garantisini vermektedir. Ayrıca HF, halkı da bu ekonomik kalkındırma hamlesine dâhil etmeyi ve ülkeyi sadece tarım ekonomisinde değil, sanayi ekonomisinde de geliştirmeyi amaçlamıştır. Bununla beraber aynı maddenin devamında yer alan sulh meselesinde tıpkı siyasi bağımsızlıkta olduğu gibi mali ve ekonomik bağımsızlık konularında da ülkeyi tam bağımsız bir hâle getirmenin amaç olduğu belirtilmiştir.

Sonuç olarak HF'nın yayımlamış olduğu beyanname içeriğinde giriş kısmından itibaren ülkeyi ve halkı ekonomik bunalım ve ekonomik çöküntüden kurtarmanın amaç olduğu görülmektedir. Ülkenin yalnızca tek bir sektörde değil; sanayi, tarım ve inşaat gibi birçok farklı alanlarda geliştirilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçlar

⁶⁹ Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, 518.

doğrultusunda halka destek verileceği ve ihtiyaçların karşılanacağına dair garantiler verilmektedir. Bu ekonomik vaatlerin yanında, dış politikada devletler ile kurulacak ilişkiler üzerinden açıkça bir vaatte bulunulmasa dahi tarım makinalarının gerekirse ithal edilebileceği konusu, ülkeler ile kurulması planlanan ekonomik iş birliği hedeflerine dair bir işaret teşkil etmektedir.

Ayrıca 9. umde içerisinde yer alan ve barış noktasında ekonomik ve mali bağımsızlıktan asla ödün verilmeyeceğinin belirtilmesi HF'nin ekonomik dış politika çizgisini oluşturması bakımından önem teşkil etmektedir. Bununla beraber halka verilen ekonomik vaatler ve yapılan planların geniş bir yer alması dönemin iktidar partisinin güçlü bir ekonomik yapı inşa ederek güçlü bir devlet kurulacağına dair inancını temsil etmektedir.

3.BÖLÜM

ATATÜRK DÖNEMİ'NDE İKTİSADİ DIŞ POLİTİKA FAALİYETLERİ

3.1. Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasının Temelleri

Millî Mücadele sürecinin tamamlanması ve HF'nin seçimlerden başarı ile çıkması sonrasında artık, yeni Türk Devleti'nin yöneticisinin seçilmesi ve devletin resmîyet kazanması için gerekli çalışmalar başlatılmıştır. Bu faaliyetler içerisinde, BMM içerisinde yapılan görüşmeler ve oylamalar ile ilan edilecek olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk resmî cumhurbaşkanı seçilmesi sürecine girilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edildiği 29 Ekim 1923 günü,⁷⁰ Meclis içerisinde gerçekleşen görüşmeler neticesinde seçim süreci başlamıştır. Bu seçime tek aday olarak Millî Mücadele lideri Mustafa Kemal Paşa'nın katıldığı bilinmektedir. Yapılan seçim sonrası, Ankara mebusu Mustafa Kemal Paşa, 158 oy ile cumhurbaşkanı seçilmiştir.⁷¹ Bu seçim sayesinde literatüre Atatürk Dönemi olarak geçecek olan on beş yıllık dönem ve toplamda yirmi yedi yıl sürecek olan tek parti iktidarı resmen başlamıştır.

Atatürk Dönemi'ni incelerken bu on beş yıllık süreci dönem koşulları sebebi ile ikiye ayırmak zorundayız. 1923-1929 yılları arasını birinci dönem ve 1929-1938 yılları arasını ikinci dönem olarak adlandırmak durumundayız. Bu ayırımın ilk sebebi 1929 yılında dünyada yaşanan ekonomik kriz ile iktidarın ekonomi politikaları ve ekonomik dış politikasında yaşanan gelişmelerdir. Bir diğer önemli sebep ise aynı dönem içerisinde Lozan Anlaşması'ndan artakalan önemli meselelerin çözüme kavuşturulması ve Türk dış politikasında artakalan meselelerden ziyade ülke politikalarının faaliyette olmasıdır.

Atatürk Dönemi dış politikasını iki ayrı döneme ayırmamız karşısında her iki dönem içerisinde de uygulanmış olan bir politika vardır ki bu, Mustafa Kemal Atatürk tarafından bir ilke hâline getirilmiş olan “Yurtta sulh, cihanda sulh!” ilkesidir. Atatürk, bu ilkesine dair önemli bir mesajı henüz Cumhuriyet dahi ilan edilmeden önce 23 Mart

⁷⁰ Aynı gün, yapılan bir diğer oylama sonucunda Büyük Millet Meclisi ismi önüne Türkiye ismi eklenerek Meclis, Türkiye Büyük Millet Meclisi adını almıştır.

⁷¹ TBMM Z C, 2. Devre, Cilt 3, 29 Ekim 1923, Tarih 29 Ekim 1923, Sayfa 99

1923 tarihinde Afyon'daki bir konuşmasında eski hükûmetlerin yalnız Doğu ve Batı'ya harekât peşinde oldukları ancak hükûmetlerin dış ve iç siyasetin birbiriyle alakalı olduğunu belirterek dış siyasetlerin dayanağının iç siyaset olmadığı müddetçe mahkûm kalınacağı⁷² şeklinde ifade etmiştir.

Birinci Dönem olarak adlandırdığımız 1923-1929 yılları arasındaki süreci Türkiye Cumhuriyeti, ağırlıklı olarak devlet ve millet adına yapılan inkılaplar ile geçirmiştir. Dış politikada ise Lozan Anlaşması'ndan artakalan meseleler ile uğraşmıştır. Bu meseleler İngiltere ile Musul Meselesi, Yunanistan ile Nüfus Mübadelesi Meselesi, Patrikhane Sorunu⁷³ ve Fransa ile Borçlar Meselesi olarak bilinmektedir.⁷⁴

Türkiye Cumhuriyeti, bu meselelerin çözüm sürecinde askerî mücadele gücü bulunmadığı için ve uluslararası ilişkilerde barış yanlısı bir politika takip etmek niyetinde olduğu için diplomatik yollar ile mücadele etmiştir. Bu mücadele döneminde siyasi olarak güçlenmek yani siyasi konumunu pekiştirmek adına diğer devletler ile ittifak kurmak anlamına gelen realizm düşüncesi benimsenmiştir.⁷⁵

Yani güçlü bir devlet ile yaşanan sorunlar, politik olarak istenildiği gibi çözülmediği zaman o güce karşı denk olabilecek bir başka güç ile ittifak kurma yoluna gidilmiştir. Bu akımın bir diğer anlamı olarak nitelendirebileceğimiz denge stratejisi ile beraber hem ülkeye hem de inkılaplara karşı oluşabilecek tehlikelerden uzak durulmuştur.

Zira Atatürk, dış politikada çıkabilecek bir sorunun iç meseleleri de etkileyeceği düşüncesi ile yabancı devletler ile kurmuş olduğu ilişkilerde barışçıl bir politika gütmüştür. Ancak bu politikaları takip edilirken ülkenin siyasi ve mali bağımsızlığına darbe vuracak bir girişimde bulunmaktan da her zaman kaçınmıştır.

⁷² Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri C.2*, 162.

⁷³ Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde tek parti iktidarının dış politika faaliyetleri içerisinde yer alan Patrikhane Meselesi'ne dair ekonomik olarak bir bakış açısı yahut meselenin devletler arası ekonomik dış politikayı belirleyen bir unsuru bulunamamıştır. Bu sebeple sözü edilen konu, araştırma konumuz sınırları içerisinde yer almadığı için bunun üzerinde durulmayacaktır.

⁷⁴ Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1995*, 9. bs (Ankara: Siyasal Yayınevi, 1996), 458.

⁷⁵ Latif Pınar, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasında Güvenlik Arayışları: İdealizm-Realizm Kısacasında Türkiye", içinde *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası 1*, ed. İsmail Şahin, 1. bs (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2017), 22.

Birinci Dönem içerisinde de bu düşünce sistemi üzerinden uygulanan politikalara örnek olarak gösterilebilecek ekonomik ve siyasi olmak üzere en çok ittifak kurulan devlet olan Sovyet Rusya bulunmaktadır. Çünkü hem Türkiye Cumhuriyeti'nin hem de Sovyet Rusya'nın yakın geçmişlerinde Avrupa devletleri ile düşmanlıklar yaşamış olmaları bu devletleri birbirlerine yakınlaştırmış, ayrıca Millî Mücadele Dönemi'ndeki ekonomik ve siyasi dostluk her iki tarafa da kazanç sağladığı için devam ettirilmek istenmiştir.

Bu politikaların bir diğer belirgin sebebi olarak da yabancı devletlerin Türkiye iç işlerine müdahale çabaları örnek gösterilebilir. Avrupa devletlerinin; Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olan Ankara'yı küçümsemeleri ve elçiliklerini taşımak istememeleri, nüfus mübadelesi, patrikhane ve azınlıklar vb. konularda iç işlere müdahale etmek istemeleri Türkiye'nin bu meselelerde sorun çıkmaması için göstermiş olduğu barışçıl ve dengeye dayalı dış politikasına bir sebep olarak nitelendirilmektedir.⁷⁶

Kısaca Türkiye'nin 1929 yılına kadar geçen süreçte izlediği dış politika, güvenemeyeceği Avrupa devletlerine karşı Lozan Anlaşması hükümlerindeki eksiklikleri gidermek ve realizm düşüncesi ışığında ittifaklar yaparak siyasi konumunu sağlam bir temele yerleştirmek olmuştur. Bu süreçte az önce bahsedildiği gibi Türkiye'nin iç işlerine karışılacak olan her türlü tehlike bertaraf edilmeye çalışılmış ancak bunlar yapılırken de bir düşman edinmemek amaçlanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, bu döneme kadar kurulan bölgesel barış çabaları ve alınan olumlu sonuçlar hakkında 1 Kasım 1931 tarihinde Meclis açılış konuşmasında dış politikadaki barışçılık ve beraberlik içerisinde ilerletilen ilişkilere dair komşu devletler ile ilişkilerde samimiyetin arttığını belirtmiştir. Bunun ardından Başbakan ve Dışişleri Vekili'nin Yunanistan'ı ziyaretleri ile iki memleket arasında değerli bir dostluk oluşumuna memnuniyetimizi oluşturduğunu, Macaristan'a gerçekleştirilen ziyaretlerin olumlu bir şekilde sonuçlandığını, Irak Kralı'nın ülkeyi ziyaretinin olumlu izlenimler bıraktığını ve Sovyet Rusya'nın Dışişleri Komiseri'nin Ankara'da zevk ile

⁷⁶ Şükrü S. Gürel, "Türk Dış Politikası (1919-1945)", içinde *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* C.2, ed. Osman Balcıgil ve diğerleri Müçeteba Anđ, 1. bs (İstanbul: İletişim Yayınevi, 1983), 522.

kabul edildiğini iki memleketin dostluk ilişkilerinin aynı samimiyetle devam ettirilmek istendiğini ifade etmiştir.⁷⁷

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasının içeriğinden de anlaşıldığı üzere Türkiye Cumhuriyeti, uygulamış olduğu barış politikalarının karşılığında olumlu sonuçlar almış ve uluslararası ortamdaki konumunu pekiştirme, müttefik ilişkilerini geliştirmiştir. Bunun yanında barışçıl politikalarda yalnızca belirli bir coğrafya ile ilişki kurulmaması Balkan, Orta Doğu, Kafkas coğrafyalarında bulunan devletler ile ilişki içerisine girilmiş olması Türkiye'nin dış politikasındaki samimiyetin belirtisidir.

Yaşanan önemli süreçlerin ardından İkinci Dönem olarak değerlendirdiğimiz 1929-1938 yılları arasında, Lozan Anlaşması'ndan kalan meselelerin çözülmesi sonrasında dış politikada daha aktif bir rol oynamak amaçlanmıştır. Türkiye, yaşanan ekonomik kriz sebebi ile İkinci Dönem şartları çerçevesinde ekonomik ilişkiler kurmanın yanı sıra siyasi olarak da pek çok iş birliğine dâhil olmuştur. Böylece hem yıllardır pasif bir durumda olduğu dış politikada etkin olmaya çalışmış hem siyasi konumunu pekiştirmiş hem de yaptığı anlaşmalar ile uluslararası ve bölgesel barışa katkı sağlamayı amaçlamıştır.

İkinci Dönemde dış politikanın temeli ise barışçılık anlayışını devam ettirmek ve bu anlayış çerçevesinde anlaşmalar imzalayarak uluslararası ilişkilerde etkinleşmek olmuştur. Yani ülke içinde sağlanan barış ve huzur ortamının oluşturulması, dış politikadaki sorunlar halledildikten sonra yabancı devletler ile de barışçıl çerçevede ittifaklar kurulması bu dönemin temel amaçları arasındadır.

Yurt içinde sağlanan barışı dış politika üzerinde de etkinleştirme çabası, klasik liberalizm üzerine inşa edilmiş olan idealizm anlayışı ile kendisini göstermiştir. İki savaş arası dönemde ilişkilerin barışçıl bir şekilde düzenlenmesi amacına dayanan idealizm,⁷⁸ özellikle İkinci Dönem içerisinde Türkiye'nin bölgesel barış çabalarında önemli bir yer teşkil etmektedir.

⁷⁷ TBMM ZC, 4. Devre, Cilt 4, 1 Kasım 1931, Sayfa 3-4

⁷⁸ Pınar, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasında Güvenlik Arayışları: İdealizm-Realizm Kısacasında Türkiye", 13.

Türkiye'nin barış çabalarının en belirgin sebeplerinden biri de 1930'lu yılların ortalarında kendisini belli eden bölgesel güvenlik kaygıdır. Akdeniz ve Balkan coğrafyalarında İtalya'nın göstermiş olduğu revizyonist tavırlar ve Balkan coğrafyasında Bulgaristan'dan kaynaklanan istikrarsız durumlar Türkiye'nin kuruluşundan beri izlediği barış ve denge politikasını sürdürmesine sebebiyet vermiştir.⁷⁹

Bu dönemde izlenecek olan politikalar; komşu devletler, uluslararası cemiyet ve anlaşmalar gibi süreçler ile işlerlik kazanmıştır. Türkiye'nin bu dönem içerisindeki barış çabaları sadece komşu devletler ile de sınırlı kalmamıştır. Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde barış politikasının bir belirtisi olarak uzak coğrafyalardaki devletler ile de dostluk anlaşmaları imzalanmış, dünya barışı adına faydalı adımlar atılmıştır.

1923-1937 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti ile sınır komşuluğu bulunmayan devletler ile bir dizi anlaşma imzalamıştır. Bu süreçte 23 Temmuz 1923 tarihinde Polonya, 31 Mayıs 1924 tarihinde İsveç, 3 Temmuz 1925 tarihinde Hollanda, 2 Mayıs 1925 tarihinde Norveç, 30 Ocak 1926 tarihinde Şili, 4 Ocak 1929 tarihinde Uruguay, 7 Haziran 1937 tarihinde Mısır⁸⁰ ile imzalanan anlaşmalar uluslararası barış çabalarına örnek teşkil etmektedir.⁸¹ İmzalanan antlaşmalar ve kurulan iyi ilişkiler yanında Türkiye'nin, 1932 yılında Milletler Cemiyetine dâhil olması da uluslararası barışa verdiği öneme dair bir delil olarak gösterilirken bu üyelik Türkiye'nin Batı'ya daha da yakınlaşmasını sağlamıştır.⁸²

Uygulamış olduğu barışçıl politikaların sonuçlarını somut olarak da elde eden Türkiye Cumhuriyeti, yaklaşan dünya savaşı çekincesi ile beraber Lozan Barış Antlaşması'nda pek de istediği gibi sonuçlandıramadığı Boğazlar Meselesini gündeme getirerek

⁷⁹ William Hale, *1774'den Günümüze Türk Dış Politikası*, ed. Nasuh Uslu, 3. bs (Ankara: Serbest Akademi, 2022), 64.

⁸⁰ İmzalanan bu dostluk anlaşmaları sonrasında devletler ile ilerleyen yıllarda karşılıklı elçi atamaları ve güven mektupları sunulmuş, bazı devletler ile de ticaret, oturma vb. anlaşmalar ile de dostluklar pekiştirilmiştir. Anlaşmalar hakkında detaylı bilgi için bk. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları C. 1*, 2000 s. 251-258

⁸¹ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları C.1 1920-1945*, 251-58.

⁸² Mehmet Gönlübol ve Kürkçüoğlu Ömer, "Atatürk Dönemi Türk Dış politikasına Genel Bir Bakış", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, 2010, 439.

Boğazlar Meselesinin kendi lehine dönmesi ile sonuçlanacak olan bir girişimde bulunmuştur.

İtalya ve Almanya'nın yaratmış olduğu tehlike ile beraber Lozan Anlaşması imzacı devletlerine bir telgraf ile Boğazlar statüsünün değişmesi teklifinde bulunan Türkiye Cumhuriyeti, bir aylık konferans sonucunda 20 Temmuz 1936 günü imzalanmış olan Montreux Boğazlar Sözleşmesi sayesinde sonuca ulaşmıştır.⁸³

Bu anlaşma ile beraber Boğazlar üzerinde Türkiye Cumhuriyeti tek ve tam yetkili devlet olmuştur. İşte Türkiye'ye verilen bu yetki 1936 yılına kadar Atatürk'ün dış politikada izlemiş olduğu barışçıl politikanın en net göstergesidir. Çünkü yaklaşan bir savaş tehlikesinde Boğazlar konusunda tam yetki ile donatılmış olan Türkiye Cumhuriyeti, savaş döneminde taraf olması durumunda devletler adına tehlike arz edebilecek konumda bulunurken böyle bir anlaşmanın imza edilmesi, Atatürk'ün barışçıl dış politikasına uluslararası ortamda duyulan güvenin somut delilidir.

Yine bu anlaşma içerisinde Türkiye Cumhuriyeti'nin yıllardır en büyük müttefiki olan Sovyet Rusya'nın Boğazların güvenliğini ve silahlandırılmasını beraber üstlenme teklifi karşısında teklifin geri çevrilmesi, dönemin dış politikadaki denge stratejilerine dair bir örnek teşkil etmektedir.

Barışçılık, idealizm ve realizm politikalarının yanı sıra her iki dönem içerisinde de ortak olarak izlenen dış politika, geçmiş yıllarda yaşanmış olan hayalî politiklardan uzak kalmak ve millî bir siyaset takip etmek olmuştur. Lozan Anlaşması ile belirlenmiş olan sınırlar içerisinde barış ve huzur ile yaşamak isteği beraberinde hangi coğrafyada olursa olsun, sahip olunan sınırlar dışında herhangi bir toprak parçasına sahip olmak amaçlanmamış, mevcut topraklar içerisinde kurulmuş olan millî devlete sahip çıkılmak istenmiştir.

Mustafa Kemal Paşa gerçekçi ve millî politikasını betimlerken, büyük hayaller peşinde koşmadan yapamayacağı şeyleri yaparmış gibi görünmeyeceğini; İslamcılık, Türkçülük benzeri politikaları benimsemediklerini belirtmiştir. Yapmadıkları ve yapamayacakları şeyler ile düşman kazanmaktan ziyade yasal haklar üzerinde ısrarcı

⁸³ Boğazlar rejimi hakkındaki mukavelename bu gece saat 22'de Montrö'de imzalanıyor, Ulus, 20 Temmuz 1936.

olunması gerektiğini belirterek de istiklal ve hayat isteyen bir millet bilinci ile hareket etmek gerektiğini vurgulamıştır. Bundan sonraki amacın, hâkim sınırlar içerisinde millî yapıyı korumanın yeni Türk Devleti için öncelikli amaç ve ilkelerden olacağı belirtilerek CHP politikaları çerçevesinde millî ekonomik ve kalkınma politikaları ile realist ve barışçıl bir denge siyaseti izleneceği ifade edilmiştir.⁸⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın sözlerinden de görüldüğü gibi, sınırları genişletmek uğruna herhangi bir maceraya girişilmemesi ve mevcut sınırların korunması gerekliliğine dair zorunlulukla yıllarca bu tarz politikalar sebebi ile yaşanan sorunlara dikkat çekilmiştir. Kurulan siyasi ve ekonomik ittifakların bu çerçevede ilerletilecek olmasının uygulanacak ekonomik gelişim sürecine katkı sağlayacağı fikri, dönem içerisinde etkin dış ilişkilerde önem arz etmektedir.

3.2. Cumhuriyet'in İlk Yılları Ülke Ekonomisi ve 1923-1928 Yılları Arası İktisadi Dış Politika

3.2.1. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Ülke Ekonomisi

Tek parti iktidarının ilk yıllarında uygulanan iktisadi dış politika faaliyetleri, ülke içerisindeki ekonomik kaynaklar ve üretim faaliyetleri ile ilişkilidir. Bunun temel sebebi ise üretim ekonomisine dayalı olarak gerçekleştirilmesi planlanan ekonomik faaliyetlerdir. Bu sebeple Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki ülke içi üretim faaliyetlerini bilmek ve üreten nüfus dağılımı ile üretici nüfus hakkında bilgi sahibi olmak, Tek Parti Dönemi'nin ilk yıllarındaki ekonomik dış politikasını kavramak açısından önem teşkil etmektedir.

Ülkeler belirli aralıklar ile gerçekleştirdikleri nüfus sayımları sayesinde sınırları içerisindeki vatandaşların sayısını öğrenmek ile beraber ülke içerisinde çalışan nüfus, cinsiyet ayrımı, iş gücü potansiyeline sahip kimseler gibi ülke ekonomisine doğrudan katkı sağlayabilecek olan pek çok önemli konuda fikir sahibi olmaktadır. Bunun sebebi, nüfus ve nüfusun dağılımının bir ülkenin gelişmişlik düzeyi ve yaşam standartları ile doğrudan orantılı olmasıdır.

⁸⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri C.2, 196-97.

Türkiye Cumhuriyeti'nde ilk resmî nüfus sayımı 1927 yılında yapılmıştır. Ancak 1923 yılında gerçekleştirilen seçimler vasıtası ile gerçekçi sonuçlar olmasa da o yıla ait nüfus kayıtları hakkında bir fikir edinme şansına sahibiz. 1923 yılı seçimleri için hazırlanan seçmen listelerine göre yalnızca erkek nüfusu hakkında bilgimiz olmak ile beraber toplam nüfus 5.473.891 kişidir. Erkek nüfusun savaş sonrası süreçte %40 dolaylarında olduğu varsayılırsa Türkiye Cumhuriyeti'nin, kuruluş tarihinde 11-12 milyonluk bir nüfusa sahip olduğu tahmin edilmektedir.⁸⁵

İlk resmî nüfus sayımı olan 1927 yılındaki sayımda kadınlar da sayıma dâhil edilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfusu 13.648.270 kişi olarak belirlenmiştir.⁸⁶ Yapılan sayım ile ülke içerisinde 8.278.273 kişi mesleksiz kabul edilmiştir.⁸⁷ Birinci Dönem içerisinde tarım alanında çalışan kesim, ülke genelinin %81'ini oluşturmaktadır. Bu sektörü %10 oranla ile diğer hizmetler, %9 oranında ise sanayi alanı takip etmiştir.⁸⁸ Nüfus oranlarından da görüldüğü üzere tarım ekonomisine dayalı olan Türkiye Cumhuriyeti'nde gayrisafi millî hasılanın neredeyse tamamı tarımdan elde edilmektedir. Çalışan nüfusun %70'inden fazlasının tarım ile uğraştığı görülmektedir. Toplam nüfusun %80'i kırsal kesimde yaşamaktadır ve ithalat ile ihracat açısından tarım sektörü önemli bir yere sahiptir.⁸⁹

Tarımsal faaliyetlerin ülkede önemli bir yeri olmasına rağmen tarımsal üretim teknolojisi çağın gerisindedir. 1927 tarım sayımına göre traktör, çayır makinesi, tırmık, harman makinesi vb. tarım makineleri toplam 15.200 dolayındaydı. Tarım makineleri başta Ankara olmak üzere ülkenin güney ve batı bölgelerinde toplanmıştır.⁹⁰

Tarımın hem ekonomik değeri hem de nüfusun mesleki dağılımına dair önemi, dönem içerisinde idrak edilmiş ve tarımsal kalkınmanın her açıdan sağlanmasına gayret

⁸⁵ Tefvik Çavdar, "Türkiye'de Nüfus ve Nüfus Sorunu", içinde *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* C 6, ed. Müçteba Anğ ve diğerleri, 1. bs (İstanbul: İletişim Yayınevi, 1983), 1552.

⁸⁶ Haluk Cillov, *Türkiye Ekonomisi*, 3. bs (İstanbul: Samet Matbaası, 1962), 53.

⁸⁷ Mustafa Köse, "1927 Nüfus Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi", 2010, 176.

⁸⁸ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950* (Ankara: Yurt Yayınları, 1982), 102.

⁸⁹ Çelik Aruoba, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi" (Seminer, Ankara, 1982), 79.

⁹⁰ Serdar Öztürk ve Fatih Yıldırım, "Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları", *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 10, sy 2 (2009): 179.

gösterilmiştir. Tarımsal kalkınma amacı ile İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar ve parti programı içerisindeki ekonomik vaatler ile beraber tarımın kalkındırılması ve çiftçilerin rahatlatılması için faaliyetlere girişilmiştir. Bu amaçla ile yapılan en önemli faaliyet, Osmanlı Devleti'nden devralınan ekonomik kurum ve politikaların değiştirilmesidir. Bunlar da Arazi Kanunnamesi, Reji İdaresi ve ülke ekonomisinde önemli bir yer teşkil eden aşar vergisinin kaldırılması olmuştur.⁹¹

Bununla beraber yine ülke ekonomisinin canlandırılması için topraksız köylü olarak adlandırabileceğimiz 22.233 aileye 731.450 dönüm toprak, bedeli 20 yıl sonra ödenmek koşulu ile verilmiş ve Ziraat Bankası tarafından küçük çiftçilere faiz oranı %9'a indirilmiş krediler sağlanmıştır.⁹²

Ülkenin vergi gelirinde önemli bir paya sahip olan aşar vergisinin kaldırılması meselesi %20'lik bir kâr payının direkt çiftçide kalmasını sağlamış, aynı zamanda üretici yani çiftçi aynı olarak verdiği ürünü pazarda satarak üretimin artışı sağlanmıştır.⁹³ Bununla beraber hem çiftçiye hem de köylüye karşı gösterilen önem ve saygının da bir işareti olarak söyleyebileceğimiz Köy Kalkınma Planı ile tarımsal yapıyı iyileştirmek, üretimi canlandırmak ve kalkınmanın köyden başlanmasına öncülük etmek çalışma ve girişimleri başlatılmıştır.⁹⁴

Söz konusu girişimler, ülke ekonomisinde temel geçim kaynağı olarak belirttiğimiz tarımı canlandırmak ve daha modern bir yapıya kavuşturmak için yapılan faaliyetlerdir. Bununla beraber ülke ekonomisinin temeli olan tarımsal faaliyetleri gerçekleştirecek köylünün üzerindeki yükleri alarak halkın refaha kavuşması, üretimin artırılarak ekonominin geliştirilmesi bu yıllardaki tarımsal ekonomi hamlelerinin temel niteliklerindedir.

Tarımsal faaliyetlere verilen değer bir diğer önemli sebebi, ekonomik dış politika ile ilişkilendirilebilecek boyuttur. Birinci Dönem içerisinde belirtildiği gibi tarım ekonomisine dayalı olan Cumhuriyet ekonomisinde üretimi değerli ve bol olacak

⁹¹ Akın İlkin, "Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri" (Seminer, İstanbul, 1981), 136.

⁹² Feridun Ergin, *Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi* (Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1977), 25.

⁹³ Ali Sarıkoyuncu ve Mehmet Kayıran, "Atatürk, Cumhuriyet ve Türk Tarımı: Atatürk'ün Tarım Politikası ve Sonuçları", *Erdem Dergisi* 11, sy 215-142 (1998): 239.

⁹⁴ Nuran Yıldız ve Emel Yıldız, "Mübadele Meselesi ve Cumhuriyet Dönemi Tarımsal Kalkınma Politikası", *Trakya Sosyal Bilimler Dergisi* 1, sy 14 (2012): 131.

mahsullerin ihraç değerlerinin de artacak olması yani kaliteli ve bol hasadın ihracata da yansiyacak olması, dönem içerisinde tarımsal üretime ve çiftçiye sağlanan desteklerin bir diğer boyutunu teşkil etmektedir.

Tarım faaliyetlerinin geliştirilmesi, ulaşım maliyetlerinin düşürülmesi, üretimin canlanması, aynı zamanda ithalat-ihracat dengesinin oluşturulması için demir yolu ve kara yolu yapım faaliyetleri de bu dönemin ekonomik olarak girişilen faaliyetleri arasında yer almaktadır.

Ulaşım faaliyetleri, üretilen malların tüm ülkeye eşit olarak dağıtılması ve ithalatın azaltılması amacını taşımaktadır. Bu politikanın geliştirilmesinde, Orta Anadolu'da yetiştirilen buğdayların yol eksikliği ve demir yolu ağındaki eksiklikler yüzünden ülkede her yere ulaştırılamıyor ve ithal edilmek zorunda kalınıyor olması ile bunun ülkedeki ekonomik dengenin bozulmasına sebebiyet vermesi etkili olmuştur.⁹⁵

Ülkedeki mevcut üretimin her yere dağıtılması ve yollar bakımından geniş ve gelişmiş bir ağa sahip olunabilmesi için bu dönemde ulaşım ekonomisine de ağırlık verilmiştir. Ulaşım ağı faaliyetleri ile beraber 1924 yılında tekerlekli araçların kullanılacağı yol 10.000 km iken 1928 yılına kadar 1089 km yol yapılmıştır.⁹⁶

Tarım üretimi ve dış ticaret ilişkisi bağlamında kara yolu üretiminin yanında millî ve bağımsız ekonomi için demir yolu ağına ve denizcilik işletmelerine de önem verilmiştir. Cumhuriyet'in bu dönemdeki demir yolu politikasının temelini hatların millîleştirilmesi oluşturmuştur. Başbakan İsmet İnönü, konu hakkında çok fayda gördüğünü ve devlet eline geçen demir yollarının ne pahasına olursa olsun dışa çıkmasına izin verilmeyeceğini belirterek ekonomi politikaları açısından ulaşım ağının önemini belirtmiştir.⁹⁷

Bu amaçlar doğrultusunda yabancı şirketler temelindeki demiryolları devletleştirilmiş, 1927 yılında da demir yolu yapım ve işletmeleri birleştirilerek Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları kurulmuştur. Bunun yanında 1926 yılında ilan edilen Kabotaj

⁹⁵ Ergin, *Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi*, 23.

⁹⁶ Gülay Sarıçoban, "Atatürk Döneminde (1923- 1929) Türkiye Ekonomisi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy 44 (2020): 223.

⁹⁷ Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, 1. bs (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987), 23.

Kanunu ile beraber deniz ulaşımı ve deniz ticareti geliştirilerek bunların önü açılırken Kayseri’de açılan uçak fabrikası ile havacılık sektöründe atılım yapılmıştır.⁹⁸

1924’te Ankara-Sivas, Samsun-Sivas ve Fevzipaşa-Diyarbakır; 1925’te Kütahya-Balıkesir ve Filyos-Irmak; 1926’da Ulukışla-Kayseri olmak üzere 1924 yılından Cumhuriyet’in on beşinci yılı olan 1938 yılına kadar geçen dönemde devlet bütçesinden harcanarak 3302 km yeni demir yolu inşa edilmiştir.⁹⁹

Ulaşım faaliyetleri ile ülkenin gerek kara yolları gerekse demir yolları ile daha modern bir görünüme kavuşması amaçlanmıştır. Tarım sektörü ve bir nebze de olsa ona dayalı olarak yapılan ulaşım faaliyetleri ile beraber ülkenin temel kaynaklarından kullanma ve bu kaynakları geliştirme oranı mevcut şartlar içerisinde maksimuma çıkarılmak istenmiştir.

Ürettiği malı satamayan çiftçilerin sorunlarını çözmek için de önemli bir yere sahip olan ulaşım ağı faaliyetleri ile çiftçilik mesleği, artık dar gelirli kimselerin değil; geçim sıkıntısı gündeminde olmayan bir kitlenin mesleği hâline getirilmek istenmiştir.

Tarımsal faaliyetlerin yanı sıra daha modern ve gelişmiş bir ekonomik sistem geliştirmek amacı ile sanayi kaynakları ve sanayinin geliştirilmesi meselesi, ülke ekonomisini canlandırmada ikincil öneme sahip olmuştur. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e kalan sanayi yapıları 1913-1915 yıllarında yapılan sayımlara göre toplamda 264 adettir. Bunlar içerisinde en fazla işletme, 73 adet ile dokuma sanayisine aittir. Dokuma yanında kâğıt, ağaç, kimya, gıda, toprak, deri kırtasiye alanlarındaki sanayi işletmelerinin ülke çapındaki toplam üretim pay ortalamaları %14’tür.¹⁰⁰

Kısıtlı sanayicilik işletmelerinin yanında Lozan Barış Anlaşması’nda yer alan şartlara göre sanayi alanında beş yıl süre ile Osmanlı gümrük tarifesinin kullanılması meselesi, sanayi alanındaki sorunların temelini oluşturmaktadır.¹⁰¹ Bu dönemin sanayi politikalarında ana hedef, iç piyasayı kontrol etmek ve dış piyasalar da yüksek rekabet gücü elde etmektir. Böylece Türkiye’nin dış ticaret bilançosuna katkıda bulunulacak,

⁹⁸ Özer Çelik ve Güner Tuncer, “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9, sy 1 (2007): 258.

⁹⁹ Müşerref Avcı, “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikası”, *Atatürk Dönemi Demiryolu Politikası* 54 (2014): 49.

¹⁰⁰ Çavdar, “Türkiye’de Nüfus ve Nüfus Sorunu”, 1761.

¹⁰¹ Sarıçoban, “Atatürk Döneminde (1923- 1929) Türkiye Ekonomisi”, 230.

az gelişmişlik yok edilecek ve Türkiye'nin dünya ekonomisindeki konumu değiştirilerek ulusal bir sanayi oluşturulacaktır.¹⁰²

Sanayi alanındaki temel amaç da demir yolu faaliyetlerindeki amaç ile benzer olup, ekonomiyi yabancı tekelinden kurtararak millî bir ekonomi kurmak olmuştur. Bu alanda yapılan en büyük faaliyet 1927 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu'dur. Bu kanun ile beraber sanayi girişimcileri için her türlü vergiden muafiyet, üretilen malın %10'u oranından prim verileceği gibi sanayiye özendirici maddeler bulunsa dahi altyapı yetersizliği, sermaye yetersizliği, iş gücü eksikliği ve nüfus kıtlığı gibi belli başlı sebeplerden dolayı ülke sanayisinde beklenen düzeyde bir gelişme yaşanmamıştır.¹⁰³

Yapılan yeniliklere rağmen sanayiye teşvik beklenen düzeyde olmasa da bu dönemde sanayi maddelerindeki üretim artmış buna bağlı olarak da ithalat sürecinde bir azalma yaşanmıştır. Örneğin çimento üretimi 1923 yılında 24.000 ton iken 1927 yılında 41.000 tondur. İthalat alanında ise 1923 yılında 25.000 ton pamuklu dokuma ithalatı yapılırken 1927 yılında bu ithalat hacmi 19.300.000 kg'a kadar düşmüştür. Sanayileşme alanında kısıtlı gelişim sağlanan alanlardan biri de tarım sanayisi yani şeker fabrikalarıdır. 1926 yılında açılmış olan Alpullu ve Uşak Şeker Fabrikaları pazar için üretilen malları dört yıl içinde beş katına çıkartarak kısıtlı sanayi gelişimine destek vermiştir.¹⁰⁴

Belirtmiş olduğumuz noktalar üzerinde ülkedeki ekonomik durumun ağırlıklı olarak tarım üzerine şekillendiğini bir kez daha vurgulayabiliriz. Tarımsal faaliyetler ile uğraşan nüfusun yoğunluğu ve ülkedeki arazi yoğunluğu bunun bir tercih değil, zorunluluk olduğu kanısını uyandırmaktadır. Bununla beraber sanayi hakkında Lozan Anlaşması'ndaki gümrük tarifesi bedeli ve ülkedeki fabrika ve şirket kısıtlılığı, iş gücü eksikliği ve halkın daha çok tarımsal üretime elverişli olması sebepleri hükümeti tarım alanında ekonomik gelişmeye teşvik etmektedir.

¹⁰² Öztürk ve Yıldırım, "Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları", 260.

¹⁰³ Kadir Kasalak, "Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye'de Sanayileşmeye Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 27 (2012): 73.

¹⁰⁴ Aruoba, "Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar", 82-83.

Tarımın yanında demiryolu ve kısıtlı sanayi girişimlerinde de yine tarımsal faaliyetlerin gelişimine katkıda bulunulması amaçlandığı yahut dolaylı yoldan bir tarımsal gelişime katkı sağlandığı göze çarpmaktadır. Orta Anadolu'da yetişen buğdayı ülke sınırlarında tüm bölgelere yaymak amacı ile demir yollarının açılması ve şeker fabrikalarının üretime başlaması da gelişmiş olan tarım sektörü ile beraber bu doğrultuda atılan adımlardandır.

Geliştirilmesi amaçlanan sanayi ve tarım üretimi yanı sıra hükûmetin sorumluluk alanında olan ve ekonomik gelişmenin temel öğelerinden sayılan bankacılık sektörü üzerinde de bu yıllar içerisinde önemle durulmuştur. Ancak her alanda olduğu gibi bu sektörde de yabancı sermaye ve yatırımcı sayısı fazladır. Bu yüzden bankacılık sektöründe temel amaç da millî bankacılık sistemi ve sıkı maliye politikası ile beraber devlet bütçesini de millî, üretken ve zengin bir konuma getirerek dünya ekonomisinden geri kalmamaktır.

Ulusal kalkınmanın ulusal bankacılık ile sağlanacağına dair görüş, bu dönemki bankacılık sektörünün temelidir. Bu faaliyet özel sektöre bırakılmayacak kadar önemli bir mesele olarak görüldüğü için devlet eli ile halledilmeye çalışılmıştır. 1923 yılında ülke içerisinde on dokuz ulusal, on beş yabancı olmak üzere otuz dört banka vardı. Sayısı fazla olmasına rağmen ulusal bankaların gelişmemiş ve kredi piyasasının yabancı banka tekelinde olması, bankacılık sektöründe de acil atılımlar gerektirmiştir.¹⁰⁵ Bu dönemin bankacılık sektörü, doğrudan devletin desteği ile kurularak yabancı bankalar ile rekabet edebilecek güçte olan bankalar ve 1926 yılı itibarıyla çoğalmaya başlayan ve yöresel para ihtiyacını karşılamak amacı ile kurulmuş olan küçük bankalardan oluşmaktadır.¹⁰⁶

Bankacılık sektörüne dair ilk adım 1924 yılında İş Bankasının kurulmasıdır. Bu banka, kısa zamanda yabancı mali araçlara karşı üstünlük kazanarak bankacılık sektöründe bir nebze de olsa ilerleme kaydedilmesini sağlamıştır.¹⁰⁷ İş Bankası ile beraber İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda bankacılık faaliyetlerine girişilmeye

¹⁰⁵ Gürkan Çelebican, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi" (Ankara, 1982), 24-25.

¹⁰⁶ Gülsün Gürkan Yay, "Atatürk Döneminde Para Politikası (1923-1938)", *Erde* 22, sy 31 (1998): 294.

¹⁰⁷ Ergin, *Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi*, 48-49.

başlanmıştır. Türkiye Sanayi Kredi Bankası, Emlak ve Eytam Bankası, Ziraat Bankası¹⁰⁸ bu yıllar içerisinde ekonomik faaliyetlere teşvik ve bankacılık sektörüne destek amacı ile devlet eli ile kurulmuş olan bankalardan bazılarıdır.

1926-27 Dönemi'nde bankacılık sektörü durgunlaşsa da 1928 yılında ulusal banka sayısı 39'a yükselmiştir. Bunun haricinde ulusal bankacılık bakımından çok önemli bir adım atılarak 1930 yılında 1715 sayılı Kanun ile Merkez Bankası kurulmuştur.¹⁰⁹

Bankacılık faaliyetleri ile orantılı şekilde dengelenebilecek TL'nin dış değeri bu yıllar içerisinde arz talep dengesine bırakılırken ithalat için herhangi bir kısıtlama getirilmemiştir. Bu serbestlik ile beraber TL, 1929 yılına kadar net bir ilerleme yaşamazken frank, mark, sterlin, dolar gibi para birimleri karşısında önemli gerilemeler yaşamamıştır.¹¹⁰

Ülke ekonomisindeki üretim faaliyetlerinin ve bankacılık gelişmelerinin yanı sıra dönem içerisinde izlenen maliye politikaları da ülkenin ekonomik durumu hakkında bilgi vermekle beraber Cumhuriyet ekonomisini canlandırmada da önemli bir unsurdur. Bu düşüncenin ana sebebi, ekonomik girişimlerin ve halka verilecek olan hizmetin uygulanacak olan devlet bütçesi ile sağlanacağına dair bir inanın yerleşmiş olmasıdır.

Maliye politikasının temeli, halkı ağır vergiler ile zor durumda bırakmamak ve ülkenin dış yardım almadan kendine yetecek kadar mali bir güce ulaşmasını sağlamak olmuştur. Cumhurbaşkanı Atatürk, bu görüşünü "Maliye yönetimimiz, halka baskı yapmaktan ve ona zarar vermektan kaçınmak ile beraber mümkün olduğu kadar dışarıya muhtaç olmadan yeterli gelir sağlamaktır." ifadeleri ile belirtmiştir.¹¹¹

İlk yıllarda vergi gelirleri ile beraber az çok bir denk bütçe oluşturulma yoluna gidilmiş ancak bağımsız bir ekonomik model oluşturulamamıştır. Bu sebeple de vergilendirme sisteminde bir dizi reform faaliyetleri yapılmıştır. Bu reformlardan en önemlisi şüphesiz 17 Şubat 1925 tarihinde aşar vergisinin kaldırılması olmuştur. Bununla

¹⁰⁸ Çelik ve Tuncer, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları", 258.

¹⁰⁹ Gürkan Çelebican, "Atatürk Döneminde Para-Kredi Siyaseti ve Kurumlaşma Hareketi", 26.

¹¹⁰ Ergin, *Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi*, 53.

¹¹¹ Dilek Göze Kaya ve Aşşe Durgun, "1923–1938 Dönemi Atatürk'ün Maliye Politikaları: Bütçe ve Vergi Uygulamaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2009, sy 19 (2009): 235.

beraber tarımsal faaliyetler dışında demir yolu ve deniz yolu işletmecilikleri üzerinden vergi alınarak ağnam vergisinin tahrir değeri artırılmıştır. 1926 yılında kazanç vergisi adı altında sanat ve ticaret ile uğraşan kişilerin geliri vergiye tabii ve vergiye tabii olmayan şekilde sınırlandırılmıştır. Aynı yıl çıkartılan umumi istihlak vergisi, kazanç vergisi niteliğinde olması sebebi ile dönemin yapısına uygun olmadığı için kaldırılmış, 1927 yılında yerine muamele vergisi getirilerek sadece imalatı ilgilendiren bir vergi sistemi getirilmiştir.¹¹²

Ülke içerisindeki bu genel görünümün yanında Türkiye Cumhuriyeti ekonomik dış politika faaliyetlerinde daha bağımsız ve somut adımlar atabilmek amacı ile Lozan Konferansı Dönemi'nde önemli mücadeleler vermek durumunda kalmıştır. Verilen bu mücadelelerin ortak noktası, tıpkı HF programında ve İzmir İktisat Kongresi'nde de yer aldığı gibi bağımsız ve millî bir ekonomiye ulaşmak hedefidir. Bu hedefe ulaşılırken halk ve göçmen kitle ile beraber ülkede, her sektörde faaliyet gösterilmiştir.

Kısıtlı imkânlar ve ekonomik engellerle de olsa halka destek amaçlı kurulan bankalar, kaldırılan vergiler bu engelleri aşmak ve üretken, zengin bir Türk halkının oluşması için verilen desteklerdir ve halkın ekonomik refahı ile beraber ülke ekonomisinin kalkındırılması için de önemli bir etkidir. Ülke gelişiminin yanında üretilen mallardaki dağılımı da etkileyecek olan her türlü ulaşım faaliyetinin geliştirilmeye çalışılması, bu yıllardaki ekonomik gelişime ülkenin her coğrafyasını ve halkı katmak istemenin önemli bir göstergesidir.

Ülke içerisindeki ekonomik görünüm üzerinden takip edilen dış iktisadi politika faaliyetleri mümkün olduğu kadar geniş alana yayılmak istenmiş ve kurulan ilişkilerde ekonomik ayrıcalık yahut kazanım elde etmek amaçlanmıştır.

Birinci Dönem içerisinde Lozan Barış Anlaşması'ndan itibaren devam eden ilişkiler, dış politikada belirleyici etken olmuş ve siyasi odaklı ilişkiler üzerinden iktisadi dış politika faaliyetleri ilerletilmeye çalışılmıştır.

¹¹² Turan Yay, "Atatürk Döneminde Vergiler ve Vergi Politikası", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 9, sy 1-2 (1988): 66-67.

3.2.1.1. Musul Meselesi ve İngiltere İle İlişkiler

Atatürk Dönemi'nin Birinci Dönemi olarak nitelendirdiğimiz yıllardaki dış politikayı en çok etkileyen mesele şüphesiz ki İngiltere ile yaşanmış olan Musul Meselesidir. Genel görünümü siyasi bir nitelik taşıyan bu mesele, Türkiye'nin ekonomisi ve ekonomik dış politika politikaları açısından önem teşkil etmektedir. Lozan Konferansı Dönemi'nde ve konferans sonrasında meselenin çözüm sürecinde Türk temsilciler ağırlıklı olarak siyasi nitelikte tez belirtecekleri görüşmelerde ekonomik bir dış politika takip etmişler ve bölgenin verimli arazisi, özellikle de petrol kaynakları için bölgeyi istediklerine dair pek çok kez atıfta bulunmuşlardır.

Nihai sonuçta da meselenin ekonomik bir dış politika bağlamında incelendiğine dair önemli deliller bırakılmıştır. Bu durum, Musul Meselesinin siyasi bir meseleden ziyade ekonomik olarak ele alınan bir mesele olduğu izlenimini oluştururken tek parti iktidarında dış politikayı etkileyen ekonomik faktörlerden en önemlisi olarak Musul Meselesi çözüme kavuşturulmuştur.

Bahsettiğimiz gibi Musul'un önemi, coğrafi konumu ve bölgenin ekonomik olarak verimli bir konumda yer almasından kaynaklanmaktadır. Musul, oldukça ılıman bir iklime sahip olmakla beraber çeşitli tarım ürünleri ve hayvancılık açısından da önemlidir. Özellikle buğday ve arpa tarımı yapılabilen Musul'da pamuk, tütün, kenevir, susam gibi ürünlerin de kısıtlı miktarda ekilebildiği bilinmektedir. Hayvan yetiştiriciliği için de önemli otlaklara sahip olması yanında dağ ve çöl arasında bir şehir olması sebebi ile ticari faaliyetler için de oldukça elverişli bir konumda bulunmaktadır.¹¹³

Musul'un TBMM için asıl önemi Misakımillî sınırları içerisinde yer almasıdır. 17 Şubat 1920 tarihinde Edirne Mebusu Şeref Bey'in verdiği bir önerge ile 28 Şubat 1920 tarihinde Misakımillî kabul edilmiştir. Metnin birinci maddesine göre Mondros Mütarekesi hattı içinde ve dışında dini, soyu ve amacı bir olan bölgelerin tümü fiilen ve hükmen hiçbir surette vatanın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmiştir. İşte bu sınırlar içerisinde yer alan Musul'da belirtilen dönem içerisinde Ali İhsan Paşa

¹¹³ Çağlar Yerlikaya, "Stratejik Bir Toprak: Musul (1914-1926)", 2019, 4-5.

kontrolündeki Osmanlı Devleti birliklerinin yer alması, bu coğrafyanın Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde kabul edilmesinin siyasi temelidir.¹¹⁴

Hem millî sınırlar içerisinde yer alması hem de ekonomi ve ticaret bakımından önemli bir konumda olan bu toprağı kaybetmek istemeyen TBMM hükûmeti Lozan Barış Konferansı'na giden heyete konu hakkında önemli uyarılar ve direktiflerde bulunmuştur. TBMM vermiş olduğu listede Irak sınırının yani Musul Meselesinin öncelikli konular içerisinde yer aldığını belirtmiştir. İlgili maddede gerekiyorsa petrolerden İngilizlere ayrıcalık ve ortaklık tanınacağı belirtilmektedir.¹¹⁵

Bu direktifte konferans öncesinden petrol kaynakları üzerinde özellikle durulacağı izlenimi oluşmakla beraber uzlaşmanın petrol meselesi üzerinden sağlanacağı kanısının daha konferans öncesinde hükûmet ve temsilciler tarafından benimsendiği görülmektedir. Heyete dikte edilen bu maddenin arka planındaki en önemli düşünce, şüphesiz ki İngiltere'nin meseleye ekonomik olarak baktığının düşünülmesi ve bölgedeki petrol kaynakları için Musul'u istemesidir. Türk heyeti temsilcilerinden Rıza Nur'un da hatıratında belirttiği şekilde İngilizlerin, Musul'u petrol için istediklerinin düşünülmesi ve petrol imtiyazı verilerek Musul'un alınabileceği ancak Curzon'un, bunun bir petrol meselesi olmadığını söylemesi¹¹⁶ şeklinde kullandığı ifadelerle İngilizlerin konuya ekonomi odaklı baktıklarına dair heyetçe düşüncelerini belirtmiştir.

İngiltere'nin konferansta ne kadar inkâr etse de konuya ekonomik olarak baktığına ve bu şehri ekonomik zenginliği için istediğine dair pek çok kanıt bulunmaktadır. Bu düşünce yapısı üzerindeki en önemli delil, İngiltere'nin Fransa ile imzalamış olduğu Skyes-Picot gizli anlaşmasını revize ederek Fransa'ya verdiği Musul'u kendi hâkimiyetindeki Irak coğrafyasına alması ve Fransa'nın bu değişikliği petrolerden pay almak şartı ile kabul etmiş olmasıdır. Bu şekilde iki devlet arasında 18 Nisan 1919 tarihinde Lond-Berenger Petrol Anlaşması tasarlanmış ancak çıkan anlaşmazlıklar sebebi ile resmîyet kazanamamıştır.¹¹⁷

¹¹⁴ Durmuş Yılmaz, *Misak-ı Milli'ye Göre Musul*, 1. bs (Konya: Alagöz Yayn, 1995), 44-47.

¹¹⁵ Durmuş Yılmaz, *Musul Meselesi Tarihi* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2003), 94.

¹¹⁶ Rıza Nur, *Lozan Hatıraları* (İstanbul: Keramet Matbaacılık, ty.), 98.

¹¹⁷ Tahir Kodal, *Paylaşılmayan Toprak Musul*, 1. bs (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005), 52.

Anlaşma üzerindeki bu değişiklik ve yeni anlaşmanın temeli, bizlere İngiltere'nin Musul coğrafyasına petrol ve ekonomi odaklı baktığına dair en önemli delili oluşturmaktadır.

Lozan Konferansı'ndaki görüşmeler sürecinde Türk heyeti temsilcisi İsmet Paşa Musul Meselesinin ikili görüşmeler ile halledilmesini istemiştir. Teklifin kabul edilmesi ile İngiliz temsilci Lort Curzon ile İsmet Paşa arasında görüşmeler başlamıştır. Görüşmeler esnasında İsmet Paşa'nın, Musul'un Türkiye'de kalması için öne sürdüğü gerekçe, Türkiye'nin fakir bir devlet olduğu ve ekonomik gelişme için Musul petrollerine ihtiyaç duyulduğu şeklindedir. Bunu destekleyici olarak İsmet Paşa, bölge halkı nüfusunun çoğunlukla Türk-Kürt unsurdan yani aynı soydan gelen Turani kavimden olduğu, bölgenin Mondros Mütarekesi sonrasında işgal edildiği ve işgalin hukuki olarak geçersiz olduğu, tarihsel olarak Musul'un 11. yy.dan beri Türk hâkimiyetinde bulunduğuna dair tezler ileri sürmüştür.¹¹⁸

Türkiye'nin ikili görüşmelerde sunmuş olduğu bu tez, Türk hükûmetinin bölgenin ekonomik olarak öneminin farkında olduğunu belirtmekle beraber Musul Meselesinde siyasetin yanında ekonomik çıkarlar ve faaliyetler hakkında da mücadele edeceğini belirtmektedir.

Türk tarafının bu öngörülerine karşılık İngiliz temsilci Lort Curzon ilk olarak bu konunun ekonomik bir mesele değil; Türkiye-Irak arasında bir sınır meselesi olduğunu belirtmekle beraber nakit paraya ihtiyaç duyanların İngiltere hükûmetine başvurduklarını ifade etmiştir.¹¹⁹ Lort Curzon bu şekilde hem Türk heyetinin elindeki tezi tamamen çürütmeyi hem de konuya ekonomik değil, siyasi ve coğrafi açılardan baktıklarına dair izlenim oluşturarak Türk heyetinin işini zorlaştırmayı amaçlamaktadır.

İlk ikili görüşme sonrasında Lort Curzon, 1 Aralık 1922 tarihli telgrafında uzmanlar heyeti görüşmesinde Türk temsilcisi Muhtar Bey ile İngiliz temsilcileri arasında gayriresmî bir oturum ayarladığını Londra'ya belirtmektedir. Curzon'un telgrafında Muhtar Bey'in ilk görüşmede Türkiye'nin Fransa ve ABD ile aynı hat üzerinde

¹¹⁸ İlhan Uzel Ömer Kürkçüoğlu, "İngiltere ile İlişkiler", içinde *Türk Dış Politikası C 1*, ed. Baskın Oran, 24. bs (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2020), 260-61.

¹¹⁹ Ömer Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri* (Ankara: İmaj Yayınevi, 2006), 336-38.

bulunan Türk petrol şirketine kesinlikle katılmasını istediğini ve Türkiye'nin katılımı ile sorunun İngilizler lehine sonuçlanabileceğine dair bilgiler yer almaktadır.¹²⁰

Yine bu söylem de meselenin ağırlıklı olarak ekonomik dış politika bakımından değerlendirildiğine dair önemli bir delil teşkil etmektedir. Bu görüşmeler haricinde İsmet Paşa aynı gün bir başka İngiliz temsilcisi olan Turell ile de görüşmüş ve petrol meselesini gündeme getirip, Türkiye'nin fakir bir ülke olarak bu petrolere ihtiyaç duyduğunu yinelemiştir. Ancak İnönü tekrar aynı cevap ile İngiltere'den mali destek alınabileceği, petrol meselesinin burada konuşulmaması gerektiğinin vurgulandığı bir cevap almıştır.¹²¹

Bu görüşmelerin ardından ikili müzakerelerde Musul'un coğrafi konumuna atıf yapan İsmet Paşa, demir yolu çalışmaları ile Musul'un Akdeniz limanlarına ve Anadolu'ya bağlanacağını söyleyerek Musul'un ekonomik olarak Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlanması gerektiğine dair ekonomik bir tez daha ileri sürmüştür. Lord Curzon'un Bağdat-Musul ticaretine dikkat çekmesine karşılık İsmet Paşa Diyarbakır-Bağdat ticareti ve Musul'un bu ticaretteki kilit rolüne değinse de istediği sonucu elde edememiştir.¹²²

Çetin müzakereler sonrasında çözülemeyen Musul Meselesine üzerine Lord Curzon'un sert bir çıkış yapmasının ardından İsmet Paşa son kez Musul'un neden Türkiye'ye verilmesi gerektiğine dair uzun bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında Anadolu'nun güney bölgeleri ile Musul'un tamamlayıcı bir nokta olması yanında ticari ilişkilerin ve bölge güvenliğinin sağlanması tezlerini ileri sürmüştür. Ancak bir sonuç alınamaması üzerine mesele, gözlemci devletlerin tavsiyesi ile ikili görüşmelere bırakılmıştır.¹²³

Lozan sonrası yapılan ikili görüşmeler 19 Mayıs 1924'te, İstanbul'da başlamıştır. Türkiye'yi Meclis Başkanı Ali Fethi Bey temsil ederken İngiltere'yi Sir Percy Cox temsil etmiştir. Taraflar ırki, coğrafi, tarihî delilleri tekrar etmiştir. Bunların yanında Musul'un Bağdat'a bağlı olduğu, Musul'un Türkiye'ye verilmemesi durumunda

¹²⁰ Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları C 1* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 152.

¹²¹ Tahir Kodal, *Paylaşılmayan Toprak Musul*, 73-74.

¹²² Ömer Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, 342-47.

¹²³ Durmuş Yılmaz, *Musul Meselesi Tarihi*. 113-16

güney topraklarından her zaman endişe duyulacağı ve Türkiye'nin kalkınmak için harcayacağı parayı savunmaya harcayacağı belirtilerek petrol meselesi haricinde konu hakkında tekrar ekonomik bir tez ortaya atılmıştır.¹²⁴

Bunun yanında bu konferansta sunulan savunma harcamalarına dair atıftan ziyade konunun ekonomik dış politika çerçevesinde ilerlediğine dair önemli bir delil de konferans öncesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin temsilcisi Ali Fethi Bey'e 26 Nisan 1924 tarihli bir talimat verilmiştir. Bu talimatta Türkiye'nin arazi meselesinde tatmin edilmesi sonrasında petrolerde yararlı bir ortaklık oluşturulabileceği belirtilmektedir.¹²⁵

Verilen talimattaki madde de yer aldığı şekilde bu konferansta da Musul'un ekonomik hükümler ile Türkiye'ye bağlanması yönünde fikirlerin devam edeceği görülmekte ve Türkiye'nin konuya ekonomi odaklı bakarak meselenin bir petrol meselesi olduğuna inandığı kanısı pekişmektedir. Konferansın son günü olan 24 Mayıs günü yapılan son toplantıda Cox'un Hakkâri'deki Nasturileri bahane ederek sınır değişikliği talep etmesi, görüşmelerin kesilerek meselenin Milletler Cemiyetine götürülmesine sebebiyet vermiştir.¹²⁶

Haliç Konferansı sonrası da bir sonuç çıkmaması üzerine 6 Ağustos 1924 tarihinde Britanya Hükûmeti adına Lancolet Oliphant Milletler Cemiyeti Konseyine müracaat ederek Lozan Anlaşması'nın 3/2 maddesine göre İngiltere-Türkiye arasındaki Musul Meselesinin gündemine alınmasını istemiştir.¹²⁷

Milletler Cemiyeti'ne taşınan Musul Meselesi için Türkiye, Lozan Konferansı'ndaki görüşlerine benzer şekilde tekrar bir coğrafya, ulaşım ve yollar üzerinden pek çok ekonomik tez öne sürmüştür. Bu süreçte Türkiye, Musul'un ekonomik olarak Anadolu, Suriye ve İran'ı birbirine bağlayan kilit bir noktada olduğunu belirttikten sonra Van Gölü güneyinden İran ile ulaşım sağlandığını ve Musul'a kadar ulaşımın takip ettiğini ifade ederek cemiyetten çıkabilecek yanlış bir sonucun üç ticaret yolunu aynı anda kapatabileceğine atıf yapmıştır. Böylece ekonomik gerekçeler sadece Türkiye

¹²⁴ Ömer Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, 352-53.

¹²⁵ *Cumhuriyetin İlk 10 Yılı ve Balkan Paktı*, ty., 81.

¹²⁶ Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi* (İstanbul: Türk Dünyası Vakfı Yayınları, 1987), 130-31.

¹²⁷ Mim Kemal Öke, 142-43.

Cumhuriyeti için değil, uluslararası ticaret ağı için konunun gereklikleri ve önemi belirtilmiştir.¹²⁸

Milletler Cemiyetinin Musul Meselesi için oluşturduğu araştırma komisyonu 11 Şubat 1925'te çalışmalarına başlamıştır. Çalışma süreci sonrası sonuç 14 Aralık 1925 tarihinde açıklanmıştır. Komisyon raporuna göre Musul, siyasi ve ekonomik olarak ikiye ayrılırken Brüksel hattı¹²⁹, kalıcı hâle getirilmiştir. Kısaca Musul vilayeti, Irak'a bırakılmış ve bölgedeki İngiliz mandası süresi yirmi beş yıl uzatılmıştır.¹³⁰

Çıkarılan karar sonrasında konu hakkındaki son görüşme 21 Nisan 1926 tarihinde Tevfik Rüştü Aras ve Lindsday arasında gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler neticesinde ise bir sınır değişikliği yapılmadan Royalty'nin Irak petrollerinden alacağı gelirin %10'unun 25 yıl süre ile Türkiye'ye ödenmesi şeklinde karar çıkarılmıştır.¹³¹

Uzlaşılan bu konu, 5 Haziran 1926 günü Türkiye, İngiltere ve Irak arasında Türk-İrak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması'yla tarihe geçmiştir. Antlaşma'nın 14. maddesinde "Her iki ülke arasında ortak çıkarlar alanını genişletmek amacıyla Irak Hükûmeti işbu anlaşmanın yürürlüğe konulması gününden başlayarak yirmi beş yıl süre ile aşağıda gösterilen gelirlerin %10'unu Türkiye Hükûmetine ödeyecektir." ifadeleri ile belirtilmiştir.¹³²

Bu görüşme sonucuna bakıldığı zaman Musul Meselesi, bir sınır anlaşması olarak değil, her iki tarafın da en başından beri meseleye bakış açısı olan bir petrol meselesi olarak çözümlenmiştir. Zira Türkiye Hükûmeti meseleye siyasi bir görünüm altında ekonomik olarak yaklaşırken İngiltere de ekonomik çıkarlar için elde tutmak istediği bölgede siyasi bahaneler ile var olmak istemiştir.

Musul Meselesi'nin karara bağlanmasıyla ile Türkiye Cumhuriyeti, dönemin en güçlü devleti olan İngiltere ile arasındaki sorunları çözmüş oluyordu. İki devlet arasında bu

¹²⁸ Raif Karadağ, *Musul Meselesi Petrol Fırtınası 2*, 5. bs (İstanbul: Truva Yayınları, 2020), 98-99.

¹²⁹ Komisyon çalışmaları süresince bölgede çıkan çatışma ve sorunlar neticesinde gerginliğe çözüm olması için geçici olarak kabul edilen sınır çizgisidir. Bu sınırdaki Süleymaniye tamamen Irak'a bırakılırken Musul'un küçük bir bölümü ve Hakkâri, Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakılmıştır.

¹³⁰ Nevin Yazıcı, "1926-1956 Denemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7, sy 14 (2011): 140-41.

¹³¹ Hikmet Uluğbay, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik* (Ankara: Turkish Daily News, 1995), 259-61.

¹³² Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları C 1 1920-1945*, 371.

mesele ikili ekonomik ilişkilere de yansımıştır. Musul Meselesi çözüm yıllarında ihracat ithalat faaliyetlerinde, 1924-28 yılları arasında ihracat yüzdeleri ortalaması ortalamaları %11 civarındadır. Bu yıllar içerisinde ikili ithalat faaliyetleri ise ortalama %14 civarında seyretmiştir.¹³³

3.2.1.2. Dış Borçlar Meselesi ve Fransa ile İlişkiler

Musul Meselesinin haricinde Lozan Barış Antlaşması'ndan kalan meselelerin çözümüne devam edilirken Birinci Dönem içerisinde tek parti iktidarının dış politikasını meşgul eden en belli başlı mesele, Fransa ile yaşanan dış borçlar meselesidir. Osmanlı Devleti'nden kalan borçların çözüme kavuşturulması olarak bilinen bu mesele, Birinci Dönemi kapsayan yıllar içerisinde Fransa ile yaşanan ikili ilişkilerde gündemi meşgul eden en önemli meseledir.

Türkiye-Fransa ilişkileri Millî Mücadele sonrasında dostluk sürecine girmiş olsa da Fransa, Lozan Barış Antlaşması ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı Batılı devletler ile beraber olmuş ve Lozan Konferansı Dönemi'nde özellikle dış borçlar meselesinin çözümünde iki devlet arasında sürekli bir itilaf yaşanmıştır. Fransa'nın bu tutumunda ağırlıklı olarak Türkiye'de ticari ve yatırım faaliyetlerinin bol olmasından kaynaklanmaktadır.¹³⁴

Lozan Barış Antlaşması içerisinde yer alan hükümlere göre Osmanlı Devleti borçları, borçların tutarları üç ay içinde saptanacak şekilde Osmanlı Devleti'nden ayrılan devletlere pay edilmiştir.¹³⁵

Yine bu anlaşmaya göre Düyunu Umumiye gelir kaynakları da Türkiye'ye devredilmiştir. Bu kurum, borçların ne şekilde paylaşılacağına dair çalışmasını 6 Kasım 1924'te sunsa da Fransa, İngiltere ve Yunanistan tarafından kabul görmemiştir. İtiraz sonrasında Hukuk Profesörü Eugen Barel tarafından 18 Nisan 1925 tarihinde tamamlanan çalışmalar neticesinde borç dağılımı yeniden yapılandırılmıştır. Aynı yıl hangi para birimi ile ödeme yapılacağı ilişkilerdeki temel gerginlik seviyesini

¹³³ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, 149.

¹³⁴ İlhan Uzgel, "Fransa'yla İlişkiler". İçinde *Türk Dış Politikası C 1*, ed. Baskın Oran, 24. bs 277-292 (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2020), 277.

¹³⁵ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları C.1 1920-1945*, 106-7.

oluşturmuştur. Bu görüşmelerde borç tutarının 107.527.461 TL olarak güncellenmesinin yanı sıra borçların 1929 yılında ödenmesine karar verilmiştir.¹³⁶

Alınan kararlar neticesinde Türkiye-Fransa ilişkilerindeki en önemli engel olan borçlar meselesi çözüme kavuşturulmuş ve ilişkilerde engel niteliği taşıyan bir konu kalmamıştır. Meselenin çözümü uzun yıllar almış ve tek parti iktidarının dış politikasında yer işgal etmiştir. Bu mesele, Fransa ile yaşanmış olan ithalat-ihracat faaliyetlerine de yansımıştır. 1923-1929 ithalat-ihracat tabloları incelendiği zaman Fransa'nın son sırada yer alması bizleri bu düşünceye sevk eden en önemli etkidir.¹³⁷

Bu olumsuz ekonomik tablo karşısında iki devletin ekonomik ilişkilerini düzenlemek ve ticari faaliyetlerine yön vermek amacı ile yapmış olduğu ticaret anlaşması ile ilişkilere yeni bir yön vermeyi amaçladıkları görülmektedir. Bu anlaşma 1927 yılında imzalanmış olan Seyyar Ticaret Mukavelesinde kendini göstermektedir. Bu anlaşma; iki ülkedeki esnaf, sanatkâr, tüccar vb. kişiler bağlı oldukları hükûmetten aldıkları ticari yetkinlik belgesi ile beraber gittikleri ülkedeki resimleri ödemeleri karşılığında serbest ticaret yapabileceklerini öngörmektedir.¹³⁸

Bu anlaşma, ikili ilişkilerde bir yumuşamaya işaret ederken sorunların çözümü için de bir öncü olmuştur. Yine bu anlaşma tek parti iktidarının dış politikadaki ticari faaliyetlerde etkin olma çabasına örnek teşkil edebilecek niteliktedir.

Bu anlaşma haricinde Fransa ile yaşanmış olan en önemli ekonomik ilişki, Adana-Tarsus-Mersin demir yollarının millileştirilmiş olmasıdır. Bu demir yolları işletmeleri 1921 yılında imzalanan anlaşmanın 10. maddesi ile Fransa'ya bırakılmıştır.¹³⁹ Ancak söz konusu hattın Fransa'ya devri sonrasında zaman zaman cuma günleri Türk bayrağı ile beraber Fransız bayrağının da göndere çekilmesi yahut Fransız bayrağı ile beraber Türk bayrağının çekilmemesi gibi istenmeyen hadiseler yaşanmıştır.¹⁴⁰

¹³⁶ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 6. bs (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994), 244-47.

¹³⁷ Adem Üzümcü, "Türkiye'nin ekonomi-politiği : 1923-2007", 76.

¹³⁸ Yakup Kaya, "Fransa İle İlişkiler", içinde *Ana Hatalarıyla Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, 1. bs (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019), 260.

¹³⁹ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları C 1 1920-1945*, 51.

¹⁴⁰ Cengiz Atlı ve Ahmet Kalın, "Mersin-Tarsus-Adana Demiryolunun Millileşmesi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, sy 2 (2020): 165.

Bunlar yanında meselenin ekonomik boyutu, dönemin Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu tarafından şu şekilde açıklanmıştır:

“Bu hattın 1932 senesine kadar gerekli olan sermaye miktarı 8.199.050 franktır. Bu sermaye dört senede oluşturulacaktır. Bu bakımdan satın alma bedeli 4.100.000 frank yani 1.650.000 TL değerindedir. Altmış yedi km uzunluğu ve senelik yarım milyonu aşan geliri gayrisafiye dönüşen bu hattın mallar, menkul, gayrimenkul ve edevatı ile çok daha ucuza alındığı aşikârdır. Ayrıca Mersin-Tarsus-Adana şirketine ait 547.550 Frank değerindeki imtiyazlı hisse paketi, 4.125.000 frank normal hisse senedinden 3.642.500 frank değerinde 7.285’i de Anadolu Şirketi aracılığı ile bizlere intikal etmiştir. Ayrıca %4 faiz ile 3.526.500 frank değerinde 7.400 tahvil de 1.553.500 frank değerinde 3.157 paket de bizlere kalmaktadır.”¹⁴¹

Hükûmet kendi üzerine düşen bu masraftan kurtulmak ve parti menfaatleri ve iktisat kongresinde alınan kararlar ile beraber hatları millîleştirerek hem millî ekonomi yönünde atılım yapmış hem de bütçedeki bir masraf yükünden kurtulmuştur.

Mersin-Tarsus-Adana demir yolları işletmesi, 1928 yılı sonlarında başlatılan faaliyetler ve Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu tarafından yürütülen çalışmalar ile 19 Ocak 1929 tarihinde, 1375 sayılı Kanun ile devlete intikal ederek işletmede herhangi bir devlete ait imtiyazı kalmadığı kanunlaşmıştır.¹⁴²

Bu millîleştirme faaliyeti Türkiye’nin yabancı sermaye düşmanı olarak gösterilmesine sebep olsa da bu kanı yanlış anlaşılma sonucu ortaya çıkmıştır. Tek Parti Dönemi’nde bu demir yolunun millîleştirilmesi altında yatan en önemli sebep, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemlerinde stratejik olarak önemli hatların yabancılar elinde bulunması sonucu yaşanan sorunlardır.

Aynı şekilde yine bu meselenin tek parti iktidarında ekonomik dış politikayı etkileyici bir unsurunun bulunduğu da göze çarpmaktadır. 1929 yılı ile ekonomik kriz koşullarında hatları yenilemek ve sözleşme gerekliliklerini yerine getirmekte zorlanan yabancı şirketlerin kilometre garantisi ile yükümlü olan hükûmete zararları ödeme

¹⁴¹ TBMM Z. C., 3. Devre, Cilt 6, 31 Aralık 1928, Sayfa 108-111.

¹⁴² [BCA], 19.01.1929, 02-1-13-2

konusunda zor anlar yaşatması, hatların millileştirilmesi konusunda önemli bir ekonomik dayanaktır.¹⁴³

3.2.1.3. Nüfus Mübadelesi Meselesi ve Yunanistan ile İlişkiler

İngiltere ve Fransa ile yaşanan sorunların çözülmesinin ardından Birinci Dönem içerisinde sosyal boyutu ile de dikkat çeken Nüfus Mübadelesi Meselesi, Yunanistan ile yaşanan önemli bir sorun olmak ile beraber ekonomik kapsamı ile de tek parti iktidarı içerisinde önemli bir ekonomik dış politika konusudur.

Nüfus Mübadelesi Meselesi; Lozan Konferansı Dönemi'nde Anadolu ve İstanbul'da yaşayan Ortodoks Rumlar ile Yunanistan ve özellikle Batı Trakya bölgesinde yaşamakta olan Müslüman Türk nüfusunun karşılıklı olarak değiştirilmesi gerekliliğini ortaya çıkartan bir meseledir. Bu mesele; her iki ülkenin de nüfus yapısını, iş gücünü ve mesleki dağılımlarını derinden etkileyecek olması bakımından dolaylı olarak ülkelerin ekonomik yapısını da etkilemiştir.

Küçük Asya Seferi hezimetini sonrasında Yunanistan, Türkiye'de yaşayan Rumların Anadolu'yu terk ederek Yunanistan'a göç etmeye başlamaları ile beraber Yunan devletinde sosyal ve ekonomik pek çok sorun meydana gelmeye başlamış ve Yunanistan, mübadele meselesinin bir an önce çözümlenmesi için Lozan Konferansı Dönemi'nde konuyu Milletler Cemiyeti'ne taşımıştır.¹⁴⁴

Milletler Cemiyeti temsilcisi olarak göreve başlayan Norveçli Uzman Dr. Fridjof Nansen, yapmış olduğu ilk incelemeler sonrasında Yunanistan'daki Müslümanlar ve Anadolu'daki Ortodoksların isteğe bağlı olarak yerlerinin değiştirilmesini önermiştir.¹⁴⁵ Nansen, aynı raporunda İstanbul'daki Rumların mübadele dışı tutulmasını teklif etmiştir. Türkiye temsilcileri ise bu görüşe karşı çıkarken mübadele dışı tutulması gereken kesimin azınlık değil, çoğunluk olduklarını savunmuş ve

¹⁴³ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, 184-86.

¹⁴⁴ Mahmut Bolat, "Genel Hatlarıyla Atatürk Dönemi Türkiye'nin İkili İlişkileri", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi* 7, sy 1 (2006): 53.

¹⁴⁵ Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç* (İstanbul, 2010), 13.

yerleşik olması gereken grubun Batı Trakya Müslümanlarının olması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁴⁶

Türkiye Cumhuriyeti'nin, İstanbul Rumlarının mübadele dahilinde tutulmasını istemesinde ulus devlet oluşturma amacı yatmaktadır. Mesele üzerinden ulaşılmak istenen asıl amaçlardan biri de ekonomik olarak ülke içerisinde faaliyet gösteren yabancı bir unsur istenmemesidir. Bunun belirgin bir sebebi de İttihat ve Terakki Cemiyeti Dönemi'nde yapılması amaçlanan ancak Cumhuriyet'e miras kalan toplumsal bir değişim ve elit, seçkin bir tabaka yani millî burjuva sınıfı oluşturmak gayesidir.¹⁴⁷

Rum azınlık sınıfının Anadolu'daki tüccarlık faaliyetleri ve tarımsal üretim faaliyetlerinde büyük oranda etkin oldukları göz önüne alındığında, İstanbul gibi stratejik konumlu bir coğrafyada ticaret ve üretim yaparak şehir ekonomisine büyük oranda sahip olacak yabancı tekelinin mevcudiyetinin millî burjuva oluşumuna engel olacağı düşüncesi, Nüfus Mübadelesi Meselesi üzerinde etkilidir.

Benzer şekilde Rumların ülke içindeki ticari faaliyetleri ve bu faaliyetlerinde Avrupa devletlerini tercih ederek millî ekonomi üzerinde engel oluşturabilecek faaliyetlere girişeceği düşüncesi, İstanbul Rumlarını mübadil halka dâhil etme çabası ile Mübadele Meselesinin altyapısını oluşturan önemli bir ekonomik faktör olarak ön plana çıkmaktadır.

Mübadele Meselesinin Dr. Nansen önerisi sonrasında çözülememesi her iki ülkede de ekonomik olarak sorunlara yol açmıştır. Türkiye'den giden Rumlar ardından köylerin boşalmasıyla tarımda aksama meydana gelirken Yunanistan'da ise aşırı nüfus artması sonrası sorunlar meydana gelmiştir.¹⁴⁸

Çözümlemeyen Mübadele Meselesi süreci hakkında uzlaşma görevlisi Nansen de meselenin ekonomik boyutuna eğilmiştir. Nansen, açıklamasında bu meselenin Yakın Doğu'daki barış ve ekonomik sağlamlık için ne kadar önemli olduğuna vurgu yaparak

¹⁴⁶ İhsan Erdem Sofracı ve Melike Kayam, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Ekonomiye Olan Etkileri", *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 23, sy 2 (2019): 189.

¹⁴⁷ Zekeriya Demir, "Türkiye'de Milli Burjuvazinin Oluşturulmasına Yönelik Olarak Yapılan Çalışmalar", *Akademik İncelemeler Dergisi (AİD)*, Mart 2022, 94.

¹⁴⁸ Ömer Budak, "Mübadele Meselesi ve Lozan'da Çözümü", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 26 (2010): 36.

coğrafyadaki ekonomik durumun kötü olduğundan dem vurmuş ve Türkiye'yi terk eden kişilerin eskiden sahip oldukları kazançlı işlerini bırakmak zorunda kalarak Yunanistan'da bu iş imkânlarına tekrar sahip olmadıklarını belirtmiştir. Böylece konunun her iki ülke açısından da ekonomik önemini dile getirmiştir.¹⁴⁹

İlerleyen dönemlerde Nansen'in yeni çalışmaları ve konferansa katılımcı devletlerin çabaları sayesinde 30 Ocak 1923 günü Türkiye ile Yunanistan nüfus mübadelesinin gerçekleştirilmesine dair anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmanın önem arz eden ilk iki maddesi şu şekildedir:

Madde 1: "Türk toprağına yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunan topraklarına yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarınının 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadelesine girişilecektir..."

Madde2: "Birinci maddede öngörülen mübadele, İstanbul'da oturan Rumları ve Batı Trakya'da oturan Müslümanları kapsamayacaktır..."¹⁵⁰

Söz konusu anlaşmanın yukarıda verilmiş olan 2. maddesinin taraflarca yanlış yorumlanması devletler arasındaki krizin devam etmesine yol açmıştır. Bu gerginliklerdeki asıl sebep, kimlerin yerleşik sayılacağı yönündedir.¹⁵¹ Yeni dönemdeki gerginliklerin bir diğer sebebi de Yunanistan'ın Batı Trakya Türklerinin mallarını alması ve bu bölgelere ülkesine gelen Rumları yerleştirmesi üzerine Türkiye'nin de İstanbul'daki Rumların mallarını almasıdır.¹⁵²

Tek parti iktidarında Türk-Yunan ilişkilerinin gergin bir hâl aldığı bu dönemde başlayan mübadele sürecinde iktidarın takip etmiş olduğu en net politika, göçmenlerin geldikleri coğrafyaya benzer nitelikte yerlere yerleştirilmiş olmasıdır. Bunun yanında gelen mübadilleri yerleştirmek için seçilen bölgeler ülkeden ayrılan Rum nüfusun yaşamakta olduğu yerler olarak belirlenmiştir.¹⁵³

¹⁴⁹ Seha Lütfü Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler Birinci Takım Cilt 1 Kitap 1*, 3. bs, c. 1 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, ty.), 118-20.

¹⁵⁰ Seha Lütfü Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Birinci Takım Cilt 2*, 3. bs (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, t.y.), 17.

¹⁵¹ Yücel Bozdağı, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları", *Türkiye Sosyal Araştırmaları Dergisi* 180, sy 180 (2014): 22.

¹⁵² Mahmut Bolat, "Genel Hatlarıyla Atatürk Dönemi Türkiye'nin İkili İlişkileri", 54.

¹⁵³ Sofracı ve Kayam, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Ekonomiye Olan Etkileri", 190-91.

Bu seçimdeki ana sebep ise iktidar partisinin bir imar faaliyetine girişmeden, halkı iskân etmek istemesi olarak değerlendirilebilir. Bu konuda sorun yaşamak istemeyen iktidar partisi, dönem içerisinde iskân hakkı talep etmeyenlere yerleşme izni vermiştir. Ancak kısa süre sonra bu göçmenlerin büyük çoğunluğunun sırf ülkeye girmek adına bu senedi imzaladıkları anlaşılınca 1 Temmuz 1926 itibarıyla “cidden muhtacı muavenet” durumu ortaya çıkmıştır. 1928 yılında ise bütçe doğrultusunda iskân yardımı yapılmaya başlanmıştır.¹⁵⁴

Bir diğer amaç mesleki ve tarımsal faaliyetlerin mübadiller tarafından kesintisiz bir şekilde devam ettirilmesi ve ülkedeki ekonomik kalkınmanın sorunsuz gerçekleştirilmek istenmesidir. Ancak maalesef bu politikalarından istenilen sonuç elde edilememiş ve mübadele süreci sonrasında yaşanan dönüşüm ile beraber Türkiye Cumhuriyeti’nde gerçekleştirilmesi planlanan üretim ve ithalat-ihracat faaliyetleri de sekteye uğramıştır. Mübadele öncesi süreçte finans, sanayi ve ticaret önemli oranda Hristiyan azınlıkta olduğu için göç sonrasında genç Türkiye, girişimci sınıfını kaybetmiştir. Benzer şekilde tarım üreticileri göç sonrasında ülke dışına gönderildikleri için tarım ürünü ihracatında da azalmalar meydana gelmiştir.¹⁵⁵

Mübadele sonrasında genellikle Rum nüfus tarafından üretilen zeytin, tütün, üzüm gibi önemli tarım ürünleri üretimi büyük ölçüde durmuştur. Benzer şekilde ağırlıklı olarak Rum halk tarafından gerçekleştirilen kuyumculuk, marangozluk ve zanaat alanlarında da boşluklar meydana gelmiştir.¹⁵⁶ Bunun karşılığında ise Türkiye’ye göçen mübadil sınıfın kırsal kesimde yaşayan çiftçi kesim olduğu bilinmektedir.¹⁵⁷

İlgili bölümde bahsedildiği gibi Atatürk Dönemi’nde Türkiye ekonomisinin ağırlıklı olarak tarım üzerine kurulu olması ve yaşanan mübadele sonrasında Cumhuriyet tarım üretiminin azalması, dış politikadaki ekonomik faaliyetleri engelleyen önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelen mübadillerin tarım işçisi olması, üretici konumunda bulunamamaları ve göç ettikleri coğrafyaya hızlı bir şekilde ayak

¹⁵⁴ Önder Duman, “Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 43 (2009): 475-76.

¹⁵⁵ Fahriye Emgili, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Türkiye Cumhuriyeti’nin Milli İktisadının Oluşumuna Etkisi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 180, sy 180 (2014): 107.

¹⁵⁶ Yıldız ve Yıldız, “Mübadele Meselesi ve Cumhuriyet Dönemi Tarımsal Kalkınma Politikası”, 353.

¹⁵⁷ Safiye Bilge Temel, *Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi- Mübadeleye Yol Açan İhtilafların Analizi*, ed. Müfide Pekin (İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı, 2014), 95.

uyduramamaları gibi sorunlar; üretmek ve gelişmek zorunda olan Cumhuriyet ekonomisi için engel niteliği taşımaktadır.

Tek parti iktidarında mübadele sürecinin gerçekleştirilmesi döneminde Türkiye-Yunanistan arasındaki gerginlikleri sonlandırmak amacı ile 1925 ve 1926 yıllarında birer anlaşma olmak üzere iki devlet arasında iki anlaşma daha imzalanmıştır. Ancak söz konusu anlaşmaların uygulanamaması sebebi ve yerleşik unsurun kabul edilememesi meselesi üzerine Nüfus Mübadelesi Meselesi 1930 yılına kadar güncelliğini korumakla beraber ülkeler arasındaki temel meselelerden biri olmuştur.¹⁵⁸

3.2.1.4. 1923-1929 Yılları Arasında İktisadi Dış Politika

Tek parti iktidarı yıllarının Birinci Dönemki dış politika faaliyetlerinde Lozan Barış Anlaşması'ndan arda kalan sorunlar ile mücadelelerin haricinde dış politikada ekonomik iş birlikleri ve anlaşmalar yapmaya da ağırlık verilmiş ve ticaret hacmi artırılarak üretim ön planda tutulmuştur.

Birinci Dönem içerisinde ekonomik dış politikada dikkat edilen en önemli unsurun tam bağımsız ekonomi olduğu göze çarpmaktadır. Yani ülkeler arası ekonomik anlaşma veya iş birliği sağlanacağı zaman dikkat edilen ilk unsur, anlaşmaya taraf olacak devletin Cumhuriyet ekonomisi üzerinde bir tehdit potansiyeline sahip olup olmadığıdır.

Siyasi bağımsızlık kalıcılığının ancak tam bağımsız bir ekonomi ile gerçekleştireceğine inanan iktidar partisi bu yıllar içerisinde kendisini siyasi olarak tehdit eden yahut tehdit etme potansiyeline sahip olan hiçbir devlet ile ekonomik iş birliği içerisinde olmamıştır. Çünkü siyasi olarak kendisini tehdit eden bir ülkeye ekonomik olarak güvenmek demenin ekonomik bağımsızlık üzerinde de tehdit unsuru olacağının düşünülmesi yani dış politikada ekonomik olarak tam bağımsız bir ülke ideali, 1923-1929 yılları arasında tek parti iktidarının ekonomik dış politikasını belirleyen en önemli ekonomik etkidir.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, ekonomik ilişkilerde güven unsuruna verdiği önemi 1924 yılı ikinci dönem birinci meclis toplanma yılını açarken yapmış olduğu

¹⁵⁸ Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Atatürk Dönemi Türk-Yunan Siyasi İlişkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2006): 245-47.

konusmasında mali ve iktisadi alanlarda tedbir ve yeniliğe özellikle önem verdiklerini belirtirken memleket içerisindeki mali durumun düzen, güvenlik ve sıkı askerî tedbir ile bağlantılı olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁹

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, emperyalizm karşıtı bağımsız ve millî ekonomik idealini ise “Millet hâkimiyeti, iktisadın hâkimiyeti ile sağlamlaştırılmalıdır. Bu kadar büyük amaçlar bu kadar yüce ve azametli hedefler kâğıt üzerindeki kurallar ile, istek ve hırslar ile oluşamaz. Bunların tamamlanması için en önemli kuvvet iktisattır.” sözleri ile belirtmiş ve anlamlandırmıştır.¹⁶⁰

İktidar partisi bu yıllarda İtalya, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Rusya gibi devletler ile sıkı siyasi etkileşim içerisinde bulunmuş, söz konusu ülkelerden sadece Almanya ile ekonomik ittifak yönünde adımlar atılırken Sovyet Rusya ile ilişkilerde her zaman temkinli davranılmış, siyasi beraberlikler ile ekonomik anlaşmalar imzalanmıştır. İtalya ile siyasi güvensizliklerin son bulması sonrasında iş birliklerinin önünün açıldığı, ABD ile siyasi güvensizlikler sebebi ile ekonomik bir ilişkinin kurulamadığı görülmüştür. Söz konusu ülkeler ile yaşanan siyasi meseleler ve yapılmış olan ticari faaliyetlerin dönemsel sınıflandırmasını incelemek, ekonomik dış politikada belirlenen tam bağımsız ekonomi ilkesini somutlaşmasına yardımcı olacaktır.

3.2.1.5.İtalya ile İlişkiler

Atatürk’ün cumhurbaşkanlığı yaptığı Birinci Dönem yılları içerisinde siyasi çekişmenin en çok yaşandığı ülke İtalya’dır. İtalya ile olan ilişkileri belirleyen temel unsur, İtalyan faşist lider Benito Mussolini’nin Akdeniz’den More Nostrum yani Bizim Deniz ifadesi ile bahsetmesi ve Rodos Adası’na asker yığarak Antalya, Kuşadası üzerinde keşif uçurları gerçekleştirmesi olmuştur.¹⁶¹

Yine bu dönem içerisinde 1923 yılında İtalya-Rusya arasında imzalanmış olan ticaret anlaşmasına İtalya’nın Türkiye Cumhuriyeti’ni kast eden bir siyasi madde koymak

¹⁵⁹ TBMM Z.C., Devre 2, Cilt 7, 1 Kasım 1924, Sayfa, 4

¹⁶⁰ İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, 64.

¹⁶¹ Mevlüt Çelebi, “Atatürk Dönemi ve Sonrasında Türkiye-İtalya İlişkilerini Etkileyen Faktörler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 31, sy 91 (2015): 104-5.

istememesi,¹⁶² iktidar partisinin İtalya hükûmetine karşı duyduğu haklı güvensizliği ortaya koyan önemli bir örnektir.

Sadece Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik değil, diğer komşu devletlere karşı da saldırgan politikalar izleyen İtalyan hükûmetine karşı duyulan güvensizlik, bu yıllar içerisinde ekonomik bağımsızlık ilkesini tehlikeye atacağı çekincesi ile ekonomik ilişkilerde engel niteliğindedir. İktidar partisini bu düşünceye sevk eden en önemli uluslararası örnek Yunanistan ile İtalya arasında yaşanan Korfu Adası Krizi'nde İtalya'nın istediğini alamaması sonrasında hiç vakit kaybetmeden adayı bombalamaya başlamış olmasıdır. 1924 yılına gelindiğinde ise İtalyan hükûmetinin kurucu anlaşma olan Lozan Anlaşması'nı hâlâ tasdik etmemiş olması, dönem ilişkilerini etkileyen önemli faktörlerden bir diğeridir.¹⁶³

Bahsedilen bu siyasi güvensizlik ortamı içerisinde iki ülke arasında ilişkilerin normalleşme sürecinin başladığı yıl kabul edilen 1927 yılına kadar ekonomik olarak bir ittifak yahut bir anlaşma yapılmamıştır. Ancak 1926 yılında yapılmak istenen bir ticaret anlaşmasından İtalya'nın tutumu nedeniyle Türkiye'nin vazgeçtiği bilinmektedir. 23 Şubat 1926 tarihli Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal imzalı bir belgede özetle “On iki ay içinde imzalanması gereken bir belge imzalanmadığı için koruyucu tedbirler içerisinde karşı tarafın bu meselede serbest hareket etmesi sebebi ile Türkiye'nin mevcut anlaşmaya taraftar olmadığı kararlaştırılmıştır.”¹⁶⁴ ifadelerinden İtalyan hükûmetinden duyulan güvensizlik sebebi ile ekonomik ilişkilerden uzak durulduğu açıkça görülmektedir.

Bunun belirgin sebebi, olası bir İtalyan saldırısına karşılık daha önce kurulmuş olan ekonomik ilişkilerin Türkiye Cumhuriyeti'nin temel kuruluş ilkelerinden ve tek parti dönemindeki temel ekonomi politikası olan tam bağımsız ülke ekonomisine olumsuz bir etki yapabilecek olmasıdır.

İtalya ile yaşanan tedirgin ve uzak ikili ilişkilerde 1927 yılı bir dönüm noktası kabul edilirken bu tarih itibarıyla ilişkilerin normalleşmeye doğru ilerlediği görülmektedir.

¹⁶² Ersin Müezzinoğlu, “Atatürk Dönemi Türkiye İtalya İlişkileri”, içinde *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası 1*, ed. İsmail Şahin, 1. bs (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2017), 97.

¹⁶³ Pınar Bulut, “ah” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2007).

¹⁶⁴ [BCA] 23.01.1926, 18-14-8.

Normalleşen bu ilişkilerin ana sebepleri; İtalya'nın Yugoslavya ile geçinememesi ve Yunanistan ile arasında yaşanan gerginlik yani Balkan coğrafyasındaki İtalya politikalarına ters düşen durumlar ile beraber Türkiye'nin Lozan Barış Anlaşması'ndan artakalan meseleleri çözüme kavuşturarak dünya siyasetinde saygın bir konuma ilerlemeye başlamasıdır.¹⁶⁵

İtalya'da yaşanan bu politika değişikliği sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi ve ekonomik bağımsızlığını etkileyen bir unsurun yer alması, ekonomik ilişkilerde normalleşme sürecini de beraberinde getirmiş ve İtalyan hükûmetinin artık bir tehdit oluşturmaması üzerine ekonomik ittifak çerçevesinde ilişkiler başlamıştır.

İkili ekonomik ilişkilerin ilki aynı yıl kasım ayı içerisinde gerçekleştirilmiştir. 1 Kasım 1927 tarihinde Münâkit Seyyar Ticaret Memurlarına Dair Bir Mukavele imzalanarak ticaret memurlarının statülerinin düzenlenmesi ve ikili ilişkilerde ekonomik ittifakı öngören anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma, 26 Nisan 1928 tarihinde TBMM'de onaylanarak resmîyet kazanmıştır.¹⁶⁶

Taraflar arasında ilişkilerin olumlu seyrine dair bir diğer resmî belge 30 Mayıs 1928 tarihinde imzalanan Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Yargısal Çözüm Antlaşması'dır. Söz konusu anlaşmanın ilk iki maddesi, karşılıklı tarafsızlık ilkesini tanımlamaktadır.¹⁶⁷

Söz konusu anlaşmalar, ilişkilerde güven unsuru niteliğindedir. İktidar partisi, bu anlaşma çerçevesinde şekillenen dostluk ilişkileri ile beraber kendisine siyasi yahut ekonomik olarak bir tehdit oluşturmayan İtalya Devleti ile ekonomik bağımsızlığına tehlike gelmeyeceğine dair güven duyduğu için ilişkilerini farklı bir boyuta taşımıştır.

İmzalanan bu anlaşma sonrasında 30 Haziran 1928 tarihinde Moskova maslahatgüzarından gelen bir mektupta özetle¹⁶⁸ son zamanlar Faşist İtalya'nın saldırgan Türkiye siyasetinin İngiliz devlet adamı Lord Curzon tarafından yönlendirildiği belirtilerek bu saldırgan politikalar yüzünden Türkiye'nin millî iktisat

¹⁶⁵ *Cumhuriyetin İlk 10 Yılı ve Balkan Pakti*, 210.

¹⁶⁶ TBMM Z. C., Devre 1, Cilt 1, Sayfa 19.

¹⁶⁷ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları C 1 1920-1945*, 341.

¹⁶⁸ Mektubun tam metni okumak için bk. Dış İşleri Bakanlığı "Cumhuriyet'in 10 yılı ve Balkan Pakti" s. 284-286

oluşumu için zorunlu olduğu yabancı sermaye yardımı almasını zorlaştırdığı belirtilmektedir.¹⁶⁹

Bu mektup, 1923-1929 yıllarındaki Türk-İtalyan ilişkilerini etkileyen ekonomik faktörlerdeki saldırgan İtalyan politikaları sebebi ile Türkiye'nin tam bağımsız ekonomi idealini tehlikeye düşüreceği için iki devlet arasında bir ekonomik iş birliği yapılmadığı görüşümüzü, dönem içerisinde farklı bir göz tarafından da doğrular niteliktedir.

3.2.1.6.A.B.D. ile İlişkiler

Aynı yıllar içerisinde benzer şartlar altında ilişkiler gerçekleşen bir diğer devlet de dönemin sessiz gücü olarak değerlendirebileceğimiz ABD'dir. Lozan Barış Anlaşması'nın imzalanması sonrasında konferanstaki Amerikan temsilcisi Mr. Grew ile İsmet Paşa arasında iki anlaşma imzalanmıştır. İmzalanan ilk anlaşma, dostluk ve ticaret anlaşması içeriğine sahip olup Lozan'a katılan devletlerden farklı olarak Amerika'ya ticari ayrıcalık verilmemiş ve yapılacak ticari faaliyetlerin Türk kanunları çerçevesinde yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak bu anlaşma, başta Ermeniler olmak üzere ABD içerisindeki Türk karşıtı kesimi rahatsız etmiş ve hem yapılan anlaşma protesto edilmiş hem de Amerikan senatosu tarafından Lozan Anlaşması'nın onaylanmaması için protesto, gösteri ve yayınlar yapılmıştır. 1927 yılına kadar bu atmosferde ilerleyen Türk-Amerikan ilişkileri, 18 Ocak 1927 günü Amerikan Senatosunda Lozan Anlaşması'nın onaylanmaması yönünde karar çıkması ile ikili beraberlik ve ittifaklar için Birinci Dönem içerisinde imkânsız hâle gelmiştir.¹⁷⁰

ABD yönetiminden ziyade halk ve birtakım güçlü kitle tarafından ülke içerisindeki Türk aleyhtarlığı yönetilse ve kararlarda etkili olsa dahi, Amerikan Senatosunda alınan bu karar, ilişkilerdeki samimiyet ve güven duygularını zedeleyici niteliktedir. Bu yüzden iktidar partisi, Birinci Dönem içerisinde Amerika ile ekonomik bir ittifak faaliyetine girişmemiştir.

¹⁶⁹ *Cumhuriyetin İlk 10 Yılı ve Balkan Pakti*, 284-85.

¹⁷⁰ Bilal Şimşir, "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Washington Büyükelçiliği", *Bellekten* 41, sy 62 (1977): 305-20.

Birinci Dönem içerisinde ABD ile kurulan en bariz ve ileri boyutlu ilişki; ikamet, ticaret ve suçluların iadesi kapsamı altında 25 Mayıs 1925 tarihinde hazırlanmış olan kanun tasarısıdır.¹⁷¹ Ancak söz konusu kanun tasarısı üzerine ABD ile ekonomik ittifak kapsamında yapılmış bir faaliyet görünmemekle beraber birinci dönem içerisinde başka bir anlaşma yahut ittifak girişimine rastlanmamıştır.

Devletlerin ittifak yapmadığı bu dönem içerisinde ithalat-ihracat faaliyetlerinde gerçekleşen sürece göre ABD'nin birinci dönem içerisinde ithalattaki payı %3'ten %6'ya, ihracat faaliyeti %6'dan %13'e yükselmiştir.¹⁷²

3.2.1.7.Almanya ile İlişkiler

İtalya ve ABD ile ilişkiler karşısında Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlık süreci ile ilgili siyasi yahut ekonomik bir tehlike potansiyeli görmediği, sorun yaşamadan ekonomik ilişki kurduğu en önemli devlet, tartışmasız Almanya'dır. Çünkü özellikle Birinci Dönem içerisinde iktidar partisinin sıkı ilişki içerisinde olduğu ve kurmuş olduğu ilişkilerde güven duygusunun karşılıklı olarak sık tekrar edildiği tek devletin Almanya olduğu bilinmektedir.

Cumhuriyet Dönemi'nde iki devlet arasındaki ilk resmî temas girişimleri, Hariciye Vekâleti İstanbul Temsilcisi Adnan Bey'in (Adıvar) 3 Aralık 1923 tarihinde Almanya ile yeniden ilişki kurulabileceğine dair bir açıklama yapması ve 5 Ocak 1924 tarihinde Almanya elçisi Hans Freytag'ın Türkiye ile dostluk anlaşması yapması için Türkiye'ye gönderilmesi ile başlamıştır. İstanbul'da yapılan görüşmeler sonrasında hızla olumlu sonuç elde edilmiş ve 3 Mart 1924 tarihinde Hariciye Vekil Müsteşarı Tefik Kâmil Bey ve Alman temsilci Freytag arasında Türk-Alman Dostluk Anlaşması imzalanmıştır.¹⁷³

İmzalanan bu anlaşma, Türk-Alman ilişkilerindeki olumlu seyrin ilk adımı olurken 12 Mayıs 1925 tarihinde yeni Alman Başkanı Von Hindenburg, göreve başlaması sonrasında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'e yeni görevi hakkında bilgi verici mektubu içerisinde bu görevinin dostluk bağlarının muhafaza ve gelişimine yardımcı

¹⁷¹ [BCA] 25.03.1925, 13-16-18.

¹⁷² Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, 150.

¹⁷³ Ayşe Aydın, "Türkiye-Almanya Dostluk Anlaşması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19, sy 1 (Haziran 2017): 113-14.

olacağını belirtmiştir. Bu mektubun ardından Alman Dışişleri Bakanı Stresemann bir basın açıklamasında Almanların Türkiye’deki gelişmelerden çok memnun olduklarını ifade etmesi sonrasında bu ülkenin ekonomik olarak kalkınması için yardımcı olmaya hazır olduklarını belirtmiştir.¹⁷⁴

Alman hükûmeti ile imzalanan önemli bir dostluk anlaşması sonrasında üst düzey Alman yetkililer tarafından art arda yapılan bu olumlu ve samimi açıklamalar iktidar partisinin dış politika ve ekonomik ilişkilerde ön planda tuttuğu unsurlar olan güven ve samimiyeti barındırması açısından ilişkilerin diğer devletlere nazaran ayrı bir süreçte ilerlemesini sağlamıştır.

Karşılıklı güven verici ilişkiler tasdiğiyle Birinci Dönem içerisindeki Türk-Alman ticari faaliyetlerine dair ilk resmî girişim 5 Aralık 1926 tarihli Ticaret ve İkamet Muahedemelerinin imzalanması yönünde olmuştur.¹⁷⁵ Bu muahedename, Cumhuriyet Dönemi Türk-Alman ticari ilişkilerini başlatan anlaşmadır.

Olumlu bir seyir takip eden Türk-Alman ilişkileri sayesinde ekonomik alanda ittifakları da gecikmemiştir. Birinci dönem içerisinde havacılık sektörüne yatırım yapmak isteyen ancak yeterli sermayeye ve teknik elemana sahip olmayan Türkiye Cumhuriyeti ile Birinci Dünya Savaşından mağlup ayrılan ve Versay Anlaşması yüzünden birçok kısıtlamalar altında kalmış, ülkesinde yatırım ve üretim faaliyetleri yapması yasaklanmış olan Almanya’nın planladıkları birliktelik, iki ülkenin ekonomik anlamda beraberliğine vesile olmuştur. İki ülke arasında gerçekleşen faaliyetler doğrultusunda Türkiye’nin Berlin Büyükelçisi Sami Paşa’nın Alman makamları ile görüşmeye başlaması ikili ekonomik ilişkileri başlatmıştır.¹⁷⁶

Cumhurbaşkanı Atatürk tarafından da bizzat desteklenen ve Türkiye’deki ilk uçak üretim faaliyeti olan Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ), Alman Junkers ile ortak çaba ve faaliyetler sonrası kurulmuştur. Ankara merkezli bu şirket, 6 Ekim 1926 tarihinde %51 Türk, %49 Alman hisseleri ile faaliyete geçmiştir. Kurulmuş olduğu döneme göre üst düzey üretim faaliyetleri yapan bu fabrika, Alman işçilerin

¹⁷⁴ Celalettin Yavuz, *Atatürk ve Almanya*, 1. bs (Ankara: Berikan Yayınevi, 2010), 251-53.

¹⁷⁵[BCA], 05.12.1926, 22-74-2.

¹⁷⁶ Abdullah Aydoğan, “Atatürk Dönemi Havacılık Faaliyetleri ve Havacılık Faaliyetlerinin Gelişim Süreci”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 4, sy 2 (2020): 74-75.

fazla maaş alması, Junkerss firmasının bazı sözleri yerine getirmemesi gibi sebepler ile Haziran 1928 tarihinde kapatılmıştır.¹⁷⁷

Cumhuriyet ekonomisinde ve ekonomik dış politika ilişkilerinde önemli bir adım olarak tarihe geçen bu faaliyet, şirket içi anlaşmazlıklar sebebi ile kısa ömürlü olan bu üretim faaliyeti Cumhuriyet tarihi üretim ekonomisinde oldukça önemli bir girişim olarak yerini almıştır. Bu olumsuz duruma karşın Alman hükûmeti ile dönem içerisindeki birliktelik bu kadar ile sınırlı kalmamış, 1924 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin devraldığı 226.300.000 TL değerindeki yabancı sermaye içinde Almanya'nın 62 milyon lira değerinde bir sermaye ile beraber 8 şirketi olduğu bilinmektedir. Benzer şekilde bu yıllarda dış ticaret üzerinde de Almanya Devleti ile sıkı ilişkiler içerisinde olunmuş, %47 oranında Alman dış ticaret oranı gerçekleşmiştir.¹⁷⁸

Almanya ile ikili ekonomik ilişkileri etkileyen ve ülke içindeki yatırım faaliyetleri bazında değerlendirilebilecek önemli bir diğer değişiklik, Kütahya-Balıkesir arasında gerçekleştirilen demir yolu yapım faaliyetidir. Bu demiryolu yapımı, Almanya'ya en çok ihracatı yapılan krom sevkiyatı için yapılmıştır. Söz konusu demir yolu sayesinde Almanya Devleti'nden alınacak olan ilk kredi faaliyeti de gerçekleşmiştir. 15 Haziran 1927 tarihinde imzalanan anlaşmaya göre kredinin 8 milyon TL değerindeki kısmının Alman malzemeleri alımına ayrıldığı görülmektedir. Ancak bir süre sonra yapılan görüşmeler neticesinde Türkiye'de yeterli sermaye olduğu gerekçesi ile bir yıllık özel donanma ihtiyacının Almanya tarafından ısmarlanmasının istendiği ve onaylandığı bilinmektedir.¹⁷⁹

Ulaşım ve ticaret ağları yanı sıra bu dönem içerisinde Türk harp sanayisinde Alman etkisi görülmektedir. Dönem içerisinde sermaye eksikliği sebebi ile birçok devlet yanında müttefik olarak görülen Almanya ile de ekonomik ittifak kurulmuştur. Ankara Fişek Fabrikası, Kırıkkale Topçu Mühimmat Fabrikası, Kırıkkale Çelik Döküm ve

¹⁷⁷ İsmail Yavuz, *Mustafa Kemal'in Uçakları*, ed. Şengün Kılıç Hıristidis, 8. bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018), 225-27.

¹⁷⁸ Selma Göktürk Çetinkaya, "Almanya ile ilişkiler", içinde *Ana Hatları ile Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası 1*, ed. Ersin Müezzinoğlu, Latif Pınar ve İsmail Şahin, 1. bs (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019), 338-39.

¹⁷⁹ Cemil Koçak, *Türk Alman İlişkileri (1923-1939)* (Ankara, 1991), 59.

Haddehanesi gibi kurumlar, birinci dönem içerisinde Türkiye-Almanya ittifakı ile kurulmuştur.¹⁸⁰

Görüldüğü gibi siyasi konumları az çok birbirine yakın olan Almanya ile kurulmuş olan çok boyutlu ekonomik ilişkiler, tek parti iktidarının ilk yıllarında iktisadi ilişkilere verilen önemi ön plana çıkarırken, bunun yanında uluslararası ilişkilere verdiği önemi de göstermektedir.

3.2.1.8. Sovyet Rusya ile İlişkiler

Dönem içerisinde dostluk çerçevesinde ittifak içinde bulunulmaya çalışılan önemli devletlerden biri de Sovyet Rusya'dır. Rusya ile ilişkiler diğer devletlerden ayrı bir öneme sahip olmakla beraber devletler arası ilişkiler statüsünde de Rusya'nın ayrı bir yeri vardır. Bu ayrıcalığın en önemli sebebi, dönem içerisindeki dünya siyasetine etkin olan emperyalizm karşıtı bir ideoloji olan komünizmin Rusya tarafından benimsenmesi ve resmî devlet politikası hâline getirilmesidir.

Türk-Rus ilişkilerinin birinci dönemki yıllar içerisinde samimi ilişkilere dair en önemli adımı, 1925 tarihinde imzalanmış olan Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması'dır.¹⁸¹ Bu anlaşmanın Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya güven duymasını sağlayacak bir diğer önemli sebebi ise anlaşma teklifinin 1924 yılında Ankara Büyükelçisi Surits tarafından İsmet Paşa'ya önerilmiş olmasıdır.¹⁸²

Anlaşma teklifinin Rusya hükûmeti tarafından gelmiş olması, iktidar partisinin Rusya ile ilişkilerinde önemli bir basamak ve güven unsuru teşkil edecek niteliktedir. Bu anlaşma ile beraber iki devlet, birbirlerine dair duydukları güvenleri tazelemekle beraber kurulabilecek olan ekonomik ittifakları için de bir basamak oluşturmuşlardır diyebiliriz. Zira Sovyet Rusya da Almanya kadar olmasa dahi Birinci Dönem içerisinde iktidar partisinin ekonomik ilişki bağlamında ön planda tutmaya çalıştığı bir devlettir. Anlaşma sonrasında Ziraat Bakanı Sabri Bey, Moskova'ya bir gezi düzenlemiş ve 11 Kasım 1926 tarihinde Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Odessa'ya bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu gezi ile beraber 1925 tarihli dostluk ve güven

¹⁸⁰ Celalettin Yavuz, *Atatürk ve Almanya*, 269.

¹⁸¹ Behür Çağatay, "Stalin Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 15 (2004): 327.

¹⁸² Bilgihan Çolak, "Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri", 2007, 103.

tazeleyici anlaşmanın bir sonucu olarak değerlendirebileceğimiz 11 Mart 1927 tarihli Ticaret ve Denizcilik Anlaşması imzalanmıştır.¹⁸³

İktisadi dış politika bağlamında yaşanan bu değişiklik, ilişkilerde güven verici gelişmeler sonrasında yaşanmış olması açısından da dikkat çekicidir. Bu anlaşmanın yanında iki ülke arasında karşılıklı ticari içerikli geziler düzenlenmiş olması iki devletin dostluk ilişkilerini pekiştirmede fayda sağladığı gibi kurulacak olan ekonomik ilişkilere temel teşkil edebilecek niteliktedir. Bu dönem içerisinde Türk tüccarlarına belirli bir cetvele göre gümrüksüz Türk malları ithal etme hakkı tanınmış ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni ziyaret etmeleri için kolaylıklar sağlanmıştır. Ayrıca Türk işletmeleri ile etkileşimi kolaylaştırmak için 29 Mart 1925 tarihinde İstanbul'da Dış Ticaret Bankasının bir şubesi açılmıştır.¹⁸⁴

Söz konusu anlaşmalar ve ekonomik içerikli karşılıklı düzenlenen geziler birinci dönem içerisinde iki ülke arası ilişkileri sıcak ve güvenilirliğe yatkın tutsa da yüksek boyutlu bir ekonomik ittifak için yeterli olmamıştır. Buna sebep, iktidar partisinin İtalya ve ABD örneklerinde olduğu gibi güvenerek samimi ilişki kuramadığı devletler ile ekonomik ilişki kurmamış olmasıdır. Bunun yanında Rusya'nın ticaret temsilciliklerine büyükelçilikten bağımsız diplomatik statü sağlanması konusunda ısrarlı oluşu ve iktidar partisinin bunu kabul etmeyişi¹⁸⁵ yani bir diğer deyişle kendisine ülke içerisinde bir ekonomik ayrıcalık sağlanmasını istemesine karşı duyulan güvensizlik hissi ikili ekonomik ilişkilere engel niteliğindedir. Bu engel ve istemsizce de olsa karşılıklı oluşan gergin ve güvensiz ortam, Birinci Dönem içerisindeki ithalat-ihracat faaliyetlerine de yansımıştır. 1923-29 yılları arasında Sovyet Rusya ile yaşanan ithalattaki payı %3 iken ihracat faaliyetlerinde ise %4'tür.¹⁸⁶

Sovyet Rusya ile yaşanan ilişkiler sürecine kısaca baktığımız zaman iktidar partisinin bu düşüncesi dönem şartları içerisinde haklı bir çekince olarak değerlendirilebilir. Zira özellikle Millî Mücadele Dönemi'nde Anadolu coğrafyasında bir komünist idare

¹⁸³ Çağatay Benhür, "1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 24 (2008): 300-301.

¹⁸⁴ Dimitir Vandov, *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*, ed. Arif Bingöl, 1. bs (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014), 224-25.

¹⁸⁵ Kâmuran Gürun, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, 2. bs (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 105.

¹⁸⁶ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, 150.

kurmak amacı ile ilişkiler yürütmeye çalışan Sovyet Rusya'ya ticari temsilciler aracılığı ile ülke içerisinde ekonomik kurumlarda bir nevi imtiyaz verilecek olması düşüncesi, tek parti iktidarının ekonomi modeli ile ters düşmektedir. Bu olumsuz ekonomik sebebin de iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri dolaylı yoldan da 1923-1929 yılları ithalat-ihracat sürecini sekteye uğrattığı görülmüştür.

3.3. 1929 Dünya Ekonomik Krizi ve 1929-1939 Yılları Arası İktisadi Dış Politika

3.3.1. 1929 Dünya Ekonomik Krizinin Başlaması

Tek parti iktidarının 1929 yılına kadar liberal ekonomi politikasına dayanan ve ekonomik tam bağımsızlık ideali çerçevesinde yürütülmüş olan iktisadi dış politika faaliyetleri, 1929 yılı itibarıyla özde olmasa dahi genel hatları ile dönem şartları çerçevesinde değişiklikler göstermiştir. Bu değişikliğin ana sebebi, 1929 yılında başlamış olan Dünya Ekonomik Krizi'dir. Kökeni Birinci Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu ekonomik sarsıntılara dayanan bu kriz, 1920'li yıllarda belirsiz bir şekilde de olsa kendisini göstermeye başlamıştır.¹⁸⁷

Krizin yaklaştığı süreçte İngiltere, dünya ekonomisinin lideri konumundadır. Ancak savaş sebebi ile bu gücü yitirmiştir. Dünya ekonomisine liderlik edebilecek tek vasfa sahip ülke olan ABD ise o yıllar içerisinde henüz böyle bir konuma hazır değildir.¹⁸⁸

O dönem içerisinde Almanya ise Birinci Dünya Savaşı'nı kazanan ülkelerin ekonomik talepleri doğrultusunda sorunlar ile uğraşmaktadır. Devletler arası bu ekonomik istikrarsızlık ve ekonomik sahipsizlik Avrupa ülkelerinin kendi sömürge imparatorlukları içine dönerek korumacılık eğilimlerini artırmasına sebep olmuştur. Böylece 1930'lu yıllarda dünya ekonomisi parçalanma ve uluslararası ticaret ilişkileri ve uluslararası sermaye hareketleri gerileme sürecine girmiştir.¹⁸⁹

Uluslararası ticaretin sorunlu olduğu bu dönemde 1920'li yılların sonuna doğru Amerika'da vurgunculuğun artması ve buna bağlı olarak ülke içerisinde borç akımının

¹⁸⁷ Feyzullah Ezer, "1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türkiye'ye Etkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20, sy 2 (2010): 429-30.

¹⁸⁸ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları* (Ankara: Şafak Matbaası, 1977), 7-8.

¹⁸⁹ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 7. bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 185.

yavaşlaması ile Amerika'da birçok girişimci, parasını hisse senedine yatırmaya başlamıştır. Hızla ilerleyen bu durum, yeni vurguncuların piyasaya girmemesi ile yavaşlamaya başlamış ve 24 Ekim 1929 günü, New York borsası bir gün içerisinde 16 milyon dolar değer kaybetmiştir. Amerika'da ekonomi piyasasındaki bu çöküntü, Amerika'dan borç almaya mecbur olan ülkeleri de etkilemiş ve ekonomik kriz, hızla Avrupa coğrafyasında da yayılmaya başlamıştır.¹⁹⁰

Krizin bir diğer sebebi, savaş yıllarında sanayi ve tarım ürünlerinin sürekli artması yanında, savaş sonrasında büyük devletlerin üretime devam etmiş olmaları ancak savaşın bitimi ile tarım ürünlerine olan talebin azalarak tarım ürünleri yanında sanayi ürünlerinde de fiyat düşüklüğü yaşanmasına sebep olmasıdır. Yine ABD'de yaşanan bu durum, kısa zamanda Avrupa'ya yayılarak tüm dünyayı etkilemiştir.¹⁹¹

3.3.2. Ekonomik Kriz Yıllarında Türkiye Cumhuriyeti Ekonomisi ve İktisadi Dış Politika

Dünya ekonomisini derinden etkilemiş olan bir ekonomik krizden ticari ve ekonomik olarak yeni bir yapı oluşturmaya çalışan Türkiye Cumhuriyeti ekonomisi de şüphesiz etkilenmiştir. Bu kriz sürecinde krizi mümkün olan en az hasar ile atlatmak için ülkenin ithalat-ihracat faaliyetleri yanı sıra ülke içindeki üretim ve ekonomik altyapısına dair iç ve dış ekonomik boyutu ile birçok kanunlar hazırlanıp, yenilikler yapılarak kriz en az hasar ile atlatılmaya çalışılmıştır.

Aslına bakılırsa Türkiye'de 1929 yılına iyimser bir hava ile girilmiştir. Bu iyimser bakış açısında iki temel nokta mevcuttur. Bunlardan ilki bu yıl iklim şartlarının olumlu bir seyir takip ederek tarımsal faaliyetlere de yansıtacak olması, bir diğeri ise Ford Motor Kumpanyası ile sağlanan anlaşma sonrasında Türkiye'de montaj ve üretim yapan bir fabrikanın kurulacak olmasına dair bir anlaşma sağlanmasıdır. Ancak ekonomik kriz sebebi ile anlaşma şartları gerçekleştirilemediği gibi, yaşanan krizin boyutu da olumlu iklim koşullarının önüne geçmiştir. Farklı alanlarda yapılan

¹⁹⁰ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, 12-13.

¹⁹¹ Mustafa Yahya Metintaş ve Mehmet Kayıran, "1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, sy 23 (2016): 38.

yatırımlar da bu dönemde olumsuz etkilenmiş ve iflas eden firma sayısı giderek artmış, bu iflaslar da işsizlik sorununu ortaya çıkarmıştır.¹⁹²

Söz konusu fabrikanın açılması ve işletilmesi hakkında yaptığımız araştırmalarda farklı bilgiler yer almaktadır. Buna göre Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası C 1 (1929-1932)* kitabında fabrikanın kısa bir süre çalıştıktan sonra 1930 yılı başlarında işletimi durdurduğu¹⁹³ bilgisine yer vermektedir. Yahya Sezai Tezel, *Türkiye'nin İktisadi Tarihi (1923-1950)* adlı kitabında ise fabrika hakkında montaj işlemlerinin 1936 tarihinde durdurularak fabrikanın ithal edilen Ford otomobillerinin deposu olarak kullanıldığı bilgisini vermektedir.¹⁹⁴ Bu iki görüş karşısında Devlet Arşivleri Başkanlığı içerisinde yer alan 1934 yılına ait bir belgede ise Ford Motor Kompani İnkorporeyted Şirketinin 1934 yılında ülke içerisine getireceği arabalar ve inşa faaliyetlerinin ülke içine sokulmasına ve yayılmasına dair bir belge yer almaktadır.¹⁹⁵

Söz konusu iki bilgiye karşılık bulmuş olduğumuz arşiv belgesi, fabrikanın faaliyetleri hakkında kesin olmamakla beraber montaj parçalarındaki kastın, ithal edilmiş olan araçların onarımı için de kullanılabilir nitelikte olmasının yanı sıra 1936 yılına kadar devam ettirilmiş olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Bu sebeple fabrika faaliyetleri hakkında kesin bir bilgi edinemesek de tek parti dönemi içerisinde araç montaj veya üretim süreçlerinde olmak üzere sanayi sektöründe belirli adımlar atıldığı kabul edilmelidir.

İktidar partisinin 1929 yılına ekonomik umutlar ile girmesi yönünde önemli bir faktör de Lozan Barış Anlaşması'yla 1916 tarifesinin uygulanmakta olduğu gümrük vergilerinin 1929 yılı itibarıyla güncellenebilecek ve iktidarın isteği doğrultusunda dönem şartlarına uygun bir konuma getirilebilecek olmasıdır. Yeni uygulanacak olan bu gümrük tarifesiyle iktidar, ekonomi politikasında ilk başta sahip olamadığı bir

¹⁹² Feyzullah Ezer, "1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türkiye'ye Etkileri", 431.

¹⁹³ Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası C 1 (1929-1932)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınları, 1988), 11.

¹⁹⁴ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, 178.

¹⁹⁵ [BCA], 11.10.1934, 48-69-9

imkâna kavuşabilecekti. Bu yeni gümrük tarifesi, iç pazarın korunması ve sanayinin özendirilmesi için de önemli bir adımdır.¹⁹⁶

Yeni Türk ekonomisine uygun bir model ile hazırlanmış olan gümrük tarifesi, 1 Ekim 1929 tarihinde çıkarılmıştır. Yeni tarife ile ithal edilecek olan bütün eşyalara ortalama %30 oranında zam yapılacaktır. Yine bu vergilendirme ile yeni ticaret anlaşması yapmayan devletlerin ithal ürünlerinden yeni gümrük vergisi kapsamında vergilendirmeler yapılacaktır. Ayrıca bazı mallara uygulanan gümrük vergisi muafiyeti de kaldırılmıştır.¹⁹⁷

Bu kanun ve beraberinde ziraat ve sanayi teşviki için kanunlar ile ithalat vergileri harici tüm vergiler gümrükten muaf tutulmuştur. Bununla beraber yine aynı vergi sistemiyle Türkiye içerisinde üretilmeyen sanayi ham maddeleri üzerinden spesifik oranlar oldukça düşük tutulmuş ve buna karşılık özellikle iplik, kumaş, şeker, un ve diğer gıda malları deri ve ağaç ürünleri ve çimento gibi gelişmekte olan yerli sanayi mallarına ilişkin ürünlerin ithalat sürecinde ise yerli üretimi korumak amacı ile vergi oranlarında yükseltmeler yapılmıştır.¹⁹⁸

Bu faaliyetler ile iktidarın kriz yılları içerisinde izlemiş olduğu ekonomi politikalarının birbiri ile iç içe olduğu göze çarpmaktadır. Bu yıllarda dünya ticareti içerisindeki bozukluklar sebebi ile tarım ürünleri fiyatlarının düşmesi, ihracat faaliyetleri ağırlıklı tarım üzerine olan hükûmeti ithalatı kısımaya mecbur bırakmıştır. Bununla beraber ülke içerisinde sağlanan döviz giriş çıkışını kontrol altına almak, kaçakçılık vb. sorunları önleyerek ekonomik olarak aksaklıklara meydan vermemek adına birçok kanun çıkararak devlet, ekonomi üzerinde etkin olmaya başlamıştır.

Ekonominin devlet kontrolüne alınması ile Birinci Dönem içerisinde gerçekleştirilemeyen sanayileşme, planlı bir şekilde gerçekleştirilmiş ve kuruluş ekonomisi temelleri arasında yer alan liberal ekonomik politika terk edilerek devletçilik temelli ekonomik model işlemeye başlamıştır.

¹⁹⁶ Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, 26-27.

¹⁹⁷ Yeni Gümrük Tarifesi, *Milliyet*, 1 Ekim 1929.

¹⁹⁸ Levent Özkardeş, "Cumhuriyet'in İlk Yılları ve 1929 Ekonomik Buhranında Dış Ticaretin Yönetimi", *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, sy 6 (2015): 27-28.

Ekonomik buhranın diğer ekonomik krizlere kıyasla en ayrı özelliği, tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesi, buna karşılık üretimin artması olmuştur. Bu unsur, Türkiye’de yaşanan krizin başlıca sebebidir. Bol ürün ve düşük fiyat piyasası, dış ticarete endişe verici ve sorun oluşturan bir gelişme olmuştur.¹⁹⁹

İkinci Dönem yılları içerisinde hâlâ ithalata bağımlı yaşayan Türkiye Cumhuriyeti’nde fiyatlar genel düzeyde artmış ve ithal-ihraç malları arasındaki fiyat farkı, ithal mallar lehine bir yükselişe geçmiştir.²⁰⁰

Ülke içerisinde tarım alanında yaşanan olumsuzlukları Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, şu cümleler ile değerlendirmiş ve açıklamıştır: “... Efendiler, bilhassa zirai memleketlerde hissolan cihanşümul bir iktisadi buhran vardır. Bu buhran tabiatı ile bizim memleketimize de temas etmiş ve ağırlığını hissettirmiştir. Bu sıkıntı karşısında emsalsiz tahribattan dar ve kurak senelerden sonra, vatanımızın gösterdiği hayatiyet ve tahammül ancak Türk milletinin bünyesindeki kudret ve Büyük Millet Meclisinin tedbirlerindeki isabetle izah olunabilir (bravo sesleri). Senelerden beri alınan tedbirlere, önümüzdeki sene daha geniş mikyasta ihtiyaç vardır. Gayet tasarrufkârane bir idare tarzı, resmî ve hususi bütün muamelatımıza hâkim olmak lazımdır...”²⁰¹

Tarımsal etkenlerin yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti’nin kriz yıllarında özellikle uluslararası ekonomik ilişkilerde sorun yaşamasına sebep olan etken, Osmanlı dış borçlarının ödenmesi sürecinde ödemenin hangi para cinsi ile yapılacağı tartışmalarında TL bazında ödemenin kabul edilmeyerek moratoryum ilan edilmesidir. Bu doğrultuda buğday ithalatında artış yaşanması, gümrük vergileri güncellenmeden önce ithalat yapılarak stokçuluk yapılmak istenmesi, artan ithalat, demir yolu yapımı için sağlanması gereken döviz miktarı ve 1929 yılında ödemeye başlanması gereken Osmanlı dış borçları göze çarpan konulardır.²⁰²

¹⁹⁹ Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet 1931-1938*, 2. bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 37.

²⁰⁰ Tefik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, 1. bs (Ankara, 2013), 225.

²⁰¹ TBMM Z.C., 3. Devre, Cilt 22, 1 Kasım 1930, Sayfa 2.

²⁰² Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, 3. bs (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), 52-53.

Ülke içerisindeki bu ekonomik koşullar karşısında kriz yılları içerisindeki dış ticari ilişkilerde de dalgalı bir süreç yaşanmış ve tarım ürünleri fiyatlarında hızlı bir düşüş yaşanmıştır. Bu sektördeki kazanç kaybını önlemek amacı ile sürekli olarak üretim artırma politikası takip edilse dahi fiyatlardaki düşme eğilimi, ticaret ve sanayi bitkilerinin üretiminde kısıtlamalara yol açmıştır. Diğer yandan ithal sanayi ürünleri fiyatları ilk başta krize karşı gelse de koruyucu gümrük tarifesi ile dış ticaret olumlu bir seyir takip etmeye başlamıştır.²⁰³

Ekonomik krizin Türkiye Cumhuriyeti'nde zirve olarak hissedildiği 1930-1934 yılları arasında gerçekleştirilen ihracat oranları 1930 yılında 776.668 ton, 1931 yılında 883.221 ton, 1932 yılında 1.077.520 ton, 1933 yılında 1.251.436 ton, 1934 yılında ise 1.637.653 ton olarak kayıtlara geçmiştir.²⁰⁴ Söz konusu oranlara göre gerçekleştirilmiş olan ithalat oranları ise 1930 yılında 147.551 TL, 1931 yılında 126.660 TL, 1932 yılında 85.984 TL 1933 yılında 74.676 TL, ve 1934 yılında 86.790 TL olarak gerçekleşmiştir.²⁰⁵

Oranlarda görüldüğü şekilde Türkiye Cumhuriyeti'nin özellikle 1933 yılı sonrası ihracat oranlarında bir artış gerçekleştiği görülmektedir. Bu artış, kriz yıllarındaki başarılı yönetim ile sağlandığı düşünülebileceği gibi ekonomik koşulların kriz yıllarında elverişli bir konuma getirilmesi amacı ile de dönem içerisinde ülke içi üretime verilen önemi göstermektedir.

İhracattaki bu artışa denk olarak ithalat dengesinde de bir azalma meydana gelmiştir. 1930 yılında 147.551 olan ithalat oranı, 1933 yılında 74.676 düşerken zamanla tekrar bir yükselme yaşanmış ve Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı yaptığı son yıl olan 1938'de 149.836 TL olarak ithalat oranı kaydedilmiştir.²⁰⁶

Kriz yıllarına dair dış ticaret hadlerindeki bu dalgalı seyir karşısında Türkiye Cumhuriyeti'nin ağırlıklı olarak ihraç ettiği ürünlerin tarım ürünü olduğu görülmektedir. Beş aylık verilere göre 1930 yılında en önemli ihraç ürünü 16.417.620

²⁰³ Levent Özkardeş, "Cumhuriyet'in İlk Yılları ve 1929 Ekonomik Buhranında Dış Ticaretin Yönetimi", 27.

²⁰⁴ Nurhan O. Erdoğan ve diğerleri, *Ticaret Bakanlığı ve 50 Yıl* (Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası, 1973), 52-53.

²⁰⁵ Nurhan O. Erdoğan ve diğerleri, 119.

²⁰⁶ Nurhan O. Erdoğan ve diğerleri, 119.

kg ile tütündür. Bunu 12.439.553 kg ile pamuk ve 10.975.406 kg ile kuru üzüm izlemiştir. 1931 yılında takip edilen tarım politikasında da belirli bir üretim değişikliği göze çarpmaktadır. Yine ilk beş aylık süreçte en çok ithal edilen ürün, 17.010.965 kg ile zeytinyağıdır. Bunun devamında ise 12.938.720 kg ile arpa ve 12.300.960 kg değerindeki yumurta 1931 yılının ihraç lideri ürünlerdir. 1932 yılının ilk beş ayında ihracatında fazlalık olan ürünlerin ise pamuk, tütün, afyon ve arpa olduğu bilinmektedir.²⁰⁷

Yıllara göre değişkenlik gösteren bu ihraç mallar, temeli tarıma dayanan Türkiye ekonomisinde beklenmedik ürünler değildir. Bunun yanında yıllara göre ihraç ürünlerinin değişmiş olması, kriz yıllarındaki talep ağına bağlı bulunacağı gibi ülke içerisindeki üretim faaliyetlerinin de bunda etken olduğu düşünülebilir.

Ürünler bazında değerlendirmenin yanında krizin zirve yıllarından olan 1930-1932 yıllarına dair ihracat rakamlarına bakıldığı zaman 1930 yılında 151.454.375 TL, 1931 yılında 127.274.807 TL, 1932 yılında ise 32.107.222 TL rakamları kaydedilmiştir. Aynı yılların ithalat rakamları ise 1930 yılında 147.553.703 TL, 1931 yılında 126.659.893 TL, 1932 yılında ise 223.88.778 TL'dir. Bu rakamlar karşısında yine TL değerinden 1931-1932 yıllarında en çok ithalat-ihracat yapılan ülkelerin Almanya, İtalya, İngiltere, Fransa ve Amerika ülkeleri olduğu bilinmektedir.²⁰⁸

Söz konusu oranlar nispetinde krizin etkisinin Türkiye Cumhuriyeti ekonomisi üzerindeki olumsuz etkisi net bir şekilde belirginleşmektedir. Kuruluşu sonrasında sanayi yatırımlarına tam olarak başlayamadan etkisini gösteren ve özellikle de tarım ürünleri üzerinde belirgin bir etkiye sebep olan kriz yüzünden iktidar partisi bu krizin sarsıcı etkisi ile sanayileşme girişimlerine daha da hız vermiştir.

Yaşanan kriz yıllarında iktidar partisi, birçok kanun çıkararak ve yenilikler yaparak ekonomik dengeyi korumaya çalışırken kayıtsız kalamadığı bu krizi en az hasar ile atlattırma çaba göstermiştir. Yapılan bu yenilikler ve çıkarılan kanunlar ile beraber ülke içi ekonomik düzende istikrarı korumak amaçlanmış ve ekonomik dış politika

²⁰⁷ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 4-16-6 65 157.

²⁰⁸ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 4-16-6 65 157.

üzerinde de daha sağlam, güvenilir ve bağımsız bir model takip edilmek amaçlanmıştır.

Kriz yıllarında ekonomik tedbirler çerçevesinde ilk adım olarak kambiyo krizini çözmek amacı ile 16 Mayıs 1929 tarihinde 1447 sayılı Menkul Kıymetler ve Borsalar Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanuna göre maliye vekili teklifi ve icra vekilleri heyeti sayesinde gerekli yerlerde borsalar açılacaktır.²⁰⁹

Ama bu kanun kambiyo sorununun ortadan kalkmasına yeterli olmamış ve buna ek olarak 25 Şubat 1930 tarihli, 1567 sayılı kanun ile beraber Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu resmîyet kazanmıştır. Bu kanun içerisinde Türk parasının değerini korumak amacıyla kambiyo, nakit tahvilat alımı gibi işlemlerde İcra Vekilleri Heyetinin görevli olduğu bilinmektedir.²¹⁰

İç ekonomik konular hakkındaki kanunlara ek olarak 31 Mayıs 1930 tarihinde Ticarete Bozuk ve Hileli Mal Satışının Önlenmesi ve Dışsatımın Denetlenmesine İlişkin Yasa Tasarısı adı altında Ticarete Tağşişi Men Kanunu çıkarılarak dış ticaret faaliyetlerinde güven ve kalite unsuru artırılmaya çalışılmıştır.²¹¹

Kurulan devletçi ekonomi yapısı ve tasarruf politikaları kapsamında dış ticareti etkileyen ve belirlenmesinde önemli bir etken olan yeni gümrük tarifesinin yürürlüğe girmesi, ekonomik dış politika üzerinde de önemli bir faaliyettir. Bu önemli girişim, 1 Temmuz 1929 tarihinde resmîyet kazanmış olan yeni gümrük tarifesidir. Söz konusu tarifeye göre yeni bir kanun çıkarılana kadar ithal edilen malın piyasa değerinin %40'ı değerinde vergiye bağlı olacağı kararlaştırılmıştır.²¹²

Söz konusu kanunları tamamlayıcı nitelikte olarak değerlendirebileceğimiz ve devletçi ekonomi politikasına dair önemli bir atılım, 11 Haziran 1930 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasının kurulmuş olmasıdır. Bankanın kurulmasına dair meclis içerisinde okunan maddeleri, meclis içerisindeki 316 üyenin 205 kabul, 0 ret oyu dâhilinde kabul edilmiştir. Kurulan bankanın amacı, ikinci madde içerisinde belirtilirken iskonto fiyatının belirlenmesi ve para piyasasının kontrolünün sağlanması

²⁰⁹ Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete, Sayı 1203, 30 Mayıs 1929, Sayfa 7404.

²¹⁰ TCRG, Sayı 1433, 25 Şubat 1930.

²¹¹ Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası C 1 (1929-1932)*, 374.

²¹² TCRG, Sayı 1230, 1 Temmuz 1929.

hazine görevini gerçekleştirmek ve hükûmet ile beraber kâğıt para üzerindeki önlemleri belirlemek olarak ifade edilmiştir.²¹³

Banka, kurulduğu dönemde simgesel bir konuma sahiptir. Bunun sebebi, kısıtlı kaynaklara sahip bir dönemde bankanın kurulmasıdır. 1930 yılı itibarıyla para ve döviz politikaları iktidar tarafından kurulan bir konsorsiyum tarafından yapılmakta, para politikaları üzerinde tam yetkiye sahip olması ise 1930 yılı sonlarına denk gelmektedir.²¹⁴

Bu banka sayesinde Türkiye Cumhuriyeti kendi emisyon bankasını oluşturmuştur. Ayrıca yine banka sayesinde faiz haddi ve dış ticaret denge altına alınmakla beraber ülke içerisindeki yabancı bankaların sayısında da azalmalar meydana gelmiştir.²¹⁵

TCMB kurulması süreci sonrasında devletçi politikaya dair önemli bir atılım sonrasında ekonomik dış politika bağlamında ithalat sürecini etkileyen önemli bir diğer adım da Modus Vivendi²¹⁶ akdetmeyen devletler ile ithalat faaliyetlerinde düzenlemeler yapılmasıdır. Çıkarılmış olan 22 Temmuz 1931 tarihli Kanun'un 1. maddesine göre Modus Vivendi yapmaktan kaçınan ülkelerden yapılması planlanan ithalatta yasaklamaya gidilmesi sınırlandırılması veya hükûmet izni şartı getirilmiştir. Aynı madde içerisinde hükûmete verilen bir diğer yetkinin ülke ekonomisini korumak amacı ile bazı ürünlerin ithalini ruhsat şartı, sınırlandırma veya yasaklama haklarının olduğu belirtilmiştir. Kanun meclis içerisindeki oylama neticesinde 159 oyla kabul edilmiştir.²¹⁷

Ekonomik dış politikada takip edilen Modus Vivendi koşulu, iktidar partisinin dış ticaret denge unsurunu belirleyen bir ekonomik etken olarak değerlendirilebilecek niteliktedir. Ekonomik kriz yıllarında temel politikayı oluşturan ithalat-ihracat dengesinin sağlanması amacıyla bu politika ile sağlam bir temel oluşturulduğu

²¹³ TBMM Z.C., 3. Devre, Cilt 20, 11 Haziran 1930, Sayfa 206-216.

²¹⁴ Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası C 1 (1929-1932)*, 90.

²¹⁵ Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, 59.

²¹⁶ Latin kökenli bir ifade olan "Modus Vivendi"nin, uluslararası ilişkiler alanındaki kullanım karşılığı çatışmakta olan iki devlet arası ortaya çıkan bir uzlaşma antlaşmasıdır. Bu anlaşma ile iki taraf da amaçladığı sonucu tam anlamıyla elde edemez ancak uzlaşmak için tarafların minimum beklentilerinin karşılanması gerekir. Modus Vivendi, tarafların çatışmalarını tamamen bitirmez, sadece geçici olarak yatıştırır. (Detaylı bilgi için bk. Cennet Uslu, Liberal Tarafsızlık ve Modus Vivendi, *Uluslararası Türk Dili Edebiyatı ve Tarihi Dergisi*, 2014, 9(2) Sayfa: 1544-1546

²¹⁷ TBMM Z.C., 4. Devre, Cilt 3, 22 Temmuz 1931, Sayfa 322-339.

görülmektedir. Yine bu ilke ve kanun kapsamında tek parti iktidarının 1923-1939 yılları süresince gerçekleştirilmesi bir temel ilke olarak belirlenmiş olan bağımsız ekonomi kapsamında Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile siyasi iş birliği ve güvenlik kapsamında tehditkâr unsurlar barından devletlere karşı da sıkı bir tedbir politikası uygulandığı göze çarpmaktadır.

Çıkarılan kanun ve bankacılık faaliyetleri yanı sıra 1929 Ekonomik Krizi çerçevesinde çıkarılmış olan iktisadi buhran vergisi, 1 Aralık 1931 günü Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu vergi, 150 liraya kadar %10, 151-350 liraya kadar %12, 351-600 liraya kadar %16, 601 liradan yukarı kısım için ise %24 oranında alınan bir vergi olarak tespit edilmiştir. Yetim, dul, savaş malzemelerine ait devlet bütçesi, vatan hizmeti sonrası maaş alanlar, tarım işçileri, serbest işçiler bu vergi sisteminden muaf tutulmuşlardır.²¹⁸

Ancak zaman geçtikçe bu verginin kriz döneminin getirdiği zorluklara yetersiz gelmesi sonucunda 23 Nisan 1932 tarihli tasarı ile bu vergiyi gücü olan diğer mevzulara da yaymak gerektiği ve bunun fedakârlığın bir gerekçesi olduğu belirtilmiş; binalar, muamele ve şeker istihlak vergilerine, iktisadi buhran vergisi devam ettiği müddetçe birer miktar zam yapılmasına ve bu pazarlardan da iktisadi buhran vergisi alınmasına karar verilmiştir.²¹⁹

Kriz yıllarının vergilendirme üzerinden alınan tedbirlerden en önemlisi 1934 tarihinde çıkartılmış olan kazanç vergisidir. Temeli 1926 yılına dayanan bu kazanç vergisi 22 Mart 1934 tarihli TBMM oturumunda kabul edilmiştir.²²⁰

Bu vergi; özel bütçeli daire ve kurumlar, ticaret ve sanayiciler, serbest meslek sahipleri, hizmet kesimi ve aracısız bir vergiye bağlı bulunmayanların kazançları üzerinden alınacak bir vergi olarak kararlaştırılmıştır.²²¹

Ekonomik buhran ile beraber çıkarılan kanunlar yanında himayeci bir ekonomik politika takip edilmeye başlanmıştır. Bu politikada yerli ürünlerin ihracat faaliyetleri her türlü dalgalanmaya karşı korunduğu gibi ithalat faaliyetlerinde de seçici bir kota

²¹⁸ TCRG, Sayı 1964, 1 Aralık 1931.

²¹⁹ Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası C 1 (1929-1932)*, 402.

²²⁰ TBMM Z.C., 6. Devre, Cilt 20, 22 Mart 1934, Sayfa 148.

²²¹ Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası C 1 (1929-1932)*, 117-18.

uygulanmıştır.²²² Başbakan İsmet İnönü, 1931 yılı ile başlayan himayeci politikada ön planda toprak ürünlerinin özellikle de fiyatı hızla düşen buğday ve dokuma endüstrisinin himaye edileceğini belirtmektedir.²²³

Dünya ekonomik krizine karşı alınan bu önlemlerin yanı sıra dönem içerisindeki ithalat-ihracat faaliyetlerini de etkileyecek olan bir girişimde bulunulmuştur. Bu girişim, kriz yıllarının en az zarar ile atlatılması için gerekli olan özveri ve emeğin yalnız devlet politikaları ile değil, halkın da dâhil olacağı yeni bir ekonomik sistemi içerisine almıştır. Söz konusu girişim, 14 Aralık 1929 tarihinde Millî İktisat Tasarruf Cemiyetinin kurulmasıdır.²²⁴

Cemiyet, kuruluş amacını dönemin başbakanı İsmet İnönü'nün 12 Aralık 1929 tarihli tasarrufa dayalı ekonomi içerikli konuşmasını baz alarak planlamış ve bu doğrultuda bir nizamname hazırlamıştır. Nizamnamesinde yer aldığı şekilde cemiyetin amacı; halkı tasarrufa alıştırmak, yerli malını çoğaltarak halkı yerli malı kullandırmaya özendirmek ve yerli malı sürümünü artırarak milletin yaşam koşullarını iyileştirmek olmuştur.²²⁵

Söz konusu amaçlar doğrultusunda faaliyet gösteren cemiyet, halkı yerli malı kullanımına teşvik sayesinde devletin ithalat faaliyetlerini azaltarak kriz sebebi ile azalmış olan ihracat süreci ile beraber dış ekonomik ilişkileri dengede tutmak konusunda hükûmete destek olmaya gayret göstermiştir.

Cemiyete göre ülkenin temel ekonomik sorunu, ithalat-ihracat dengesinin tam olarak kurulamamış olmasıdır. Sorunun çözümü ise ithal edilen malları kısmak ve halkı yerli mala teşvik ederek tasarrufa yönelmekten geçmektedir. Cemiyetin başkanlığı görevine TBMM Başkanı Kazım Özalp Bey getirilirken Meclisin her üyesi, Cemiyetin doğal üyesi kabul edilmiştir. Üyelerden beklenen davranış ise yerli malı tüketerek tasarruf konusunda vatandaşa örnek olmalarıdır.²²⁶

²²² Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, 244.

²²³ Boratav, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, 48.

²²⁴ Ankara'da Bir Cemiyet Teşekkül Etti, *Cumhuriyet*, 14 Aralık 1929.

²²⁵ Yaşar Semiz, "Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti" (Doktora Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi, 1991), 33.

²²⁶ Mustafa Yahya Metintaş ve Mehmet Kayıran, "1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", 78.

Kriz Dönemi içerisinde alınacak tedbir ve uygulanacak tasarruf politikaları Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk tarafından “Nefsimize ve millet kudretlerine itimat, hükûmette ve siyasette istikrar, tasarrufta ve fedakârlıkta sarsılmaz bir karar, Devlet’in dâhil ve hariçte emniyet ve sükûnete mazhariyeti; hâlin başlıca tedbirleridir.”²²⁷ ifadeleri ile özetlenmiş ve Atatürk, tasarruf politikasına desteklerini belirtmiştir.

Cemiyet, tasarruf propagandalarının yanı sıra iktidarın ekonomik politikalarına destek olmak amacı ile 1930 yılında sanayi kongresi²²⁸ ve benzer amaçlar ile bir ziraat kongresi de düzenlemiştir.²²⁹ Düzenlenen kongreler vasıtası ile ilgili alanlardaki sorunlara ışık tutmak ve iktidar partisinin uygulamakta olduğu kriz yönetimine katkı sağlamak amaçlandığı görülmektedir.

Yapılmış olan yenilikler ve çıkarılan kanunlar ile beraber tek parti iktidarında kriz yıllarının ekonomik iç düzenlemeleri kendisini göstermektedir. Söz konusu kanunlar halk arasında ekonomik kriz sonucu oluşan memnuniyetsizliği gidermenin yanı sıra iç düzenlemeler ile beraber ithalat sürecini de etkilemeyi yani iç ve dış koşulların beraber yürütüldüğünü bizlere göstermektedir.

Yapılan yenilikler arasında özellikle halka yerli malı kullanmayı özendirici çalışmalar yapılmış olması, kriz yıllarında tek parti iktidarının dış politikasına yön veren en belirgin ekonomik faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygulanmakta olan tasarruf politikası çerçevesinde ithalat faaliyetlerinde kısıtlamaya gidilmiş olması, ekonomik dış politikayı etkileyen bir iç ekonomik faktör olmanın yanı sıra iktidar partisinin dış ekonomik dengeyi kontrol altına tutmasında da etkili olmayı amaçladığını göstermektedir.

3.3.3. Devletçi Ekonomi Modeline Geçiş ve İktisadi Dış Politika

İktisadi krize karşı alınan tedbirler ve yapılan çalışmalar sonucunda Türkiye Cumhuriyeti, dış ticaret hacmi ağırlığınca etkilenmiştir. İhraç edilen ürünlerin oranı 1931 yılına kadar ciddi bir düşüş gösterirken ithalat faaliyetleri de ciddi şekilde

²²⁷ TBMM Z.C., Devre 3, İçtima 1, Cilt, Sayfa 3.

²²⁸ Sanayi Kongresi Açıldı, Milliyet, 23 Nisan 1930.

²²⁹ Bir Ziraat Kongresi Toplanacak, Cumhuriyet, 12 Haziran 1930.

azalmıştır.²³⁰ Bu politikalar çerçevesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kriz yıllarındaki iç ve dış ekonomisini etkileyen önemli bir diğer işlev ise dış yatırım ve yabancı sermayeye karşı genellikle daha mesafeli bir tutum takip edilmesidir.

Dönemin Ekonomi Bakanı Celal Bayar, bu politikanın amacını “Memleketin çocukları memleket içerisinde sanayi oluşumu sürecinde büyük bir külfete katlanırken bu nimetleri ecnebilere kaptıramayız.” ifadeleri ile betimlemektedir.²³¹

Bu politika çerçevesinde kriz yılları öncesinde 1927 yılında 113 olan yabancı sermaye sayısı, 1933 yılı itibariyle 71'e kadar gerilemiştir. Bu alanda en büyük gerileme, yabancı banka ve sigorta şirketleri arasında görülmüştür. Yabancı yatırımcı sayısı bu yıllarda bankalar genelinde 45, sigorta şirketi sayısı ise 37 dolaylarındadır.²³²

Bu yenilik ve ekonomik koşulların yanı sıra tek parti iktidarının kriz yılları içerisindeki en önemli ekonomik politika değişikliği, 1923-1928 yılları arasında takip edilmiş olan liberal ekonomi politikasının terk edilerek devletçi ekonomi anlayışına yönelmiş olması ve tarım ekonomisinin terk edilerek sanayi odaklı kalkınma hamlelerinin yapılmasıdır. Bu politika değişikliğinin temel sebebi, Türkiye Cumhuriyeti'nde 1923-1929 arası gelişemeyen sanayi kurumlarının ekonomik kriz yıllarında kendisini daha çok hissettirmeye başlamasıdır.

Birinci Dönem yılları içerisinde tarımın ülke ekonomisinde temel yer edinmesi ve kısıtlı sanayi faaliyetleri, kriz yıllarında hükümeti bir an önce sanayi alanına yatırım yapmaya mecbur bırakmıştır. İzlenen bu politika, Türkiye'nin dış ekonomik ilişkileri üzerinde etkili olurken gelişmemiş sanayi faktörleri iktidarın ekonomiyi kontrol altına alarak yatırımları hızlandırmasının ve dış ekonomik ilişkilerin düzenlenmesinin başlıca sebebi olmuştur.

Devletçi ekonomi modeline dair ilk ifade, başbakan İsmet İnönü'nün Sivas demir yolları açılışı esnasında yaptığı konuşmada “Liberalizm nazariyatı bütün memleketin

²³⁰ İlhan Tekeli Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, 77.

²³¹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908 - 1985*, 6. bs (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1998), 53.

²³² Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, 182-83.

zor anlayacağı bir şeydir. Biz iktisatta hakikaten mutedil devletçiyiz.” cümleleri ile tasvir edilmiş ve belirtilmiştir.²³³

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ise Türkiye'nin kriz yılları ve devamında takip etmiş olduğu devletçi ekonomi modelinden bahsederken Türkiye'nin izlediği devletçi ekonomi modelinin sosyalistler tarafından takip edilen politikadan uzak olup sadece Türkiye'nin ihtiyaçlarına has bir niteliğe sahip olduğunu ve Türkiye'deki devletçiliğin anlamını kişilerin özel teşebbüslerini esas sayarak ülke ekonomisini devletin eline almak olduğunu aktarmıştır.²³⁴

Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı yıllarında İkinci Dönemi kapsayan devletçi ekonomi ilkesi, CHF'nin 10-18 Mayıs 1931 tarihli kongresinde “Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zamanda milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde -bilhassa iktisadi sahada- devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır.”²³⁵ ifadeleri ile parti programına dâhil edilmiştir.

Bu ilke ile beraber iktidar partisinin ülke üzerindeki ve ekonomi politikaları üzerindeki hâkimiyeti de bir kez daha pekişmiştir. Aynı zamanda bu ilke sayesinde iktidar partisinin kuruluş yıllarına ait ekonomi politikası değişikliğinin resmiyet kazandığı görülmektedir.

Devletçi ekonomi politikasına geçişte etkin olan dış faktör ise hükûmetin ekonomi harcamalarına doğrudan müdahale etmesidir. İktidar partisi, izlemek istediği bu politika ile beraber iki temel amaca ulaşmaya çalışmıştır:

1. Kamu harcamalarını gelire uygun bir şekilde değerlendirmek
2. Dış ticaretin açık değil, fazla vermesini sağlamak²³⁶

Devletçi ekonomi politikasına geçişi, dönem hakkında bu faktörlerin yanı sıra halktan gelen ekonomik kökenli şikâyetler ve toplumsal sorunlar tetiklemiştir.

²³³ Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası C 1 (1929-1932)*, 101.

²³⁴ Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet 1931-1938*, 49.

²³⁵ *CHF 1931 Kongresi* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), 28.

²³⁶ Yakup Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, 2. bs (Ankara: Savaş Yayınları, 1984), 69.

Serbest Cumhuriyet Fırkasının²³⁷ kapatılması sonrasında uzun bir Anadolu gezisine çıkan Atatürk, hükûmete karşı duyulan memnuniyetsizliklerin ekonomik kökenli olduğunu kavramıştır. Halkın bu şikâyetlerinin de hızla ülkeyi kalkındırma amaçlarını tetiklediği bilinmektedir.²³⁸

Söz konusu devletçi sanayileşme politikası, bütçeden ayrılan kaynaklar ile yürütülmüştür. İç borç yükü bu dönemde artırılmadığı gibi açık finansman yoluna da gidilmemiştir. İzlenen bu politika sürecinde tarım alanında yapılmış olan önemli bir atılım yoktur. Tarımsal yenilikler, daha çok devletin elinde bulunan mirî toprakların topraksız köylü ve göçmen halka dağıtımı şeklinde devam etmiştir.²³⁹ Bunun yanı sıra dönem içerisindeki tarımsal faaliyetler, daha çok sanayi ile bütünleştirilerek her iki sektörün iç içe yürütülmesi ile gerçekleştirilmiştir.

Devletçi ekonomi politikası çerçevesinde kurulan dış ilişkilerde belirli miktarlarda krediler alınmıştır. Alınan kredilerin ülke içi sanayi yatırım faaliyetleri yani üretim amacı ile kullanılmış olması devletler karşısında herhangi bir yük altına girmeden ilişkiler kurulması amaçlandığını göstermektedir. Bir diğer deyişle alınan krediler doğrultusunda yapılan yatırımların ödemeler karşısında teminat niteliği taşıdığı düşünülebilir.

Sanayileşme faaliyetlerinin hızlı bir şekilde yürütülmeye çalışıldığı bu yıllarda başbakan İsmet İnönü'nün 1932 yılında Sovyet Rusya ve İtalya'ya yapmış olduğu geziler ve bu geziler sonucu elde edilen krediler, devletçi sanayileşme politikasında önemli atılımlara sebep olmuştur. 25 Nisan-10 Mayıs tarihleri arasında gerçekleştirilen Rusya gezisinde İsmet İnönü; Odessa, Moskova ve Leningrad'da pek çok sanayi bölgesini uzmanlar ile beraber gezmiş ve 22 Mayıs-2 Haziran 1932 tarihleri arasında da İtalya gezisi ile Başbakan, devletçi sanayileşme politikalarına dair önemli temaslarda bulunmuştur.²⁴⁰

²³⁷ Serbest Cumhuriyet Fırkası, Türkiye Cumhuriyeti'nde demokrasi ortamını oluşturmak için Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk tarafından Ali Fethi Okyar'a kurdurulmuştur. Kurulan bu fırka ile iktidar partisi haricinde bir seçenekleri olduğunu kavrayan halk, mevcut iktidara karşı şikâyetlerini yüksek sesle dile getirmeye başlamıştır. Seçim sürecinde muhalif partinin fazla taraftar toplaması, Atatürk'e muhalif olunacağı çekincesi ile parti kendisini feshetmiştir.

²³⁸ Boratav, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, 136-37.

²³⁹ Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, 71-73.

²⁴⁰ Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, 258.

Sovyet Rusya ile gerçekleştirilen ziyaret sonrasında 8 milyon dolarlık kredi alınması kararına varılmıştır. 21 Ocak 1934 tarihinde imzalanan anlaşma, 12 Mayıs 1934 tarihinde meclis içerisinde onaylanmıştır.²⁴¹ Sovyet Rusya'dan alınan bu kredi sonucunda 1934 yılında Kayseri'de, 1935 yılında ise Nazilli'de olmak üzere iki adet dokuma fabrikası açılmıştır. Ayrıca yine Sovyet Rusya tarafından Türkiye'ye bazı tarım makineleri hediye edilmiştir.²⁴²

Sovyet Rusya'dan alınan bu kredi sonrasında yine Sovyet uzmanlar ile görüşülmesi ve raporlar doğrultusunda ikinci dönem içerisinde gerçekleştirilen devletçi ekonomik modelinin en önemli noktaları, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ve arkasından planmış olan İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'dır.

Rusya gezisi ile benzer bir netice ile sonuçlanan İtalya gezisi sonrasında ise İtalya'dan 300 milyon liralık tutarında bir kredi konusunda anlaşma sağlanmış, bu kredinin 1/3'ü nakit, 1/3'ü makine ithali için verilmiştir.²⁴³

Bu planlar, tek parti iktidarının kriz yılları içerisindeki ekonomik dış politikayı şekillendirme politikaları çerçevesinde devreye sokulmuştur. Uygulanan planlar sayesinde ithalatın kısılarak yapılacak üretimler ile ihracat hacminin artırılması amaçlandığı görülmektedir. Özellikle ülke içerisindeki ham maddeleri işleyerek ihraç etmeye yönelik tasarlanmış olan birinci plan, ithalat-ihracat dengesini sağlayarak ekonomik dış politikanın şekillendirilmesinde belirgin bir rol oynamaktadır.

Dönemin Ekonomi Bakanı Celal Bayar; söz konusu sanayi programı içerik ve amaçlarını memleketimizi sadece ham madde yetiştiren bir memleket konumundan çıkarmak, dışarıda müşteri bulamadığımız ham maddeleri kıymetlendirmek ve dış siyasetteki 25-30 milyon değerinde ki açığı kapatmak olduğunu dile getirmiştir.²⁴⁴

Türkiye'nin Birinci Sanayi Planı, 17 Nisan 1934 tarihinde resmen uygulanmaya başlanmıştır. Uygulamaya geçilen bu plan doğrultusunda ham maddeleri ülke içerisinde bulunan ürünlerin sanayisinin kurulmasına karar verilmiştir. Büyük sermaye

²⁴¹ TBMM Z.C., 6. Devre, Cilt 22, 12 Mayıs 1934, Sayfa 109-111.

²⁴² Çağatay Benhür, "Sovyetlerle İlişkiler", içinde *Ana Hatları ile Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası 1*, ed. Ersin Müzezzinoğlu ve İsmail Şahin, 1. bs (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019), 368-69.

²⁴³ Tefvik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, 258.

²⁴⁴ Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası C 1 (1929-1932)*, 115-16.

ve teknoloji gerektiren girişimlerin ise devlet eli ile yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca kurulacak olan üretim kapasitesi ile ülke içi tüketim arasında da eş değer bir faktör olmasına karar verilmiştir.²⁴⁵

Kalkınma planı çerçevesinde hazırlanan Sovyet uzmanlarının raporlarındaki bilgilere göre pamuklu kumaş ve iplik kullanımının %81'inin ithal edileceği, bu ithalattan kurtulmak amacı ile 170.000 iğlik ve 4.000 dokuma tezgâhlı üç kombinanın kurulması gerektiği belirtilmektedir. Aynı raporda 9.800 tonluk halat, ip ve ince urgan, çuval ve ambalaj dokuması üretecek iki fabrika kurulması önerilmektedir.²⁴⁶

Görüldüğü gibi plan dâhilinde gerçekleştirilmiş olan sanayileşme faaliyetleri, ülke ekonomisinin temel kaynağı olan tarımsal üretim de baz alınarak hazırlanmış ve ülkedeki sektörel kalkınma tek bir alanda değil, birbirleri ile bağlantılı ve dengeli bir şekilde ilerletilmeye çalışılmıştır.

Söz konusu Birinci Plan çerçevesinde gerçekleştirilmiş olan sanayi üretimi Ekonomi Bakanı Celal Bayar; senelik ortalama olarak pamuk sanayisinde %30, yün sanayisinde %31, ipek sanayisinde %49, deri sanayisinde %8, şeker sanayisinde %70, çimento sanayisinde %19 oranlarında artış gerçekleştiğini belirtmiştir.²⁴⁷

Sanayileşme amacı doğrultusunda oluşturulan İkinci Beş yıllık Sanayi Planı, ihracat oranlarının artmasını amaçlayan fabrikalar kurmak hedefi doğrultusunda hazırlanmıştır. Söz konusu bu ikinci planın hazırlanmasına dair en önemli dış ekonomik faktör, ihracata dönük bir politikanın hazırlanmasına duyulan gereksinimdir. Bu planlama doğrultusunda 100 adet fabrika kurulması amaçlandığı bilinmektedir.²⁴⁸

Hazırlanan İkinci Sanayi Planı kapsamında yeni imalat ve madencilik tesislerinde yapılacak olan yıllık üretim değerinin 100 milyon TL değerinde olacağı ve bunun 3'te 1'inin ihraç edilebileceği belirtilmektedir.²⁴⁹ Ancak bilinmektedir ki İkinci Beş Yıllık

²⁴⁵ Perihan Ünlü Soylu ve Özlem Yaktı, "Devletçiliğe Yönelmede Bir Köşe Taşı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 0 (2012): 383.

²⁴⁶ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, 266-67.

²⁴⁷ *CHP Dördüncü Büyük Kurultay Tutulgası 9-16 Mayıs 1935* (Ankara: Ulus Basımevi, 1935), 214.

²⁴⁸ İlker Parasız, *1929 Dünya Büyük Ekonomik Krizi Dünyada ve Ülkemizde Etkileri*, 1. bs (Bursa: Ezgi Kitabevi, 2011), 219.

²⁴⁹ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, 275-76.

Sanayi Planı, İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaşması ve ekonomik olarak hassas bir döneme girilmesi sebebi ile hayata geçirilememiştir. Devletçi sanayileşme politikası çerçevesinde izlenen bu politika ve kalkınma hareketi bizlere yine göstermektedir ki izlenecek olan bu politika ülke içerisindeki faaliyetler ile dış ticari ilişkilerin şekillendirilmek amaçlanmaktadır. Yani iç ve dış ekonomik koşullar birbiri ile paralel olarak ilerletilmektedir. Yapılacak olan sanayi yatırımları üretim faaliyetleri ile beraber dış ticaret oranlarında denge sağlanarak ekonomik dış politikada gelişim yaşanacaktır.

Dönemin ekonomi politikaları ve özellikle sanayileşme yönünde yapılmış olan atılım, 9-16 Mayıs 1935 tarihli 4. CHP kurultayında başbakan İsmet İnönü tarafından “Geçen dört yılın başlıca faaliyeti ekonomi alanında olmuştur, söylemi ile yapılan faaliyetler arasında uluslararası ticareti denkleştirilerek ve iç pazar harekete geçirilerek kendimizin korumaya alındığı, geniş bir endüstri programına başlamak olmuştur. Tarım ve endüstri faaliyetlerimiz paralel bir şekilde ilerletildiği ve madenlerin genişletildiği”²⁵⁰ şeklinde belirtilmiş ve değerlendirilmiştir.

Devletçi sanayileşme politikası yanı sıra kriz yıllarında Türkiye'nin dış ticaretini belirleyen en önemli uluslararası sistem, Fransa ile başlayarak tüm dünyaya yayılmış olan kliring sistemidir. Bu sistem sayesinde ithal-ihraç malların ulusal para ile ödenmesi bağlamında ittifaklar yapılmış ve bu sayede döviz giriş çıkışı kontrol altına alınarak ekonomide denge sağlanmaya çalışılmıştır.²⁵¹

Kliring sistemi alanında ilk anlaşma, 27 Haziran 1933 tarihinde Fransa, hemen ardından da Almanya ile yapılmıştır.²⁵² Söz konusu iki anlaşma haricinde iktidar partisi; 1935 yılı Eylül ayında Yunanistan ile,²⁵³ 3 Temmuz 1934 tarihinde Yugoslavya ile yapılan anlaşmalarını 5 Teşrin Sani 1936 tarihine kadar uzatmıştır.²⁵⁴

Söz konusu anlaşmalar haricinde İtalya ile yapılan Kliring Anlaşması kapsamında İtalyan hükûmeti tarafından kanuna bağlı munzam kontenjan listesi dâhilinde ihraç

²⁵⁰ C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultay Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, 16.

²⁵¹ Levent Özkardeş, “Cumhuriyet’in İlk Yılları ve 1929 Ekonomik Buhranında Dış Ticaretin Yönetimi”, 29.

²⁵² İlker Parasız, 1929 Dünya Büyük Ekonomik Krizi Dünyada ve Ülkemizde Etkileri, 120.

²⁵³ [BCA], 02.10.1935, 58-75-19

²⁵⁴ [BCA], 15.10.1936, 69-81-4

edilecek mallar belirlenmiştir. Buna göre bu mallar içerisinde ağırlıklı olarak ham pamuk, ham deri, kümes hayvanı yumurtası, taze balık, ipek böceği kozası, çeşitli tohumlar olmak üzere Türkiye ekonomisinin belkemiğini oluşturan tarım ve hayvancılık ürünleri görülmektedir.²⁵⁵

Söz konusu anlaşmalar haricinde kriz yıllarında uygulanmaya başlanmış olan kliring sistemine dayalı alışverişin 1940 yılına kadar uygulandığı bilinmektedir. Öyle ki 20 Temmuz 1940 yılında Türkiye-Romanya arasında karşılıklı alınıp verilen mektuplar ile aynı tarihte imzalanan iki protokolün kabul edildiği bilinmektedir.²⁵⁶

İktidar partisini bu uygulamaya iten en önemli sebeplerin başında 1932-1933 yılları arasında ihracat hacminin 1924-1929 yılları arasında gerçekleştirilen ihracata oranla yarı yarıya düşmüş olmasıdır. Hükûmet, bu açığı kapatabilmek amacı ile kliring ve takas sistemine yönelmiştir. Bu anlaşma çerçevesinde ülkeler, Türkiye'ye mal satabilmek için Türkiye'den mal almaya zorlanmış, kotalar ülkeler ile ticaret hacmine göre paylaştırılmış ve Türkiye'nin dış ticaretinde önemli yer tutan pek çok anlaşmanın imzalanması ile bu süreç devam ettirilmiştir.²⁵⁷

Türkiye Cumhuriyeti'nin kliring anlaşması haricinde en fazla ittifak yapmış olduğu ülkenin Almanya olduğu bilinmektedir. Bunun sebebi, kriz yılları içerisinde Almanya Devleti'nin oluşturmuş olduğu dış ticaret politikası Alman sanayisi için gerekli ham maddelerin doğu ve güneydoğu ülkelerinden alınmasının ve yapılacak olan takas anlaşmaları ile bunlara mamul maddeler satılmasının öngörülmesidir. Bunun karşılığında ise Türkiye, sanayileşme planları için beklediği sermaye ve teknoloji ihtiyacı için Almanya'dan aradığı desteği bulacağını umuyordu.²⁵⁸

Özellikle 1933 yılında Almanya'da Adolf Hitler'in iktidara gelmesi ile iki devletin ekonomik ilişkilerinde gelişmeler ve Alman basınında Türk-Alman ilişkilerine dair güzellmeler yer almıştır. Bu yıllar aynı zamanda Almanya'nın Türkiye'deki krom üretimine çok fazla ilgi duymaya başladığı yıllardır. Öyle ki Türkiye, 1929 yılında

²⁵⁵ Cumhuriyet Arşivi, 3-10-1 10-26

²⁵⁶ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, 2/3-32 1334-2

²⁵⁷ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, 157.

²⁵⁸ İlhan Uzgel, "Almanya ile İlişkiler", içinde *Türk Dış Politikası C 1*, ed. Baskın Oran, 24. bs, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2020), 304.

16.000 olan krom üretimini Almanya'nın ilgisi karşılığında 88.000 tona çıkarmıştır. Üretilen bu kromun 37.000 tonu, Almanya'ya ihraç edilmiştir.²⁵⁹

İki devlet arası önemli ekonomik ilişkinin bir diğeri, 7 Haziran 1930 tarihinde imzalanarak, 26 Haziran 1930 tarihinde Resmî Gazetede yayınlanıp resmîyet kazanmış olan ticaret anlaşmasıdır. Söz konusu anlaşma ile iki devlet, birbirine kayırılan ülke statüsü uygulamakla beraber ticari ilişkilerini de yeni bir düzene getirmiştir.²⁶⁰

Almanya ile ticaret bağının bu yıllarda çok üst seviyelere ulaştığı görülmektedir. Öyle ki bu ekonomik beraberlik sürecinde ithalat oranı 1932 yılında %25 iken 1935-1938 sürecinde %46'ya yükselmiştir. Aynı şekilde ihracattaki Almanya payı 1932 tarihinde %15'ten 1935-1938 yıllarında ortalama %44'e yükselmiştir. Türkiye'nin bu dönemde Almanya ile sıkı ekonomik ilişkiler içerisinde olmasına dair önemli bir sebep, kliring ve özel takas yöntemi ile yapılan ihraç malları fiyatlarının yapay olarak yükselme göstermesidir. Bu sebeple Türkiye, kliring bakiyelerinin uygun olduğu ülke olan Almanya'ya yönelme eğilimi içerisinde olmuştur. Türkiye'nin ekonomik dış politika faaliyetlerinde bu kadar Almanya'ya bağımlı olması, ihracat sürecinde sevindirici bir gelişme gibi gözükse de iktidar partisini huzursuz etmiş ve ekonomik dış politika bağlamında 1936-1938 İngiltere ile ticari ilişkilerde artma yaşanmıştır. Bu dönem içerisinde sanayi ürünleri alma ve silah alımında kullanılmak amacı ile İngiltere tarafından Türkiye'ye 19 milyon sterlin kredi açılmıştır.²⁶¹

Ekonomik faaliyetler çerçevesinde bu kadar sıkı bir ilişki içerisinde olunan ve özellikle de kurulan ilişkilerin Türkiye Cumhuriyeti bağlamında olumlu seyir de olduğu süreçte Türkiye'nin bu bağımlılıktan rahatsız olmasına dair önemli bir sebep, ülkeler arası siyasi çekişmeler ve bu çekişmeler süresince Almanya'nın ön planda olmasıdır. Özellikle Birinci Dönem yılları içerisinde siyasi olarak güvensizlik hissettiği devletlere karşı ekonomik olarak ilişki kurmaktan çekince duyan iktidar partisinin uluslararası gergin bir dönemde Almanya gibi saldırgan politikalar izleyen bir ülkeye karşı mesafeli bir politika izleme amacı gütmesi ve farklı ekonomik ittifaklara

²⁵⁹ Celalettin Yavuz, *Atatürk ve Almanya*, 239.

²⁶⁰ TCRG, Sayı 1530, 26 Haziran 1930.

²⁶¹ İlker Parasız, *1929 Dünya Büyük Ekonomik Krizi Dünyada ve Ülkemizde Etkileri*, 120-21.

yönelmesi, dönem içerisinde ekonomik bağımsızlık çerçevesinde izlenen ekonomik dış politika ilişkisine örnektir.

İktidar partisinin kriz yılları dış ticaret faaliyetlerinde kliring sistemi üzerinde anlaşma ve girişimlerde bulunmasının önemli bir sebebi de kriz yıllarında TL'nin değerini korumak ya da kaybedilen değeri tekrar kazanmaktır.

Ekonomik krizin başladığı yıllar itibarıyla Türk Lirası dönemin en güçlü para birimi olan İngiliz Sterlini karşısında hızla değer kaybetmiştir. Krizin kendisini hissettirmeye başladığı 1929 yılı başlarında 10.09 olan TL-sterlin kuru, Kliring Anlaşması'nın uygulanmaya başlaması ile beraber 1932 yılında 7.42, 1933 yılında, 7.01, 1934 yılında ise 6.37 bandına gerilemiş, TL değer kazanmaya başlamıştır.²⁶²

Bu konudaki kararlılığı dönemin başbakanı İsmet İnönü "... Millî paranın düşürülerek ortadan kaldırılması değil, millî paranın daha ziyade kıymetlendirilerek altına bağlanması bizim bütün gayret ve kuvvetimizi sarf ettiğimiz başlıca hedeftir..."²⁶³ cümleleri ile ifade etmiştir.

Kriz yılları içerisinde ülke ekonomisini derinden etkileyecek olan herhangi bir borç alımından da uzak durulmak ile beraber, uluslararası mevcut ekonomik vaziyet ve sanayileşme girişimleri iktidar partisini dış borçlanmaya itmiştir. Alınan bu borçların ülkenin bir külfet altına girmesine yol açacak, ekonomik gelişime engel olacak niteliğe sahip olması kriz yıllarının dış borç politikasını belirleyen önemli bir etkidir.

Kriz yıllarının ilk borçlanması TL-sterlin kur dengesini sağlayabilmek amacı ile gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda 1930 tarihinde Banca Commerciale Italiana'dan 1 milyon sterlin, Rusya'dan 2 milyon sterlin ve uluslararası bankalardan 0,5 milyon sterlin borç alınmıştır. Bu borçlanmalar sonrasında TL-sterlin kuru denge sağlanabilmiştir.²⁶⁴

Bunun yanı sıra kriz döneminde kibrit tekelinin 25 yıl süre ile bir Amerikan şirketine bırakılması ile 10 milyar dolar borç alınmıştır. Alınan borcun %6,5 faiz ve 25 yıl vade ile ödenmesi kararlaştırılmıştır. Amerika ile kurulan bu borç ilişkisi haricinde kredi

²⁶² Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, 154.

²⁶³ TBMM Z.C., 3. Devre, Cilt 1, 12 Aralık 1929, Sayfa 32

²⁶⁴ Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, 53.

olarak da değerlendirilen bir diğer anlaşma, İngiltere ile imzalanmıştır. Buna göre 1936 yılında Karabük Demir-Çelik Fabrikasının yapım ihalesi bir İngiliz firmasına verilmesi bedelinde 3 milyon sterlin miktarında kredi alınmıştır. Faiz oranı %5,5, vade oranı ise 10 yıl olan bu kredinin, Türk ihraç malları ile ödenmesine karar verilmiştir.²⁶⁵

Alınan bu borçlar kredi alımı olarak da değerlendirilmektedir. Ancak dönem içerisinde Sovyet Rusya ve Almanya hükûmetlerinden alınan kredilerin içerikleri ve kapsamaları ile Amerika ve İngiltere hükûmetleri ile kurulan ilişkiler değerlendirildiği zaman bir farklılık ortaya çıkmaktadır.

Amerikan ve İngiliz hükûmetleri ile kurulan ilişkilerin ülke içerisinde kurulacak olan fabrika yahut yapılacak sanayi girişimlerinden ziyade borç alınan ülke ekonomisi üzerinde de olumlu etki yapacak olması, kredilerin hükûmetlerce bu şart altında verildiği şeklinde değerlendirilebilir.

Buna karşılık Sovyet Rusya ve Almanya hükûmetleri tarafından açılan krediler karşılığında geliştirilecek olan Türk sanayi sistemine dair doğrudan bir katkı yapılacak olması, devletlerin Türkiye ekonomisine bir borç vermekten ziyade kredi açmış olduğuna dair izlenimi kuvvetlendirmektedir.

Tek parti iktidarının kriz yıllarındaki borç politikası beraberinde Lozan Barış Anlaşması'ndan bu yana gündemden hiç düşmeyen Osmanlı Borçları Meselesi, ekonomik kriz yıllarında da gündemi sürekli meşgul etmiştir. Borçlar Meselesi ile ilgili 1928 yılında imzalanmış olan anlaşmaya göre ödemeler 1929 yılının ikinci yarısında başlayacaktır. Yaşanmış olan kriz, borç ödeme sisteminde sorunlara yol açmış ve Avrupa devletleri bu dönem içerisinde bir imtiyaz edinme yolunda ilerlemişlerdir.²⁶⁶

İktidar partisi 1928 yılında yapılan anlaşmasında yer alan 13. maddenin 10. paragrafına dayanarak 1929 yılında sadece faiz ödemesi yapmıştır. Ancak benzer bir ödeme üst üste iki yıl yapılamayacağı için bundan sonraki ödeme tarihleri ve ödeme sistemi için Türkiye'nin iktisadi ve mali durumu hakkında bir rapor düzenlenmesine karar verilmiştir.²⁶⁷

²⁶⁵ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, 192.

²⁶⁶ Ünlü Soylu ve Yaktı, "Devletçiliğe Yönelmede Bir Köşe Taşı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı", 128-29.

²⁶⁷ Faruk Yılmaz, *Devlet Borçlanması Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar*, 260-61.

Fransız iktisatçı Prof. Dr. M. Şarl Rist, Türkiye'ye gelerek borç düzenlemesi hakkında incelemelerde bulunmuştur. Rist, yapmış olduğu incelemeler sonrasında Türkiye maliyesinde yıpranmaların olduğunu belirterek bazı yenilikler yapılması gerektiğini belirtmiştir. Dönemin İktisat Bakanı Şükrü Saraçoğlu ise ödeme koşullarının ülke ekonomisine olumsuz etki yapacağını belirterek yeni bir ödeme planı isteğini olumlu ve makul karşılamıştır.²⁶⁸

26 Ocak 1932 tarihinde, Paris'te yapılan görüşmeler sonrasında ve 14 Aralık 1932 tarihinde yapılan yeni bir anlaşma sayesinde Türkiye, konu hakkında pek çok yeni hakka kavuşmak ile beraber kriz yıllarında ekonomik kriz çerçevesinde dört yılı aşkın bir süre borç ödemesi yapmak yükünden kurtulmuştur. Bu anlaşma sayesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ana borç dâhil borcu 8.578.343 altın lira olarak hesaplanırken yıllık ödeme 700.000 olarak belirlenmiştir.²⁶⁹

Ekonomik kriz yıllar içerisinde iç ve dış ekonomik faktörleri bir arada yürütmeye çalışan iktidar partisi, bu dönemde uluslararası siyasi faaliyetleri içerisinde de aktif olarak rol almakla beraber Birinci Dönem içerisinde izlemiş olduğu uluslararası barışçıl dış politikasını bu dönem içerisinde de devam ettirmiştir. İmzalamış ve uygulamış olduğu bir dizi barış anlaşmaları ve bölgesel iş birlikleri yanı sıra çözüme kavuşturamadığı meseleleri de ortadan kaldırmayı amaç edinmiştir.

İktidar partisinin bu politikası ile ulaşmak istediği amaç, özellikle 1935 yılı ile zirveye çıkmış olan ve sonucunda İkinci Dünya Savaşı'nın yaşanması ile sonuçlanacak olan siyasi istikrarsızlıklardan uzak kalarak siyasi ve ekonomik bağımsızlık ilkelerine tehdit oluşturacak herhangi bir sorun yaşamamaktır. Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı yapmış olduğu yıllarda devam ettirilmiş olan barışçıl dış politikası özellikle 1930'lu yıllar itibarıyla daha somut ve evrensel bir şekilde kendisini göstermeye başlamıştır. Cumhuriyet Halk Partisinin 9-16 Mayıs 1935 tarihleri arasında gerçekleştirmiş olduğu 4. Kurultayında, parti politikası olarak izlenen bu politika, dönemin başbakanı İsmet İnönü tarafından "Cumhuriyet'in dış siyasette özenle izlediği politika, ulusal ve

²⁶⁸ Gürbüz Arslan, "Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları ve Yeniden Yapılandırma Süreci (1930-1933)", 7 (2015): 12.

²⁶⁹ Faruk Yılmaz, *Devlet Borçlanması Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar*, 262-63.

uluslararası barışı korumak ve güven içinde yaşamaktır. Komşularımızla dostluk ve iyi geçinme yolunda her gün biraz daha ilerlemekteyiz.”²⁷⁰ ifadeleri ile belirtilmiştir.

Bu dönem içerisinde barışçıl dış politika kapsamında ekonomik boyutu ile de dikkat çeken önemli bir mesele, 1923 yılından beri Yunanistan ile anlaşmazlığa sebep olan Nüfus Mübadelesi Meselesidir. Bu mesele, çözüm süreci ile beraber değişen dünya siyasi dengeleri ile bölgesel barış çabaları kendisini göstermiştir.

Nüfus Mübadelesi Meselesinin uzun yıllar çözülememesi sonucunda iki taraf arasında neredeyse silahlı bir çatışma hâlini alacak olması ancak bunun nasıl ağır sonuçlara sebep olacağını her iki taraf için de biliniyor olması, Yunan lider Venizelos’u anlaşmaya teşvik etmiştir. Venizelos, 10 Şubat 1930 tarihinde Yunan Meclisinde yapmış olduğu bir konuşmada katıldığı savaş sonrasında Yunanistan’ın yaptığı anlaşmalara sadık kalacağını ve Türkiye’nin de barış yanlısı bir devlet olduğunu belirtmiştir.²⁷¹

Bu açıklama, iki taraf arasındaki yıllardır çözülemeyen meseleyi sonlandırmış ve tek parti iktidarı yılları içerisinde yaşanacak olan Türk-Yunan dostluğunun başlangıcını oluşturmuştur.

Söz konusu anlaşmanın 10. maddesi ile İstanbul’daki Rumlar ve Batı Trakya bölgesindeki Türkler yerleşik sayılmıştır. Ülkeyi terk eden Müslüman ve Rum vatandaşlarının terk etmek zorunda kaldıkları taşınmaz mallar, terk edilen ülke hükûmetine geçmiştir. Banka mevduatları ise sahiplerine teslim edilmiştir.²⁷²

Yunanistan ile Nüfus Mübadelesi Meselesi’nin çözülmesi üzerine tek parti sürecindeki Lozan müzakerelerinden artakalan meselelerin tamamının çözüme kavuşturulduğu görülmektedir. Bu süreç itibarıyla iktidar partisi, kuruluş ilkeleri arasında kabul edebileceğimiz barış odaklı dış politika sürecinde kendisini dünya siyasetinde tam olarak ispat etmiş bulunmaktadır.

²⁷⁰ CHP Dördüncü Büyük Kurultay Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, 16.

²⁷¹ Gönübol ve Kürkçüoğlu Ömer, “Atatürk Dönemi Türk Dış politikasına Genel Bir Bakış”, 67.

²⁷² Nilüfer Erdem, “Yunan Tarihçilerinin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Anlaşması ve Venizelos’un Bu Sürece Katkıları”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (2009): 106.

3.3.4. 1929-1938 Yılları Arasında Dış Politika ve Yaklaşan Savaş

Tek parti iktidarında 1929-1939 yılı içerisinde dâhil olan ancak siyasi içerikli sebep ve sonuçlara dayanmakta olduğu için konumuz dışında kalan bu iş birlikleri özetle şu şekildedir:

- Türk-Yunan ilişkilerinin olumlu seyri haricinde Türkiye Cumhuriyeti'nin 1929 yılında uluslararası barışa katkı sağlamak amacı ile katılım sağlamış olduğu bölgesel ve uluslararası iş birliktelikleri
- 1 Nisan 1929 tarihinde Sovyet Rusya'nın liderliğini üstlenmiş olduğu Litvinof Protokolü'ne katılımın BMM tarafından onaylanması²⁷³
- 1932 yılında Milletler Cemiyetine dâhil olunması²⁷⁴
- 9 Temmuz 1934 tarihinde Balkan komşuları Yunanistan, Romanya, Yugoslavya ile imzalanmış olan Balkan Paketi²⁷⁵
- 1923 tarihli kuruluş yılından itibaren dostane ilişkilerin devam etmiş olduğu Türk-Sovyet ilişkilerinin 17 Aralık 1929 tarihinde 1925 kökenli dostluk ve barış anlaşmasının onaylanarak iki yıl daha uzatılan bir anlaşma imzalanması²⁷⁶

Dünya siyasetinin 1933 yılı itibarıyla daha gergin bir hâl almaya başladığı bilinmektedir. Özellikle 1935 yılı itibarıyla Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalamış olduğu Versailles Anlaşması hükümlerini çiğnemeye başlaması ve Ren bölgesini işgal etmesi, İtalya'nın Habeşistan'ı işgal etmesi ve Milletler Cemiyeti kurallarının çiğnenmesi uluslararası siyasi konjonktürde güvensizlik ve tedirginlik ortamının daha da ivme kazanmasına sebep olmuştur.²⁷⁷

İktidar partisinin 1935-1938 yılları içerisinde Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak amacı ile bazı siyasi tedbirler alma yoluna gittiği görülmektedir. Bu tedbirler, Cumhuriyet'in kuruluş sürecinden beri takip edilmekte olan barış politikasından kopmadan bölgesel iş birlikleri ve uluslararası arenada siyasi hakları savunma üzerinden ilerlemiştir. Alınan bu tedbirler kapsamında Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını korumanın

²⁷³ TBMM, Z.C., 3. Devre, 1 Nisan 1929, Sayfa 4-9

²⁷⁴ Bugün Merasimle Cemiyet-i Akvama Giriyoruz, Cumhuriyet, 18 Temmuz 1932

²⁷⁵ Balkan Misakı Bugün Büyük Merasimle İmza Ediliyor, Akşam, 9 Şubat 1934

²⁷⁶ Türk-Rus Muahedesi İmza Ediliyor, Milliyet Gazetesi, 17 Aralık 1929

²⁷⁷ Figen Atabey, "Montreux Konferansı'ndan İkinci Dünya Harbine Türk-Sovyet İlişkileri", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 2, sy 4 (2014): 3.

amaçlandığı görülmektedir. Söz konusu bu girişimler, özellikle İkinci Dünya Savaşı tehlikesine dair alınan tedbirler olarak değerlendirilebilecek nitelikte girişimlerdir. Bu yıllar içerisindeki en önemli siyasi girişim olarak uluslararası ortamdaki bu güvensizlik içerisinde Boğazların konumu ve mevcut durumu hakkında çekincesi olan iktidar partisinin, Lozan Barış Anlaşması'nı imzalamış olan devletlere birer nota göndererek tedirginliğini belirtmesidir.^{278 279}

Türkiye Cumhuriyeti'nin çekincesini ve isteğini haklı bulan devletler, konferansın toplanmasına karar verdikten sonra 22 Haziran 1936 tarihinde İsviçre'nin Montreux şehrinde Boğazlar hakkında tarihi Montreux Konferansı başlamıştır.²⁸⁰ Konferans yapılan görüşmeler sonucunda Türkiye'nin çekinceleri haklı bulunarak alınan kararlar doğrultusunda Boğazlar Bölgesi, Türk ordusu tarafından 15 Ağustos 1936 tarihi itibarıyla askerî koruma altına alınmaya başlanmıştır.²⁸¹

Konferans sonrası imzalanan Montreux Boğazlar Sözleşmesi, 31 Temmuz 1936 tarihinde TBMM tarafından oy birliği ile onaylanmıştır.²⁸² İktidar partisinin bu girişimi devletler arası ekonomik ilişkilere bağlı bir süreç değil, siyasi güvensizlik ortamına bir tedbir olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu girişim, bu yıla kadar her zaman bölgesel iş birlikleri veya barış anlaşmaları içerisinde yer alan Türkiye Cumhuriyeti'nin duymuş olduğu siyasi tedirginliği bizlere yansıtmaması ve dönem içerisindeki siyasi ortamın ciddiyetini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu yüzden 1935 yılı uluslararası ortamdaki ciddiyet safhası sebebi ile bir dönüm noktasını da teşkil etmektedir.

Uluslararası siyasi gerginlikler sonrasında ortaya çıkmış olan bu sözleşme ve söz konusu şartlar altında imzalanan anlaşma ile Türkiye Cumhuriyeti tarafından alınacak olan vergi ve ücretlere yönelik de bir madde yer almaktadır. Anlaşma içerisinde Ek-3 kısmında yer alan ifadelerde geçtiği şekilde sağlık kontrolü 0,75 kuruş; fenerler, ışık

²⁷⁸ İktidar partisi, bu konu hakkındaki çekincesini ilk kez 1933 tarihli Londra Silahsızlanma Konferansı'nda belirtmiştir. Ancak bu istek, konferans gündemi ile alakalı olmadığı için dikkate alınmamıştır.

²⁷⁹ Cumhuriyet, Boğazlar Meselesi, 11 Nisan 1936

²⁸⁰Boğazlar Konferansı Bugün Saat 16'da Montreux'ta Toplanıyor, Akşam, 22 Haziran 1936,

²⁸¹ Kudret Özersay, "Montreux Boğazlar Sözleşmesi", içinde *Türk Dış Politikası C 1*, ed. Baskın Oran, 24. bs (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 374.

²⁸² TBMM Z.C., 5. Devre, Cilt 2, 31 Temmuz 1936, Sayfa 329

şamandıraları, geçit şamandıraları 800 tona dek 0,42 kuruş; 800 tondan fazlası için 0,21 kuruş, kurtarma faaliyetleri için ise 0,10 kuruş olarak vergi miktarları saptanmıştır. Alınacak vergi tutarı altın frank üzerinden yapılacak ve bayrak farkı gözetilmeden uygulanacaktır. Ayrıca bu vergi yapılandırılmasının Boğazlardan iki kez geçiş için olduğu belirtilmiş, eğer gemi gidiş geçişinde dönmeyeceğini bildirirse söz konusu ücretlerin yarısını vereceği ifade edilmiştir. Vergi oranlarının yükseltilmesi şartı ancak anlaşmanın 29. maddesinin²⁸³ uygulanması ile geçerli olacağı, değiştirilen fiyatların ödeme günlerinde ki kambiyo fiyatı ve altın frank ya da TL olarak ödeneceği belirtilmiştir.²⁸⁴

Bu madde ve içeriğinde dönem ülke ekonomisine önemli bir katkı sağlansa dahi Boğazlar Meselesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi üstünlüğü ile beraber ekonomik olarak da hak ve kontrol sahibi olması ile beraber ekonomik dış politika bağlamında ilişki kurulması bakımından önem arz etmektedir.

İktidar partisinin dönem konjonktürüne dair kurmuş olduğu siyasi nitelikte diğer ilişkilerden bir diğeri, 1921 Ankara Anlaşması ile sonuçlanmış olan ancak 1935 yılında Fransa'nın bölgeye Kürt, Ermeni nüfus yerleştirme faaliyetleri ile Türkiye'nin rahatsız olarak Hatay Meselesini ve bölge de yaşayan Türklerin hayatlarını gündeme getirmesi ile yaşanan Hatay Meselesidir.²⁸⁵

Bu mesele, 1935 yılında başlamasına rağmen tek parti iktidarı dış politikasında uzun dönem gündemde kalmış ve meselenin çözümü, İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu sorun, 1937 yılında Milletler Cemiyetine yansıtılmış, 29 Mayıs 1937 tarihinde Hatay Meselesi hakkında bir anlaşma imzalanması dahi sonuca ulaşamamıştır. Mesele hakkındaki anlaşmazlıklar 1938 yılı Haziran ayına kadar devam etmiştir. 26 Haziran 1938 tarihinde ise Sancak vilayetinde anayasa çalışmaları başlamış ve 2 Eylül 1938 tarihinde Hatay Cumhuriyeti kurulmuştur.²⁸⁶

²⁸³ Sözleşmenin yürürlüğe girmesinden başlayarak her beş yılın sonunda bağıtlı yüksek taraflardan her biri, sözleşmenin bir ya da birkaç hükmünün değiştirilmesinin önerme girişiminde bulunabilir.

²⁸⁴ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları C 1 1920-1945*, 521-22.

²⁸⁵ Sabit Dokuyan, "Hatay Meselesi", içinde *Ana Hatalarıyla Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, ed. Ersin Müezzinoğlu, Latif Pınar, ve İsmail Şahin, 1. bs (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019), 274-76.

²⁸⁶ Ercan Karakoç, "Atatürk'ün Hatay Davası", *Bilgi* 50 (2009): 106-9.

Hatay Meselesi hakkındaki tartışmalar bu şekilde son bulsa da mesele iktidarın gündeminde kalmaya devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti ve Hatay Cumhuriyeti arasındaki sıkı ilişkilere devam edilmiş ve 29 Haziran 1939 tarihinde Hatay, Türkiye Cumhuriyeti'ne katılmıştır.²⁸⁷

İktidar partisinin siyasi çekince ve tereddütler sebebi ile gündemine almış olduğu Hatay Meselesi haricinde Akdeniz'deki korsancılık faaliyetleri sonucunda gerçekleştirilmiş olan bir diğer siyasi gelişim, Fransa'nın teklifi ve İngiltere'nin öncülüğünde 1937 tarihinde toplanmış olan Nyon Konferansı²⁸⁸ ve kurulan bu ilişkiler devamında tek parti iktidarında bölgesel barış faaliyetleri sonucunda siyasi içerikli bir diğer ilişki, Irak, İran ve Afganistan ile 8 Temmuz 1937 tarihinde imzalanmış olan Sadabat Paktı'dır.²⁸⁹

²⁸⁷ Hatay Devleti Tarihe Karıştı, Cumhuriyet, 30 Haziran 1939

²⁸⁸ Tuğba Belenli, "Akdeniz'de Meçhul Denizaltı Saldırıları ve Nyon Konferansı (1937)", *Akademik Bakış Dergisi* 12, sy 24 (2019): 170-71.

²⁸⁹ Şark Paktı Dün Tahran'da İmzalandı, Akşam Gazetesi, 9 Temmuz 1937

4. BÖLÜM

MİLLİ ŞEF DÖNEMİ'NDE İKTİSADİ DIŞ POLİTİKA FAALİYETLERİ

4.1. Mustafa Kemal Atatürk'ün Vefatı ve İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı Olması

Tek partinin iktidar yıllarında 1938 yılı, parti ve ülke hayatında bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Bu dönüm noktasının sebebi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk ve kurucu Cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal Atatürk'ün vefat etmesidir. Bu olay ile tek parti sürecindeki ilk ve tek lider değişimiyle Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki ilk cumhurbaşkanı değişimi gerçekleştirilmiştir. Bu değişikliğin başlangıcı 1936 yılına dayanmaktadır.

Atatürk'ün sağlık durumunda özellikle 1936 yılında gözle görülür sorunlar görünmeye başlamıştır. 1937 yılı itibarıyla vücudu yavaş yavaş çökmeye başlayan Atatürk, 1938 yılına geldiği zaman artan şikâyetlerini Dr. Nihat Reşat Belger'e anlatmış ve kendisine akciğer sirozu teşhisi konulmuştur.²⁹⁰

Dr. Nihat Reşat Belger, Atatürk'ün vefatı sonrasında hastalık seyrini anlatırken birdenbire ateşlendiğini ve hastalığın bundan sonra daha tehlikeli bir hâl aldığını belirtmiştir. Ölümünden yirmi gün önce gerçekleşen krizi atlattığını ancak aynı şiddetteki ikinci bir kriz ile baş edemeyerek otuz yedi saat sonra, 10 Kasım tarihinde saat 9'u 5 geçte vefat ettiğini ifade etmiştir.²⁹¹

Mustafa Kemal Atatürk'ün cenazesi, 21 Kasım 1938 tarihinde İstanbul'dan tren ile Ankara'ya Meclis önüne getirilmiştir. Cenaze alayı, saat 9'da hareket etmiş ve beş dakikada bir gerçekleştirilen top atışı ile Atatürk, Etnografya Müzesine defnedilmiştir.²⁹²

Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı sonrasında vakit kaybedilmeden Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 34. maddesi gereğince yeni Cumhurbaşkanı seçimi gerçekleştirilmiştir. 11 Kasım 1938 tarihinde toplanan Mecliste Atatürk'ün anısına saygı duruşu yapıldıktan sonra gerçekleşen ve 348 kişinin katılmış olduğu seçimde, oy birliği ile

²⁹⁰ Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet 1931-1938*, 331-32.

²⁹¹ Büyük ve Ebedi Şefimiz Atatürk'ü Nasıl Kaybettik, *Cumhuriyet*, 26 Kasım 1938

²⁹² Büyük Matem Günümüz, *Tan*, 21 Ekim 1938

Malatya Mebusu İsmet İnönü, Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni Cumhurbaşkanı seçilmiştir.²⁹³

Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra İsmet İnönü için dönemin gazetelerinde Millî Şef ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin Bugün gazetesindeki 13 Kasım 1938 tarihli yazısında Ali Naci Karacan tarafından “Millet Meclisi, Atatürk'ten sonra onun eserini en iyi koruyacak olan yeni Millî Şefini tayin etti.” ifadeleri ile İsmet İnönü'ye Millî Şef unvanı atfedilmiştir.²⁹⁴

Atatürk'ün vefatı sonrasında toplanan CHP olağanüstü kurultayında ise partinin ebedî başkanı Mustafa Kemal Atatürk ilan edilirken partinin değişmez genel başkanı olarak ise İsmet İnönü ilan edilmiştir.²⁹⁵

İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesi ile hem Türkiye Cumhuriyeti'nde hem de tek parti iktidarı içerisinde yeni bir döneme girilmiştir. İktidar partisi, bundan sonra 1950 yılında iktidarı kaybederek tek parti dönemini sonlandırılıncaya dek İsmet İnönü liderliğinde iç ve dış politika faaliyetlerini gerçekleştirmiştir.

Cumhurbaşkanı İnönü, başbakanlık görevini ve hükümet kurma yetkisini Refik Saydam'a vermiştir. Saydam, 1 Ocak 1939 tarihinde kurmuş olduğu kabinenin programını açıklarken şimdiye kadar devam etmiş olan CHP programına saygı duyacaklarını belirtmiş, vergi ile maliye politikalarında denklik olmasının ve halka baskı yapmamanın esas olduğu ile devam etmiştir. Ekonomik alandaki çalışmaların her işte olduğu gibi parti programı esas alınarak devam ettirileceğini, demir yolu faaliyetlerine hız kesmeden devam edileceğini, devletçilik ilkesine dayanan konularda ihtiyaç ve önem sırasına göre politikalar geliştirileceğini, ihracat faaliyetlerine hız verileceğini ifade ederek hükümetinin iç ve dış ekonomik politikalarını belirtmiştir.²⁹⁶

²⁹³ TBMM Z.C., 5. Devre, Cilt 27, Sayfa 16-17

²⁹⁴ Hakan Uzun, “Tek Parti Döneminde yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Millî Şef Kavramları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 20, sy 21 (2010): 258.

²⁹⁵ “Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayı 26 Aralık 1938”, ty., 3.

²⁹⁶ TBMM Z.C., 5. Devre, Cilt 29, 1 Ocak 1939, Sayfa 214-216.

Türkiye Cumhuriyeti'nde yeni bir döneme girildiği iktidar değişikliği sonrasında 1939 yılı içerisinde uluslararası ortam bir anda değişmiş ve İkinci Dünya Savaşı beraberinde Türkiye Cumhuriyeti ekonomik yapısı ve politikaları da farklı bir sürece yönelmiştir.

4.2. İkinci Dünya Savaşı'nın Başlaması ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Savaşa Karşı Alınan İktisadi Tedbirler

4.2.1. İkinci Dünya Savaşı'nın Başlaması

İkinci Dünya Savaşı'nın sebepleri değerlendirileceği zaman göz önüne alınması gereken en önemli unsur, dönem şartlarından ziyade Birinci Dünya Savaşı sonrasında yenilen devletlere imzalatılan anlaşmalardır. Bunun sebebi, Birinci Dünya Savaşı galiplerinin savaş sonrasında mağluplara imzalattıkları anlaşmaların dönem içerisinde barış ortamının geçici olarak sağlanmasını sağlarken yirmi yıl sonra ikinci kez başlayacak olan savaşın da tetikleyicisi olmuş olmasıdır.

Birinci Dünya Savaşı'nda barış anlaşmalarının imzalanmasını başlatan süreç, Bulgaristan'ın İtilaf Devletleri karşısında daha fazla dayanamayarak barış istemesi ile gerçekleşmiştir.²⁹⁷ Bu istek, savaşta sonun başlangıcını teşkil etmektedir.

Bulgaristan'ın ardından Almanya da birden barış isteyince savaşın galipleri arasında beklenmedik bir ortam oluşmuştur. Bunun ana sebebi, savaş sonrasında sağlanacak olan uluslararası ortam hakkında ülkeler arasında bir fikir birliği olmamasıdır. Savaştan sonra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na imzalatılan Villa Gusti Anlaşması ile İtalya'ya vadedilen topraklar boşaltılırken Almanya'ya saldırabilmek için Müttefik Devletlere Avusturya topraklarından geçme hakkı sağlanmıştır. Bunun yanında Almanya'ya imzalatılan anlaşma ile Almanya'nın, işgal ettiği topraklardan çekilmesi sağlanmış ve askerî teçhizatlarına sınırlandırma getirilmiştir.²⁹⁸

Savaş sonrasında kalıcı barış ortamının oluşabilmesi için 18 Ocak 1919 günü Paris Barış Konferansı toplanmıştır. Bu konferansta alınan kararlar ile savaş sonrasında oluşan adaletsiz düzenin temelleri atılmıştır.

²⁹⁷ Burak Gülbay, *1. Dünya Savaşı Tarihi*, 1. bs (İstanbul: Akdeniz Yayıncılık, 2004), 284.

²⁹⁸ Pierre Renouvin, *1. Dünya Savaşı ve Türkiye (1914-1918)*, çev. Ö. Andaç Uğurlu, 1. bs (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2004), 727-36.

Konferans Dönemi'nde Fransa, Almanya'nın tekrar kendisine saldırmaya cesaret edemeyecek kadar zor bir duruma getirilmesini istemekteydi. Bunun yanında ABD Başkanı Woodrow Wilson tarafından 14 maddede oluşturulan barış ilkeleri kararları göz ardı edilmiş, bu kararlar içerisindeki yalnızca silahsızlanma kararları yenik ulusları kapsayan bir faaliyet olarak tarihe geçmiştir. Almanya, savaş sonu imzaladığı Versailles Anlaşması ile topraklarında büyük fedakârlıklar yapmanın yanı sıra savaşın sorumlusu sayılarak galip devletlere tazminat yükümlülüğü altında bırakılmıştır. Tüm bunlar yapılırken de Almanya'ya ait ticaret gemileri ve yapı makinalarına el konulmuştur. Benzer şekilde Neuilly Anlaşması ile de Bulgaristan Devleti topraklarından fedakârlık yapmanın yanı sıra ordusuna da sınırlandırma getirilmiştir.²⁹⁹

İşte İkinci Dünya Savaşı; ABD, Sovyet Rusya, İngiltere Fransa ve Çin tarafından oluşturulan Müttefik Devletler ile Almanya, İtalya ve Japonya tarafından oluşturulan Mihver Devletler bloklarının mağdur devletlerin söz konusu adaletsizlikler ve siyasi çekişmeleri kendi lehlerine çevirme mücadeleleri sonucunda ortaya çıkan ve bedelini tüm insanlığın ödediği şekilde sonuçlanan çatışmalar bütünüdür. Bu savaş ortamının yaklaşmasına dair önemli işaretler, 1930'lu yılların başında kendisini göstermeye başlamıştır. Söz konusu en net işaretler; Japonya'nın Mançurna'yı işgali, 1933 yılında Almanya ve Japonya'nın Milletler Cemiyetinden ayrılması, 1935 yılında İtalya'nın Habeşistan'ı işgali gibi uluslararası olaylardır.³⁰⁰

Savaşın yaklaşmasının başlangıç süreci olarak bir diğer önemli olay da Almanya'da 1919 sonrasında İşçi Partisinin kurulması ve aynı yıl eski asker Adolf Hitler'in parti komitesine katılmasıdır. Almanya'daki bu değişim İkinci Dünya Savaşı'na damga vuran Hitler ve Nazi ideolojisinin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra İtalya'nın Birinci Dünya Savaşı sonrasında beklediği sonucu elde edememesi, ABD'nin Milletler Cemiyeti dışında kalması ve Sovyet Rusya'nın Avrupa siyasetinden uzak kalışı gibi sebepler de bu savaşın tetikleyicileri arasındadır.³⁰¹

²⁹⁹ Burak Gülbay, *1. Dünya Savaşı Tarihi*, 300-305.

³⁰⁰ Mahmut Goloğlu, *Milli Şef Dönemi 1939-1945*, ed. Pınar Güven, 3. bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 37-38.

³⁰¹ Özgür Yıldız, "II. Dünya Savaşına Genel Bir Bakış", *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6, sy 12 (2019): 63.

Hitler'in Almanya'da iktidara gelmesi ile beraber gerçekleştirmeye çalıştığı en büyük ideali; Avrupa merkezli, sınırları Balkan ve Baltık devletlerini kapsayan bir faşist Alman Devleti kurmak ve Sovyetler Birliği topraklarını ele geçirmektir.³⁰²

Almanya lideri Hitler, hedeflerini gerçekleştirme yolunda ilerlerken 22 Mayıs 1939 tarihinde İtalyan lider Mussolini ile bir anlaşma imzalayarak ittifak oluşturmuştur.³⁰³ Bu ittifak, savaşın daha da yaklaştığını gösterirken Almanya hem Avrupa'nın hâkimi olmak hem de komünizm ideolojisinin kökünü kazımak amacı ile 1 Eylül 1939 tarihinde bir milyon askerî mevcudiyeti ile Polonya'ya saldırmış ve savaş başlamıştır.³⁰⁴ Bu işgalin ardından İngiltere 11 Eylül günü Polonya'ya yardım amacı ile bölgeye gelse de 17 Eylül'de Polonya'nın doğusunda başlayan Rus işgali karşısında Polonya, 27 Eylül 1939 tarihinde teslim olmuştur.³⁰⁵

Polonya teslimiyeti sonrasında Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'u işgal eden Almanya, meşhur Maginot Hattı'nı bertaraf ederek Fransa'yı işgale başlamıştır. İtalya ise bu işgal faaliyetinden güç alarak İngiltere ve Fransa'ya savaş ilan etmiştir.³⁰⁶

Alman saldırısı ve başlamış olan Avrupa Savaşı sonrasında Başbakan Refik Saydam, Meclis konuşmasında aylardan beri barış için yapılan çabaların sonuçsuz kaldığını ve savaşın başlamış olduğunu belirttikten sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin Almanya, Polonya, İngiltere ve Fransa devletleri ile bir sorunu olmadığını belirtmiş ve bu savaşın dışında olduklarını açıkça ifade etmiştir.³⁰⁷ Bu açıklama ile beraber Türkiye Cumhuriyeti, İkinci Dünya Savaşı'na dair ilk resmî politikasını belirtmiştir. Aynı zamanda yine bu açıklama ile 1946 yılına kadar takip edilecek olan uluslararası denge politikası da başlamıştır.

Almanya'nın Fransa'yı işgali sonrasında İngiltere'de savaş seyrini önemli derecede etkileyecek bir olay yaşanmış ve Chamberlain istifa ederek yerine Winston Churchill iktidara gelmiştir. Churchill iktidarının ilk faaliyeti ise ABD'den silah satın almak

³⁰² Vinis Sipols- Mihail Haalamof, 2. *Dünya Savaşı'nın Nedenleri*, çev. İzzet Yaşar (Ağaoğlu Yayınevi, 1975), 17-20.

³⁰³ Roma- Berlin Mihverinin Sarf Ettiği Son Gayret, Cumhuriyet Gazetesi, 22 Mayıs 1939

³⁰⁴ Sina Akşin, *Kısa 20. YY Tarihi*, ed. Ali Berktaş, 7. bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), 221-24.

³⁰⁵ Goloğlu, *Milli Şef Dönemi 1939-1945*, 40.

³⁰⁶ Özgür Yıldız, "II. Dünya Savaşına Genel Bir Bakış", 65.

³⁰⁷ TBMM Z.C., 6. Devre, Cilt 5, Sayfa 5.

olmuştur. Bunun üzerine İngiltere'ye savaş ilan eden Adolf Hitler, 12 Ekim 1940 tarihinde ülkeyi işgalden vazgeçmiş ancak sanayi ve ulaşım gibi ülke içerisindeki önemli faaliyet noktalarını tahrip etmiştir.³⁰⁸

Kuzey Afrika coğrafyasında da İtalya ve İngiltere arasında 13 Eylül 1940 tarihinde İtalya saldırısı ile başlayan mücadele de ise, Libya ve Mısır üzerinde egemenlik mücadelesi yürütülmüştür. İtalya'nın aynı yıl içerisinde önemli bir diğer mücadele alanı ise 28 Ekim 1940 tarihinde Yunanistan'a ait Korfu ve Girit Adaları ile Epir ve Pire limanlarını teslimine karşılık aldığı olumsuz yanıt sonrasında Yunanistan'a saldırıya geçmesidir. İtalyan saldırısına karşılık 10 Kasım tarihinde seferberliğini tamamlayan Yunanistan saldırmaya başlayınca İtalya'nın Balkan harekâtı sekteye uğramıştır. Ancak müttefik Almanya'nın Balkanlar'a girmesi ve Yunanistan'ı işgal etmesi ile Balkan coğrafyasında durum Mihver Devletler lehine dönmüştür.³⁰⁹

Avrupa, Afrika ve Balkan coğrafyalarında savaşın seyri üzerine çatışmaların Asya kıtası üzerinde Pasifik Bölgesinde başlaması, Japonya'nın Asya kıtasında Çin'e karşı saldırgan politikalar takip etmesi ile ABD'nin savaşa dâhil olması süreci başlamıştır. Çin'in Japonya tarafından 1937 yılında işgal edilmesi, Amerika'nın bu coğrafya içerisindeki menfaatlerine ters düşmektedir. Bunun yanı sıra 27 Eylül 1940 tarihinde Almanya, İtalya ve Japonya arasında imzalanan üçlü pakt, Amerika'nın söz konusu coğrafya hakkındaki tedirginliklerini daha da artırmıştır. İki devlet arasında devam eden gerginlikler sürecinde 7 Aralık 1941 sabahında Japonya Hawaii'deki Pearl Harbor Amerikan üssünü bombalamıştır.³¹⁰

Japonya'nın bu girişimi ile Amerika'daki savaşa dâhil olma endişesi tamamen son bulmuştur. 8 Aralık 1941 günü ABD başkanı Roosevelt, Amerikan Kongresinde yaptığı konuşmada ABD ile Japonya arasında fillî savaş durumu olduğunu ilan etmiş ve böylece Pasifik Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı resmen başlamıştır.³¹¹

³⁰⁸ Sina Akşin, *Kısa 20. YY Tarihi*, 298.

³⁰⁹ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, ed. M. Murtaza Özeren, 29. bs (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 282-83.

³¹⁰ Özgür Yıldız, "II. Dünya Savaşına Genel Bir Bakış", 67.

³¹¹ Goloğlu, *Milli Şef Dönemi 1939-1945*, 139.

4.2.2. Savaşa Karşı İktisadi Tedbirler

Dünya üzerindeki her kıta da söz konusu mücadelelerin yaşandığı bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti, sınırları yakınında gerçekleşen bu mücadelelerden uzak kalarak tarafsızlığını muhafazaya çalışmaktadır.

İktidar tarafından savaşın ilk safhasında takip edilmesi belirlenen bu politikanın ana sebebi, kuruluş itibarıyla iktidar partisinde takip edilmiş olan barış yanlısı dış politikadır. Zira Başbakan, hükûmet programında parti politikalarının devam edeceğini belirterek hükûmetinin barış yanlısı bir politika ile ülkeyi yöneteceğine dair ilk sinyalini de vermiştir. Bunun yanı sıra bu politikanın takip edilmesinin bir diğer sebebi, zayıf ülke ekonomisinin savaş koşullarında daha fazla hasar görmemesinin istenmesidir. Zira savaş yıllarında ağırlıklı olarak savunma harcamalarına yatırım yapılması sebebi ile sanayi yatırımları ertelenmiştir. Sanayi yatırımlarındaki bu duraksama, savaş dönemindeki zayıf ekonominin de temel sebebi olmuştur.³¹²

Ülke genelinde seferberlik ilan edilmesi beraberinde genç nüfusun silahaltına alınması ile ithalat üzerindeki daralmalar ile ekonomik boyut daha hassas bir hâl almıştır. Buna göre 1938 yılında 120 milyon dolar olan ithalat hacminin 1940-1941 yıllarında 50-55 milyon dolar değerine düşmesi, ülke içerisinde tüketim mallarında meydana gelen azalma ve iç üretimdeki olumsuz seyir yanında kamu gelirlerinden alınan ithalat vergisinin azalması ile de ekonomi etkilenmiştir. Benzer şekilde ülke içerisinde üretim faaliyetlerinin de azalması ve bunun tarım ve gıda sektöründe özellikle ortaya çıkmış olması, savaş yıllarındaki ekonominin hassas boyutunda önemli bir noktadır.³¹³

Hükûmetin bu dönemdeki ekonomi politikası, savaşın ilk safhasında alınmış olan ve savaş boyunca devam etmiş olan bir dizi ekonomik tedbirler ve kanunlar çerçevesinde ilerletilmiştir. Savaş döneminde başbakanlık yapan Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükûmetleri savaş ekonomisini temelde benzer ancak uygulamada iki farklı yaklaşım ile ele almışlardır. Savaşın ilk yıllarında yönetimde olan Saydam hükûmeti, mevcut bütçe ile ordu ve kentli nüfusun temel iâşe ihtiyacını sağlamayı ve sıkı bir fiyat politikası ilkesini hedeflemiştir. 1942 yılında yönetime gelen Saraçoğlu hükûmeti ise

³¹² Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908 - 1985*, 68.

³¹³ Boratav, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, 291-92.

iç ve dış politikadaki kısıtlılardan dolayı mümkün olduğunca piyasa kontrolünden uzak kalmayı tercih etmiştir.³¹⁴ İki hükûmet arasındaki bu politika farklılıkları savaş yıllarında ülke içi ekonomide bir istikrarsızlık sebebi olmuştur. Saydam hükûmeti tarafından oluşturulan kontrollü politikanın ülke içerisindeki olumsuz etkilerini kırmak isteyen Saraçoğlu, haklı gerekçeler ile çıkarmış olduğu belirli politikaların yanlış uygulanması ile dönem ekonomisi hakkında kötü hatıralar bırakmıştır. Yani Refik Saydam'ın kalp krizi sonucu ölümü sonrasında istem dışı gerçekleştirilen hükûmet değişikliği, dönem içerisindeki hassas şartlar sebebi ile Saydam ve Saraçoğlu'nun birbirine zıt politikalarından dolayı ekonomik şartlar daha kırılabilir bir hâl almıştır.

4.2.2.1. Milli Mükellefiyet Vergisi

Türkiye Cumhuriyeti'nde İkinci Dünya Savaşı'na dair ilk ekonomik savunma girişimi, 7 Haziran 1939 tarihinde resmîyet kazanan Milli Mükellefiyet Vergisi'dir. Bu kanunun birinci faslına göre gerekli olabilecek seferberlik dönemlerinde her şahıs temin edilemeyen askerî ihtiyaçları tedarik etmekle mükellef sayılmıştır. Kanun içerisinde yükümlü olan kesim on sekiz-altmış beş yaş arası nüfus olarak belirlenirken sağlığı bozuk olanlar, bakıma muhtaç çocuğu olanlar ve hamile kadınlar bu kanunun dışında sayılmışlardır. Kanun içerisindeki ikinci fasılda tedarik olunması gereken maddeler yer almıştır. Askerî personel ve memur kullanımına sunulabilecek ve sahibinin mecbur olmadığı binalar, yiyecek, içecek, giyecek, hayvanlar için besin, kara araçları ve gerektiği zaman sürücüleri, mürettebatları ile deniz ve hava araçları, değirmen ve sanayi işletmeleri, inşaat malzemeleri benzin, kömür, yağ vb. maddeler ile askerî hizmette kullanılabilecek işçiler bu süreçte temel alıkonulacaklar arasındadır.³¹⁵

Bu kanun ile hükûmet tarafından halkın sağlayacağı her türlü desteğe ihtiyaç olduğu ve uluslararası olumsuz koşullar sebebi ile ülkenin her türlü ihtiyacına karşılık belirli bir hazırlık süreci bulunduğu görülmektedir.

Söz konusu kanun kapsamı dışında Türkiye Cumhuriyeti savaş ekonomisini Millî Korunma Kanunu ve çerçevesinde çıkarılan kanunlar temelinde oluşturmuştur. Söz

³¹⁴ Tefvik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, 310-11.

³¹⁵ TCRG, Sayı 3634, Tarih 16 Haziran 1939, Sayfa 11980.

konusu kanun, hükûmete geniş yetkiler vermenin yanı sıra ekonomik faaliyetlerin sıkı bir şekilde takip edilmesine kapı aralamış ve ilerleyen yıllardaki yanlış vergilendirmelerinde sebebini oluşturmuştur.

4.2.2.2 Milli Korunma Kanunu

Millî Korunma Kanunu, 18 Ocak 1940 tarihinde TBMM’de kabul edilmiştir. Kanun çıkarılırken Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun birinci derece etken tutulduğu, Kanun’un olağanüstü süreçler içerisinde geçerli olacağı ve kanun içerisindeki tüm maddelerin bir anda değil, ihtiyaç oldukça uygulamaya geçirileceği belirtilmiştir. Kanun gerekçeleri açıklanırken ise özellikle savaş döneminde yasa dışı kârlara karşı ülkeyi korumak ve bunlarla mücadele etmek için bu kanunun dayanak ve takviye sağlamasının amaçlandığı ifade edilmiştir. Başbakan Refik Saydam da dünyadaki savaş ve ekonomik koşullar olmasaydı bu kanuna gerek duyulmayacağını belirterek kanunun kabulünden sonra derhâl uygulanmasına geçilmesi gerektiğini belirtmiştir. Açıklamalar sonrasında oylamaya geçilen Millî Koruma Kanunu, hakkındaki olumlu oylar ile kabul edilmiştir.³¹⁶

Kanun, 26 Ocak 1940 tarihinde 3780 sayılı Kanun ile yürürlüğe girmiştir. Kanun kapsamı içerisinde birinci fasılda yer aldığı şekilde genel veya kısmi seferberlik, savaş ihtimali ve Türkiye Cumhuriyeti’ni ilgilendiren bir savaş durumu gibi olağanüstü hâller içerisinde millî savunma kapsamında İcra Vekilleri Heyetine görevler verildiği belirtilmiştir (madde 1). Bunun yanı sıra kanun içerisinde üçüncü fasılda belirtildiği üzere hükûmetin gerekli faaliyetlere aktarmak ve millî savunma ihtiyaçlarını gidermek amacı ile sanayi maddelerini kontrol edeceği (madde 7), halk ve millî savunma için gerekli ve yardımcı maddeleri hükûmetin stok yapabileceği (madde 13), toplanan maddelerin veya yardımcı malzemelerin bilinen ellerde toplanmasından sonra halk ve millî savunmanın zora düşmemesi için değeri karşılığında hükûmet bunlara el koyarak ihtiyacı olan kurumlara kârsız verilebileceği (madde 14) ve ülke içerisinde üretilen malların ihraç edilmesi ile yapılacak satışın şekil ve şartlarına üreticilere zarar

³¹⁶ TBMM, Z.C., 6.Devre, Cilt 8, 18 Ocak 1940, Sayfa 138-141.

vermeyecek şekilde yönetme hakkına sahip olacağı (madde 24) maddeleri yer almaktadır.³¹⁷

Kanun, savaş yılları içerisinde üç kez revize edilmiştir. Bu değişiklikler sırası ile 25 Aralık 1940,³¹⁸ 23 Aralık 1941³¹⁹ ve 3 Şubat 1942³²⁰ tarihlerinde olmuştur.

Kanun hakkında maddeler dışındaki bir değişiklik de 1942 yılı Kasım ayında gerçekleştirilmiştir. Bu değişikliğe göre vurguncuları ve stokçuları ihbar edenlere ödül verilmesi öngörülmüştür. Bu sayede ülke içindeki istikrarsızlığın önüne geçilmesi hedeflenmiştir.³²¹

Kanun hakkında bu değişiklikler ile hükûmete daha geniş yetkiler tanınmış ve ithalat ihracat faaliyetleri artırılmıştır. Hükûmetin istediği mala el koymasına dair yetkisi genişletilmiş ve hükûmet kararlarına uymayanlara karşı cezalar daha sert bir şekilde güncellenmiştir. Son değişiklik ile beraber hükûmet yetkileri daha da artırılmanın yanı sıra hükûmetin gerek duyduğu zaman işletmelere el koyma hakkı da resmîleşmiş hatta işletmelerin çalışma saatlerini belirleme hakkı bile hükûmete tanınmıştır.³²²

Söz konusu maddeler göstermektedir ki hükûmet bu kanun ile savaş döneminde ekonomik yapıyı tamamen kontrol altına alarak her türlü tehlikenin önüne geçmeyi amaçlamıştır. Bunun yanında iç ve dış ticaret faaliyetlerinde oluşabilecek her türlü ekonomik olumsuzluğa karşı bir savunma mekanizması oluşturulmak istenmiştir.

Hükûmet, savaş döneminde yalnızca depoladığı ürünler ile ilgilenmemiş, dönem içerisinde üretimin devamlılığını sağlayarak ülke içerisindeki üretim faaliyetleri ve gıda stok sürecinin devamlı diri kalmasını amaçlamıştır. Bu politikalar, uluslararası savaş ortamı için alınmış olan sıkı ekonomi politikalarının bir tespiti olmanın yanı sıra hükûmetin her türlü koşula hazırlık yaptığının göstergesidir. Bu savunmada savaş ortamının getireceği yıkıcı sonuçların yönetici kesim tarafından bilinmesinin yanı sıra Cumhuriyet'in kırılgan ekonomisine karşı gösterilen hassasiyet yer almaktadır. Zira

³¹⁷ TCRG, 26 Ocak 1940, Sayı 4417.

³¹⁸ Hükûmete Yeni Salahiyetler Verildi, Akşam 26 Aralık 1940.

³¹⁹ TCRG, Sayı 4991, 23 Aralık 1941.

³²⁰ TCRG, Sayı 5023 3 Şubat 1942.

³²¹ Mili Koruma Kanunu Tadil Ediliyor Tan, 14 Kasım 1942.

³²² Mehmed Korkud Aydın, "Savaş Yıllarının Olağanüstü Bir Uygulaması Toprak Mahsulleri Vergisinin Hayata Geçirilmesi", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 12, sy 26 (01 Ocak 2017): 420-22.

savaş öncesi süreçte toparlanmaya başlayan ülke ekonomisinin yıpratıcı koşullardan etkilenmesi tehlikesi, hükûmeti bu önlem ve faaliyetlere sevk etmiştir.

Ülkedeki ekonomik yönetimi tam anlamı ile eline alan hükûmet, bu süreçten sonra bir dizi kanun ile yaklaşık altı yıl sürecek olan savaş ekonomisi dönemini başlatmıştır. Bu süreçte hükûmet özellikle ülke içerisindeki gıda üretimi üzerinde durduğu görülmektedir. Bunun temel sebebi de kıtlığa karşı tedbir almanın yanı sıra olası bir savaşa karşı tetikte bekleyen orduyu beslemek ve her türlü savaş koşuluna hazırlıklı olmaktır. Bu amaçlarla yürürlüğe giren ilk karar, 6 Aralık 1940 tarihinde çıkarılan ve çiftçilerin ellerinde bulunan hububatı devlete satmaları gerektiğine dair karardır. Bu karar ile beraber hükûmet belirli alanlardaki buğday ve çavdarların değerini peşinen vererek bunlara el koymuştur.³²³

Tarım ürünlerine devlet tarafından el konulması sonrasındaki süreçte önemli bir diğer faaliyet, çiftçinin elindeki malın ardından Mayıs 1942 tarihinden itibaren çiftçi stoklarına da el konulması durumudur. Bu yeni kurala göre 1941 yılı mahsulünden el konulmayan ekmeklik, yemeklik, tohumluk ve ihtiyaç harici tüm darı, yulaf, arpa vb. mahsullere hükûmet tarafından el konulmuştur.³²⁴

Çiftçilerin kullanımında, depolarındaki tarım ürünlerine hükûmet tarafından belirli sebepler ile el konulması sırasında yine un ve unlu mamuller ile ilgili bir karar alınmak zorunda kalınmıştır. Bu; pastaların unla yapılmasını yasaklayan ve hububat, bakliyat, patates ve pirinç unları ile ezmelerinden pasta ve çörek yapımının yasaklanması kararıdır.³²⁵

Kanunun maddeleri kapsamında hükûmetin stokçuluk yapabileceğine dair madde ve hükûmetin çiftçilerin ürünlerine el koyması hakkında önemli bir örnek ve faaliyet, 16 Ekim 1946 tarihli bir belgede görülmektedir. Bu belgede hükûmet tarafından stok yapılan tarım mallarından 15.000 ton buğday, 10.000 ton arpanın kuraklık sebebi ile tohum olarak kullanılması için gelecek yıl ofise aynen ödenmek şartı ile muhtaç çiftçilere dağıtıldığı görülmektedir.³²⁶ Alınan bu karar ile beraber görülmektedir ki

³²³ Zahire Satışına Dair Yeni Karar, Akşam, 6 Aralık 1940.

³²⁴ 1942 Mahsulü İçin Mühim bir Tedbir, Vatan, 16 Mayıs 1942.

³²⁵ Patates ve Pirinç Unlarından da Pasta Yapılmayacak, Cumhuriyet, 30 Ocak 1942

³²⁶ [BCA], 16.10.1946, 30-10-0-0

yalnızca mallara el konulması yeterli kalmamakta ve halkın elindeki ürünlerin kullanımına da sınırlandırma getirilmektedir. Bu süreçte elinden malı alınan halkın daha tasarruflu yaşamasına dair bir kısıtlama olarak değerlendirdiğimiz bu kuralın, hükûmet tarafından yalnızca temel ihtiyaçların giderilerek yaşam sürdürülmesi gerektiğine dair bir inanca sahip olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Bu kanun, özellikle 1941 yılı içerisinde yoğun olarak uygulanmıştır. 1941 yılı içerisinde özellikle gıda ve benzin üzerindeki uygulamalarda sıkı bir politika takip edilmiştir. Hükûmet, bu malların ithalat ve ihracatını gerçekleştirmek için Ticaret Bakanlığına bağlı olarak Gıda Ofisi ve Benzin Ofisi kurarak bunları tam yetkili hâle getirmiştir.³²⁷

Millî Korunma Kanunu ile hükûmet yetkisine girmiş olan bir diğer önemli faaliyet, karne uygulaması ve ekmeğin karne ile dağıtılmasıdır. Bu sistem ile savaş döneminde yedi yaşından küçüklere 187,5 gram, yedi yaşından büyüklere 375 gram, ağır işlerde çalışanlara 700 gram ekmeğe verilmiştir. Bu gramlar ilerleyen süreçte gerçekleşen olaylara göre artıp azaldığı gibi, ekmeğin çeşnisinde de değişiklikler yapılmıştır.³²⁸

Bu kanunun hükûmete verdiği yetkiler kapsamında buğday, şeker pancarı, pamuk gibi maddeler piyasa fiyatları altında hükûmet tarafından satın alınmış; karne ile dağıtılan pamuklu dokuma ve şeker, bunun haricinde yüksek kârla satılmıştır. Bu politika sayesinde askerin bakımı ucuza sağlanmış ve kentli nüfus, zorlanmadan ekmeğe ve kömür alabilmiştir. Ancak ülke içerisinde karaborsa, istifçilik ve rüşvet faaliyetleri yaygınlaşmıştır.³²⁹

Millî Korunma Kanunu'nun verdiği yetkiye dayanarak yapılan bu vergilendirmeler, halk üzerinde baskı oluştururken küçük bir grup ise özgürlük yaşamıştır. Devlet dönemi içerisinde üretim ham maddelerini mamul ve yarı mamul hâline getirmiş ve bunların dağıtımını devlet kontrolünde gerçekleştirilmiştir. Dış ticaret faaliyetleri ise devlet kontrolünde özel sektöre verilmiştir. Bu sayede ihraç ettiği malları yüksek fiyata satan çiftçi, tüccar ve sanayici kesim haksız kazanç elde etmeye başlamıştır. Aynı grup,

³²⁷ İbrahim Mert Öztürk, "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 32, sy 54 (2013): 142.

³²⁸ Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, 317.

³²⁹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908 - 1985*, 65-66.

karaborsa faaliyetleri ve ithal mal stokçuluğu faaliyetleri ile kâr oranlarını daha da artırmıştır.³³⁰

Vergilendirme faaliyetlerinde aynı vergi cinsinden elde edilen bir vergi sistemi de 1942 yılının başlarından alınmaya başlanan muamele vergisidir. Bu vergi programına göre kilo ile yağ üretimi verginin temelidir. Buna göre üretilen yağın %12,5'i, vergi karşılığı olarak hesaplanmıştır. Ödenmeyen vergiler de ceza olarak %25 değerine çekilmiştir.³³¹

4.2.2.3. Varlık Vergisi

Ülke içerisinde bu şekilde adaletsiz bir gelir dağılımı olması, zengin vatandaşların fedakârlık yaparak devlete yardımcı olmaları gerektiğine dair kamuoyu üzerinden bir algı sürecini de beraberinde getirmiştir. Bu algı sürecine dair bir örnek 4 Kasım 1942 tarihinde Vatan gazetesinde kendisini göstermektedir. Ertuğrul Şevket tarafından kaleme alınan yazıda belirtildiğine göre hükûmetin bu dönemde her türlü çaba ve fedakârlığı gösterdiği belirtilmektedir. Devamında ise ticaret ile ilgilenenlerin hatta seyyar satıcıların dahi yeteri kadar kazanmakta olup aç kalan kimsenin olmadığı vurgulanarak, Millî Şef'in de dediği gibi her namuslu vatandaşın hükûmete yardım etmesinin boynunun borcu olduğu ifade edilmiştir. Daha sonra açık bir şekilde İstanbul zenginlerinin kesenin ağzını açarak hemşehrilerine yardımcı olması gerektiği söylenmiştir.³³² Söz konusu faaliyetlere karşılık olarak Saraçoğlu hükûmeti tarafından çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu ile ülke içerisindeki fırsatçılık ve adaletsizlik sonlandırılmak istenmiştir.

Başbakan Şükrü Saraçoğlu tarafından Meclis içerisinde hükûmetin herhangi bir karar alırken en çok dikkat edilecek konuların adil olunması, uygulanabilir politikalar güdülmesi ve parti politikası olan devletçilik ve halkçılığa sahip çıkılması gerektiği belirtilmiştir. Bu ifadelerle kanunun gerekçesi aktarılmıştır. Devamında ise bundan sonra üretici ile tüketici arasındaki adil paylaşımın sağlanacağı açıklanmıştır.

³³⁰ Sabit Dokuyan, "Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15, sy 2 (2014): 31.

³³¹ Güngör Özcan, "Savaş Ekonomisinde Vergileme Anlayışı Örneği 'Türkiye'de II. Dünya Savaşı Yılları'", *Yönetim ve Ekonomi Dergisi* 27, sy 2 (2020): 303.

³³² Hükûmete Yardım Her Namuslu Vatandaşın Borcudur, Vatan Gazetesi, 4 Kasım 1942.

Konuşması devamında bugüne kadar memlekete gelen ithal malların fiyatlarına hâkim olamadıklarını da üzülerek belirten Saraçoğlu, vurguncular tarafından oluşturulan fahiş fiyatların önüne geçilemediğini ancak bundan sonra zorlanmadan para kazananların ürün değerinde fiyat vermelerini daim kılacaklarını belirtmiştir.³³³

Söz konusu bu gerekçeler haricinde varlık vergisinin çıkarılmasında önemli bir sebep de hükûmetin öngöremediği harcama ve bütçe açıklarını karşılamak maksadı ve kamu finansmanı için acil kaynağa ihtiyaç duymasıdır.³³⁴

Dönemin Maliye Bakanı Fuat Ağralı'ya göre Başbakan Saraçoğlu'nun bu vergi sistemi ile üç temel amacı vardır. Bunlar; enflasyon ile mücadele için piyasadan para çekmek, savaş dönemindeki aşırı kazanç sahiplerinden vergi almak ve devletin gelir kaynaklarını artırmak olarak belirtilmiştir. Bunun yanında CHP Milletvekili Suat Hayri Ürgüplü, anılarında Ağralı'nın bu kanuna bakışı hakkında bilgi verirken İstiklal Mücadelesi yıllarına benzer bir fedakârlık zorunluluğundan ve İstanbul ile İzmir'in o yıllarda işgal altında olması sebebi ile en büyük fedakârlığın bu şehirlerden yapılması gerektiği düşüncesinin Maliye Bakanı tarafından benimsendiğinden bahsetmektedir.³³⁵

Gerekçeleri doğrultusunda Meclise sunulan Varlık Vergisi Kanunu, TBMM içerisinde yapılan oylama sonrasında 350 oy ile kabul edilmiştir.³³⁶ Varlık vergisi, Meclis içerisinde onaylanmasının ardından 12 Kasım 1942 tarihinde 4305 sayılı Kanun ile yürürlüğe girmiştir. Kanunun 1. maddesi içerisinde servet ve kazanç sahiplerinin fevkalade kazançları üzerinden bir defaya mahsus olarak vergi alınmasının kararlaştırıldığı görülmektedir.³³⁷

Vergi sisteminin işlemeye başlaması ile 15 günde 500 milyon lira gelir elde etmeyi hesap eden hükûmet, bunun yanında stokçuların alacakları cezayı hafifletmek adına

³³³ TBMM Z.C., 6. Devre, Cilt 28, 11 Kasım 1942, Sayfa 15-16.

³³⁴ Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, 320.

³³⁵ Osman Yalçın, "Varlık Vergisi Kanunu ve Uygulaması", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 1, sy 1 (2012): 235.

³³⁶ TBMM Z.C., 6. Devre, Cilt 28, 11 Kasım 1942, Sayfa 32.

³³⁷ TCRG, Sayı 5255, 12 Aralık 1942.

saklamış oldukları ürünleri piyasaya süreceklerine dair bir beklenti de beslemektedir.³³⁸

Dönem şartları içerisinde haklı gerekçeler ile yürürlüğe konan bu vergi sistemi, uygulama sürecinden kaynaklanan hatalar sebebi ile Türkiye Cumhuriyeti ekonomi tarihine bir facia olarak geçmiştir.

Kanun uygulanması süresince ağırlıklı olarak din ve etnik köken kavramının etkili olması ve kanuna itiraz hakkı olmayarak ödeme yapmayanlara çalışma yükümlülüğü getirilmiş olması,³³⁹ varlık vergisinin İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye Cumhuriyeti ekonomisinde bir kara leke olarak adlandırılmasının en önemli etkenleridir. Ancak kanunun çıkarıldığı dönem içerisinde göz önüne alınması gereken bir durum söz konusudur. Bu, nüfus oranına göre mesleki, dini ve ırki ayrımlardır. O yıllara ait sayımlara göre dönem içerisinde İstanbul'da yer alan tüccar, sanayici, doktor, terzi gibi meslek gruplarının %87 oranında Musevi, Rum, Ermeni unsurlara ait olması durumu söz konusudur.³⁴⁰

Söz konusu dağılım değerlendirildiği zaman varlık vergisinde gayrimüslimlere yönelik kasıtlı bir girişim gözükmemektedir. Ülke içerisindeki varlıklı kesimin Müslüman Türk unsur olmaması, verginin ağırlıklı olarak gayrimüslimler ve yabancı uyruklu vatandaşlar üzerinde uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Bunun yanı sıra varlık vergisinin olumsuz karşılanmasına dair en önemli bir diğer unsur, vergi borcunu ödemeyenlerin mallarının hacze çıkarılması yahut bu kişilerin bedenen çalışmak koşulu karşılığında borçlarının silinmesi durumudur.

Çıkarılan vergi borcunu ödemek istemeyen kişilerin mallarına borçları karşılığında haciz işlemleri başlatılmıştır. Ancak Millî Koruma Kanunu'na zıt olarak gerçekleşen bu işlemlerde açık artırma ile satılan bu ürünler piyasa fiyatlarının üzeri bir fiyatta satılmışlardır.³⁴¹

³³⁸ Necati Nurcalı, "Varlık Vergisi Kanunu Üzerine Hukuki, Ekonomik ve Mali Yönden Bir İnceleme", *Asya Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy 8 (2019): 87.

³³⁹ Rana Dayıoğlu Erul ve Funda Buz, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye'de Uygulanan Vergi Politikaları", *Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi 2*, sy 4 (2019): 397.

³⁴⁰ Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, 323.

³⁴¹ Dokuyan, "Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme", 136.

Mal ile vergi ödeyemeyenlere dair yaptırım ise 12 Ocak 1943 tarihinde Resmî Gazete’de yayımlandığı şekilde bir ay içerisinde vergi borcunu ödemeyen kişilerin çalışma zorunluluğuna tabi tutulacağı belirtilmiştir.³⁴²

Vergi toplama süresince bedenen çalışma ile ödeme yapılacak kimseler ise iki gruba ayrılmıştır. İlk grup, sağlık durumu yetersiz olarak değerlendirilmiş ve çalışma sürecinden muaf tutulmuştur. Diğer grup ise yaşadıkları il dışına çalışmaya gönderilmiştir. Bu vergilendirme sistemi kapsamında 114.00 sorumludan 315 milyon lira vergi toplandığı, ayrıca 1400 kişinin de yol yapımında çalışmak üzere Aşkale çalışma merkezlerine gönderildiği bilinmektedir. Bunun sonucunda ise 1943 yılında devlet harcamalarının %38’inin, dönem içerisindeki millî gelirin ise %3,5’inin varlık vergisinde bir paya sahip olduğu bilinmektedir.³⁴³

Varlık vergisi sürecinin işlemiş olduğu 1942-1943 yılları sonrası bu vergi sistemi, 1943 yılı sonlarına doğru yavaş yavaş gündemden düşmeye başlamıştır. Maliye Bakanı Fuat Ağralı, 15 Mart 1944 tarihinde TBMM kürsüsünde yapmış olduğu konuşmada bir defalığına kabul edilen varlık vergisinden yaklaşık 316 milyon lira değerinde bir gelir elde edildiğini ve tahsil ve takip işlemlerinin sona erdiğini belirtmiş, vergi sisteminin kaldırılmasını talep etmiştir. Yapılan oylama sonrasında 310 onay oyu ile varlık vergisi kaldırılmıştır.³⁴⁴

4.2.2.4. Toprak Mahsulleri Vergisi

Şükrü Saraçoğlu hükûmetinin savaş ekonomisini yönetmeye çalışırken vergilendirme sistemine dair yapmış olduğu bir diğer faaliyet, ülke ekonomisinde önemli bir paya sahip olan tarımsal faaliyetler üzerinden aynı nitelikte bir vergi alınmasıdır.

Toprak mahsulleri vergisi olarak tarihe geçen bu sistem hakkında 4 Haziran 1945 tarihinde, TBMM içerisinde görüşmeler yapılmıştır. Başbakan Saraçoğlu, vergi hakkında bilgilendirmeler yaparken varlık vergisinin kaldırılmasının gerektiğini söylemiş, bu vergiden elde edilen miktarları açıkladıktan sonra varlık vergisinden umulan miktarın toplanmadığını ve 150 milyon lira kadar açık olduğunu belirtmiştir.

³⁴² TCRG, Sayı 5302, 12 Ocak 1943.

³⁴³ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, 67.

³⁴⁴ TBMM Z.C. 7. Devre, Cilt 8, 15 Mart 1944, Sayfa 44-46.

İçinde bulunulan şartlardan dolayı istemsizce bu verginin alınması gerekliliğini de ilave eden Başbakan, konuşmasının devamında Meclisin kurulduğu günden beri her zaman halk ve köy politikasını takip ettiğini belirtmiş ve kanunun köylü üzerindeki yükünün farkında olduğunu kabullenerek ilk fırsatta bu vergi yükünün kaldırılacağını sözlerine eklemiştir. Açıklamalara yönelik sorulara cevap verilmesi ve vergilendirme hakkında bilgilendirmelere devam edilmesinin ardından TBMM’de onaylanmasına geçilen toprak mahsulleri vergisi, 455 üye içerisinde 283 üyenin katılımı ve 283 kabul oyu ile kabul edilmiştir.³⁴⁵

Başbakan’ın açıklamaları göstermektedir ki bu sistem, getirisi ile hükûmeti tatmin etmeyen varlık vergisinin bir tamamlayıcısı olarak ortaya çıkmıştır. Varlık vergisi 1. maddesinde tek seferlik olacağına dair bir içerik yer alması sebebi ile tekrar uygulanamadığı için hükûmet bir nevi yeni bir vergi sistemi üzerinde çalışmak zorunda kalmıştır. Temel yapısı olarak aynı ancak sektörel olarak değişiklik içeren bu vergide temel bir değişiklik ise önceki vergi sisteminde olduğu gibi haksız kazanç elde edenlerden değil, ağırlıklı olarak kazancını zorla kazanan kesimden alınmasının talep edilmesidir.

Meclisten kabul oyu alan yeni vergi sistemi, 7 Haziran 1943 tarihinde Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Kanun içerisindeki bir numaralı cetvelde görüldüğü üzere vergiye tabi toprak mahsulleri hububat, bakliyat ve diğer mahsuller olmak üzere üç başlık altında verilmiştir. Vergisi aynen alınacak olan mahsuller ise iki numaralı cetvel üzerinden hububat, bakliyat ve diğer mahsuller olmak üzere belirlenmiştir. Vergi maddeleri içerisinde birinci fasılda görüldüğü üzere bahçe ve avlularda yetişen ürünler, zati ihtiyaçlar için yetiştirilen ürünler, cezaevinde yetiştirilen ürünler, okullar ve hastanelerin kendi ihtiyaçları için yetiştirdikleri ürünler bu vergi dışında tutulmuştur. İkinci fasılda vergilerin zamanı gelince sahibinden alınacağı ve mahsulün elde edildiği vilayette çıkarılacağı belirtilmektedir. Dördüncü fasıl içerisinde ise vergi miktarının Millî Koruma Kanunu içerisinde alınan mahsullerden %8, diğerlerinden %12 miktarda alınacağı ve köy ambarlarına teslim edileceği ifade edilmektedir.³⁴⁶ Bu vergi sistemi, bir bakıma 1925 yılında kaldırılmış olan aşar

³⁴⁵ TBMM Z.C., 7. Devre, Cilt 3, 4 Haziran 1943, Sayfa 15-38.

³⁴⁶ TCRG, Sayı 5423, 7 Haziran 1943, Sayfa 5441-5444.

vergisinin yerini doldurmak amacı ile çıkarılmıştır. Eski rejimi tasfiye amacı ile kaldırılan aşarın bir tarım ülkesi olan Türkiye Cumhuriyeti'nde devlet adına önemli bir gelir olması ve savaş yıllarında gelir kaynaklarını çoğaltma ihtiyacı duyan devlet, bu vergi sistemi ile söz konusu boşluğu doldurmayı amaçlamıştır.³⁴⁷

Verginin toplanması süresince Ölçme Kolları ve Tahmin Kolları adı altında iki farklı birim raporlar hazırlayarak süreci takip etmişlerdir. Verginin yürürlüğe girdiği ilk yıl içerisinde hesaplamalar ve alım süreci hükümet için yorucu bir süreç olmuştur. Bunun temel sebebi de tarlada ölçümün görevliler tarafından yapılıyor olmasıdır. Bunun için önlem alınmak istense dahi çalışan sayısının fazla olması sebebi ile alınan vergi gelirinin 1/3 miktarı vergi maliyetine harcanmıştır.³⁴⁸

Söz konusu sorunlar sebebi ile vergi üzerinde değişiklikler yapılması gündeme gelmiştir. Yapılan değişiklikler sonucunda yerinde ölçme yerine dört hükümet temsilcisi ve dört mahalden seçilmiş bir komisyon tarafından tahminler gerçekleştirilmiştir. İlk tahmin, köylüler tarafından yapılmıştır. Tahmin komisyonları; verilendirme işlemi yaparken mükellefin mahsul beyannamesi, maliye memurlarınca yapılan inceleme, vergi beyanları ve tahmin heyeti tarafından gelen tahminleri esas alacaktır. Bunun yanında vergi sistemindeki bir diğer değişiklik de vergi oranının tüm ürünler için %10 sabit oranda belirlenmesidir.³⁴⁹

Toprak mahsulleri vergisi sisteminin uygulamada olduğu 1934 yılında 59.663, 1944 yılında 47.275, 1945 yılında 56.855 TL miktarlarında gelir sağlanmıştır.³⁵⁰

Vergi sisteminin kaldırılması ise ilk olarak 18 Ocak 1946 tarihinde TBMM gündemine gelmiştir. Konu hakkında söz alan Meclis üyeleri kanunun kaldırılması gerekliliğine vurgu yaparak ortak görüş bildirmişlerdir. Görüşmeler sonrası Meclis içerisinde alınan kararlar doğrultusunda alınan karar ile toprak mahsulleri vergisi kaldırılmıştır.³⁵¹

³⁴⁷ Mehmed Korkud Aydın, "Savaş Yıllarının Olağanüstü Bir Uygulaması Toprak Mahsulleri Vergisinin Hayata Geçirilmesi", 9.

³⁴⁸ Ş Ertan Çomaklı, Fatih Koç ve Kürşad Emrah Yıldırım, "Türk Vergi Hukukunda Tartışılan Bir Vergi: Toprak Mahsulleri Vergisi", sy 2 (2012): 64-65.

³⁴⁹ İbrahim inci, "1923-1960 Döneminde Türkiye'de Tarım Faaliyetleri Üzerinden Alınan Vergiler", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi* 11, sy 1 (2009): 117-18.

³⁵⁰ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, 2. bs, c. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 38.

³⁵¹ TBMM Z.C., 7. Dönem, Cilt 21, 18 Ocak 1946, Sayfa 74-77.

Savaş yılları içerisinde söz konusu kanunlar ve vergilendirmeler ile hükümet yetkilileri zorunlu bir disiplin politikası yürütmüşlerdir. Bu politikada halkın mali olarak hükümete yardım etmesi bir nevi zorlanarak yürütülmeye çalışılmış ve politikalar zaman zaman olumsuz süreçler ile ilerletilmiştir.

Olumsuz savaş koşullarında halkın elindeki ürünler ve stoklar hükümet tarafından alınsa dahi dönem dönem halkın keyfi olarak gıda ürünleri tüketilmesine dahi karşı çıkmış ve savaş dönemi iç ekonomik koşulların sıkı bir şekilde yürütülmesine gayret gösterilmiştir. Bunun yanında dönem içerisinde topyekûn bir mücadele süreci başlatılarak parti ilkelerinin uygulanması da devlet yetkililerince gerçekleştirilmeye gayret edilmiştir.

4.3. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye Cumhuriyeti'nin Konumu ve İktisadi Dış Politika

4.3.1. Savaşın İlk Yıllarında İktisadi Dış Politika

İktidar partisinin savaş döneminde imzalamış olduğu ekonomik anlaşmalar ve yapmış olduğu ticari faaliyetler şüphesiz ki uluslararası ortamın getirileri etrafında şekillenmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin savaş yıllarındaki konumu çerçevesinde ilerletilmiştir. Bu yüzden dönem içerisindeki ekonomik faaliyetleri incelerken savaşın seyri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin savaş süresindeki konumunu da inceleyerek ekonomik dış politikayı ve ekonomik ittifakları değerlendirmek gerekmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti, savaş yıllarında istikrarlı bir denge politikası takip etmiştir. Yani savaşa aktif bir şekilde katılmadan belirli bir cephe ile siyasi müttefiklik kurmuş ve savaşa girmesini sağlayacak her türlü ittifak ve faaliyetten de kaçınmıştır. Takip edilen bu politikada ülkenin kuruluş ilkesi olan uluslararası barış politikasına verilen önem yer almaktadır. Bunun yanında zayıf ülke ekonomisine karşı gösterilen hassasiyet, tarafsız savaş politikasının belirleyici bir etkenidir. Dış politikanın bu ekonomik yönü, savaş dönemi anlaşmalarında ve ekonomik ittifaklarda kendisini göstermektedir.

Savaş döneminde politika belirleme sürecine İsmet İnönü tek başına hâkim olsa da bakanlar, parti ve Meclis ile sürekli iletişim hâlinindedir. İnönü, bu dönemde her alanda etkin olmaktan ziyade özellikle dış politika ilişkilerinde belirleyicidir. Dönem

içerisindeki politikalarından bahsederken başlangıçta işlenecek bir hatanın gelecekte sorun çıkarabileceğinin bilincinde olduğunu belirtmektedir.³⁵²

Savaşın başlaması ile beraber oluşan koşullar karşısında barış yanlısı politikalara dair ülkeler ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Türkiye, bu görüşmeler kapsamında uygulamayı planladığı savaş dışı denge stratejisinde kendisine destek sağlayacak bir müttefik aramaktadır.

Türkiye'nin dönem içerisinde bir müttefik arayışı barış politikalarının yanı sıra belirli askerî ve ekonomik faydalar sağlama amacını da gütmektedir. Çünkü zorunlu savaş ortamında savunma faaliyetlerine yatırım ve harcama yapmak zorunluluğunda olan Türkiye'nin belirli müttefiklikler kurarak, yatırımları daha az bir seviyeye indirip harcamalarında da tasarrufa gidebileceği düşüncesi, dönem içerisindeki siyasi ittifak kurma arayışlarının ekonomik altyapısını oluşturmaktadır.

Savaş dönemi savunma harcama planlarına göre Türkiye Cumhuriyeti, 1939 tarihinde İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması beraberinde savaş ekonomisi sürecine girmiştir. Bu dönemde savunma sanayisinin payı artırılmış ve 1939 yılında %32,7 olan bu pay, 1941 yılında %44,6'ya yükseltilerek önemi bir sıçrama yaşanmıştır. Öyle ki İkinci Dünya Savaşı sebebi ile 1940-1944 yılları arasında bütçe harcamalarının yarısı, savunma giderlerine ayrılmıştır.³⁵³

1939 tarihi itibarıyla savunma harcamaları beraberinde olağanüstü ödenekler de savunma harcamalarına yoğunlaştırılmış, 1941 yılından itibaren ise olağanüstü ödenek faaliyetleri yalnızca savunma harcamalarına ayrılmıştır. Buna göre 1939-1943 yılları arasında olağanüstü ödenek miktarı 1.190.520.000 lira değerindedir.³⁵⁴

Söz konusu bu savunma payları, olumsuz savaş ve ekonomik koşullardaki siyasi ve ekonomik kapsamlı ittifaklara duyulan ihtiyacı göstermesi bakımından somut örnek niteliğindedir. Bununla beraber Türkiye Cumhuriyeti'nin savaş yıllarındaki ülke içi ekonomik koşulları da savaş dönemindeki ekonomik dış politika üzerinde belirleyici unsur olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle ülkenin üretim, borç ve para politikasına

³⁵² Edward Weisband, *2. Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası*, çev. M. Ali Kayabal, c. 1 (Yenigün Yayıncılık, 2000), 17-20.

³⁵³ "Cumhuriyet Dönemi Türk Bütçeleri (1924-1993)", 16.

³⁵⁴ Nevin Coşar, *Kriz, Savaş ve Bütçe*, 1. bs (Bağlam Yayıncılık, 2004), 80.

kısaca bakmak, savaş yıllarındaki ekonomi odaklı dış politikayı incelerken bu politikayı tetikleyen unsurları analiz etmemizde faydalı olacaktır.

Savaş yıllarında eldeki kaynakların ve tüm hizmetlerin savunma kaynaklarına yönltilmesi ve bununla beraber iş gücünü sağlayan nüfusun önemli bir kısmının silahaltında tutulması, dönem içerisinde ülke ekonomisini olumsuz etkilemiştir.³⁵⁵

Üretici nüfusun silahaltına alınması süreci ile millî hasıla, sanayi ve tarım üretimlerinde düşüş görülmektedir. Yıllık değişim hesaplamalarına göre 1940-1945 yılları arasında sanayi üretimi ortalama %5,6, tarımsal gelir %7,2, millî gelir ise %6,3 miktarında gerilemiştir. Gayrisafi sermaye birikimi ise savaş öncesinde %10,7 iken savaş sonunda bu oranın %3,7'ye düştüğü görülmektedir. Bu önemli düşüş, savaş koşulları sebebi ile savunmaya yüksek pay ayrılması yanında aşırı kazanç elde eden kesimin yatırım istek ve amaçlarının çok az olmasından da kaynaklanmaktadır.³⁵⁶

Savaş dönemi dış borç faaliyetlerinde de önemli bir artış yaşadığı görülmektedir. Bu artış, özellikle 1939 yılı itibarıyla artmış, alınan borçlar özellikle askerî malzeme ithalatı kaynaklı yaşanmıştır. Buna göre İngiltere'den iki kez olmak üzere toplamda 33,5 milyon sterlin, Almanya'dan 100 milyon mark ayrıca ABD'den de 45 milyon dolar değerinde askerî yardım alındığı bilinmektedir.³⁵⁷

Yapılan dış borçlanmanın yanı sıra kaynak bulmak amacı ile iç borçlanma yolu da tercih edilmiştir. Buna göre iç borçlanma kaynakları, savaş yılları içerisinde farklı dönemlerde yapılan Ziraat Bankasından istikrazları, millî müdafaa tahliller satışı ve demir yolu istikrazlarına dayanmaktadır.³⁵⁸

Savaşın getireceği koşulların öngörülmesi sonucu ile olağanüstü ödenek uygulamasına geçilmiştir. Savunma harcamalarının kat kat artması ile olağanüstü ödenekler ayrılmaya başlanmıştır. Buna göre 1939-1943 yılları arasındaki olağanüstü ödenekler 1.190.520.000 liraya ulaşmıştır.³⁵⁹

³⁵⁵ Nevin Coşar, 97.

³⁵⁶ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908 - 1985*, 68.

³⁵⁷ Gürel, "Türk Dış Politikası (1919-1945)", 472.

³⁵⁸ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, 2:62-63.

³⁵⁹ Nevin Coşar, *Kriz, Savaş ve Bütçe*, 80.

Dönem içerisinde para politikası da enflasyonun artmasında etkili olmuştur. Buna göre 1930'lu yıllarda uygulanan sağlam para politikası terk edilerek savaş yıllarında uygulanan para politikası gevşetilmiştir. Banknot artışı yükseldikçe üretim artmaması, bir süre sonra para politikalarının bürokrasi kontrolünden çıkmasına sebebiyet vermiştir.³⁶⁰

Ülke içerisindeki bu ekonomik koşullar yani üretim azalırken borçlanmanın artması ile ekonomik olarak olumsuz bir süreç devam ederken savaş dışı kalmak veya kurulacak olan ilişkilerde izlenecek olan siyasi ilişkilerde ekonomi odaklı ilerlemek, dönem içerisinde politikanın temelleridir.

Bu ortam ve ideal çerçevesindeki müttefiklik görüşmeleri kapsamında Millî Mücadele Dönemi'nden beri müttefiklik ilişkilerinin devam ettiği Sovyet Rusya ile görüşebilmek için Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu liderliğinde bir heyet 25 Eylül 1939 tarihinde Moskova'ya ulaşmıştır. Görüşmeler süresince içerik ve kapsamı hakkında dâhil olmak istedikleri Türk-İngiliz-Fransız görüşmelerine Sovyet heyetin hazırladığı şartlar, üçlü görüşmelerin içeriğinden oldukça uzaktır.³⁶¹ Bunun yanı sıra Türkiye'nin ileriki süreçte Fransa ve İngiltere ile imzalamış olduğu benzer bir anlaşmanın Rus yetkililere kabul ettirilememesi, Rus isteklerinin Boğazlar konusunda Boğazlarda ortak savunma, Karadeniz'e çıkışı olmayan devletlerin bölgeye girmemesi gibi Türkiye'nin güvenliğini ve Boğazlar üzerindeki egemenliğini zedeleyecek isteklerde bulunması görüşmelerin olumsuz sonuçlanmasında etkilidir.³⁶² Söz konusu olumsuz görüşme, kuruluş yıllarından beri siyasi ve ekonomik müttefik Sovyet Rusya ile ilişkilerin çok farklı bir yöne ilerleyişinin başlangıcı niteliğindedir. Bunun temel sebebi ise Sovyet hükûmetinden gelen yıkıcı ve güvensiz isteklerdir. Bu olumsuzluk, Türkiye Cumhuriyeti'nin savaş döneminde müttefiklik anlaşması imzalayacağı devletlerin İngiltere ve Fransa olmasının da yolunu açmıştır. Uluslararası koşullar altında Üçlü Pakt olarak tarihe geçen bu anlaşma; ilk önce İngiltere ile imzalanmış, daha sonra Fransa'nın dâhil olması ile son hâlini almıştır. Türk-İngiliz görüşmeleri, 21 Mart 1939

³⁶⁰ Nevin Coşar, 98.

³⁶¹ Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi* (Ankara: Başnur Matbaası, 1968), 140.

³⁶² Fahir Armaoğlu, "İkinci Cihan Harbinde Türkiye", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 13, sy 2 (1958): 147-48.

tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanı Halifax ve Londra büyükelçisi Tefvik Rüştü Aras arasında gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmeler sonrasında iki ülke 12 Mayıs 1939 tarihinde ortak deklarasyon yayınlamışlardır. Bu görüşmeler süresince Fransa ile yaşanan ilişkilerde de önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Ancak dönem içerisinde yaşanan Hatay Meselesi'nden ötürü Fransa ile ilişkiler daha yavaş ilerlemiştir. Bu meselenin çözüldüğü gün olan 22 Haziran 1939 tarihinde Türk-Fransız ortak deklarasyonu açıklanmıştır.³⁶³

Her ikisi de ortak bir niteliğe sahip anlaşmaların temel içeriklerinde söz konusu devletlerin iş birliği içerisinde olduğu ve Akdeniz Bölgesi'nde bir savaş durumu ortaya çıktığı zaman iş birliği yapmaya hazır oldukları belirtilmiştir. Devamında ise bu anlaşmanın hiçbir devlete kasıt niteliği taşımadığı ifade edilmiştir. Türkiye, bu anlaşmaya özellikle bir madde ekletmiş ve kendisinin Sovyet Rusya aleyhinde gerçekleştirilecek bir faaliyette bulunması için zorlanmasının önüne geçmiştir.³⁶⁴ Bu madde, Türkiye'nin altı yıl boyunca savaş dışı kalma stratejilerinde en önemli siyasi dayanağıdır.

Anlaşmanın 19 Ekim 1939 tarihinde Üçlü Pakt olarak resmîyet kazanması ile Türkiye'nin savaş dönemindeki ilk müttefiklik anlaşması da gerçekleşmiştir. Anlaşmanın ana metni haricindeki özel anlaşmada, müttefik Fransa ve İngiltere hükümetlerinin Türkiye'ye yapacağı mali ve askerî yardımlar söz konusudur. Özel anlaşmaya göre Türkiye'ye silah almak üzere %4 faizli 20 yıl süreli 25 milyon sterlin değerinde bir kredi verilecektir. Bunun yanında Türkiye ekonomisini güçlendirmek adına %3 faizli, 20 yıl süreli 15 milyon sterlin değerinde altın teslim edilerek karşılığının tütün vb. mallar ile ödenmesine karar verilmiştir. Son olarak da İngiltere ve Fransa'ya mevcut borçları ödemek için %3 faizli 3,5 milyon sterlin değerinde bir kredi Türkiye'ye ayrılmıştır.³⁶⁵

Özel Anlaşma hükümlerinde görüldüğü üzere Türkiye'nin dönem şartlarında bir ittifak arayışına girişindeki ekonomik etkenler kendisini göstermektedir. Söz konusu ekonomik yardım arayışında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Birinci Dünya

³⁶³ Cemil Koçak, *Millî Şef Dönemi*, 1. bs, C 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1986), 243-56.

³⁶⁴ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları C 1 1920-1945*, 600.

³⁶⁵ İsmail Soysal, "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı", *Bellekten* 46, sy 182 (1982): 408.

Savaşı'nı ve savaşın yıkıcı sonuçlarını tecrübe etmiş bir isim olması şüphesiz önemli bir etkidir. Ancak bunun yanında temel bir sebep daha vardır ki bu da mevcut ülke ekonomisinin yıkıcı etkenler karşısında daha da hasar alacağı endişesidir. Bu ekonomik kaygı ise söz konusu anlaşmadaki askerî malzeme alımında kendisini göstermektedir. Savunma bütçesinin yetersiz olacağı yani mevcut ekonomik sürecin savaş karşısında yetersiz kalacağı çekincesi, iktidarı dönem içerisinde bu tarz bir anlaşma yapmaya sevk etmiştir.

Müttefiklik faaliyetleri yanında Türkiye, İkinci Dünya Savaşı süresince Almanya'ya olan ticari bağıllığını azaltmaya karar vermiştir. Bu konuda faaliyetler, İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı dönemde başlamış ve uluslararası ortam gereğince özellikle savaşın ilk yıllarında uygulanmıştır.

Türk-Alman ticari ilişkilerindeki yoğunluğun ana sebebi, özellikle 1933 yılı itibarıyla Alman Bakan Hjalmar Schacht'ın politikaları çerçevesinde savaşa hazırlık için silahlanma faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi ve Alman sanayisi için yeterli ham maddenin sağlanması amacı ile gerçekleştirilen iş birlikler sürecidir. Ayrıca bu alışveriş faaliyetlerinin kliring sistemi ile yapılması ve 1936'da Almanya'nın Türkiye'den yüklü miktarda ham madde alması, Türkiye'nin alacaklarını artırmış ve bu döngü ile Türkiye'nin Almanya'ya olan bağıllığı uzun yıllar devam etmiştir.³⁶⁶

Türk-Alman ticari ilişkilerini azaltma çabalarına dair bu süreçte ilk olarak savaş öncesinde Amerika ile ticaret anlaşması imzalanmıştır. 1 Nisan 1939 tarihinde imzalanan bu anlaşmaya göre her iki tarafta gümrük resminde indirim yapmışlar ve ikili ticaret hacmini artırmayı amaçlamışlardır. Anlaşma içeriğine göre Türkiye'deki kuru yemiş ürünleri ihracatından Amerika gümrük vergisi üzerinden indirim yapılmıştır. Bunun karşılığında Amerika'dan ithal edilen binek otomobil, şasi, radyo, hesap makinası vb. ürünlerde gümrük indirimi uygulanmıştır. Anlaşma, 5 Mayıs 1939 tarihinde yürürlüğe girmiştir.³⁶⁷

Almanya'ya olan bağıllığın sonlandırılması sürecinde bir diğer önemli gelişme, Türk-İngiliz ortak deklarasyonu esnasında meydana gelmiştir. Almanya'nın Dışişleri

³⁶⁶ Nuri Karakaş, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları" 25, sy 2 (2010): 450-451.

³⁶⁷ Türkiye-Amerika Ticaret Anlaşması Dün İmza Edildi, Cumhuriyet, 2 Nisan 1939,

Bakanı Ribbentrop, 7 Mayıs 1939 tarihinde Türkiye tarafından Almanya'dan talep edilen savaş malzemelerinin gönderilmesini yasaklamıştır. Ardından Hitler ise 14 Mayıs 1939 tarihinde, önceden sipariş edilen bombardıman uçaklarının Türkiye'ye gönderilmesini yasaklamıştır. Bunun ardından da Türkiye'ye vadedilen 150 milyon mark değerindeki kredinin onaylanmaması ve süresi dolan Türk-Alman ticaret anlaşmasının uzatılmaması kararı verilmiştir.³⁶⁸

Almanya ile bu şekilde gerileyen ekonomik ilişkilere nazaran 3 Şubat 1940 tarihinde İngiliz temsilci Lord Halifax ve Türkiye Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras tarafından Türk-İngiliz Ticaret Anlaşması imzalanmıştır.³⁶⁹

Söz konusu ticari faaliyetlerde savaş içi malzeme kullanımı ve harici ürünler üzerinden gerçekleştirildiği görülmektedir. Bunun yanında özellikle savaş yıllarında Türkiye'nin ihracat faaliyetlerinde belirleyici madde, krom olmuştur. Bunun temel sebebi ise krom madeninin özellikle top yapımı olmak üzere savaş teçhizatı üretiminde önemli bir ham madde olmasıdır. Dönem içerisinde krom ihracatı genellikle takas usulü ile gerçekleştirilmiştir. Bu takas faaliyetleri sırasında TL'nin değerini koruma adına önlemler alınmıştır ki bunlardan en önemlisi Türk parasını koruma amacı ile Eylül 1939 tarihinde çıkarılan kanun ve buna bağlı olarak kurulan Takas Limited Şirkettir.³⁷⁰

Krom ticareti ve İngiltere ile ticaret faaliyetlerinde önemli bir gelişme, krom ihracatındaki Almanya etkisini kırmak amacı ile yaşanmıştır. Bu süreçte İngiltere'ye yüklü miktarda krom ihraç etme çabasına giren Türkiye, bu konudaki çalışmalara neredeyse Üçlü Pakt sonrasında hemen başlamıştır. Türkiye bu dönemde İngiltere'yi yılda 200.000 ton krom almaya ikna etmeye çalışmıştır. Öyle ki buna karşılık Almanya'ya hiç krom göndermemeyi dahi göze almıştır. Bunun kabulü sonrası dönemin Londra büyükelçisi, bu sefer de Türkiye'den fındık, üzüm, incir gibi ürünleri ithal etmeyi kabul ederler ise Almanya'ya krom satmamak için hükümeti ikna edebileceğini belirtmiştir. Bu teklif sonrasında sinirlenen İngilizleri ikna etmek için

³⁶⁸ Nuri Karakaş, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları", 453.

³⁶⁹ Türk-İngiliz Tediye ve Ticaret İtilafı, Akşam, 4 Şubat 1940

³⁷⁰ M. Selçuk Özkan ve Abidin Temizer, "İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Krom Ticaretinin Siyasi ve Ekonomik Sonuçları", *Osmanlı Alan Çalışmaları* 3, sy 4 (ty.): 7.

Londra'ya giden Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, kuru meyvelerin satışı sonrasında krom anlaşmasının imzalanabileceğini belirtmiş ve sonunda teklifini kabul ettirmiştir.³⁷¹

İmzalanacak anlaşmaya daha sonra Fransa'nın da dâhil olması ile İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında 8 Ocak 1940 tarihinde imzalanan anlaşma; Numan Menemencioğlu tarafından büyük bir samimiyet ve tam bir uzlaşma ile meydana geldiği şeklinde değerlendirilmiştir.³⁷² Bu anlaşmanın yanında 25 milyon sterlin değerinde silah kredisinin de bulunduğu çeşitli kredi anlaşmaları sayesinde İngiltere ve Fransa'nın 1942-1943 üretim dönemine kadar 2 milyon sterlin değerinde kuru meyve almasını sağlayan bir anlaşma da imzalanmıştır.³⁷³

İngiltere tarafından alınması taahhüt edilen krom satış işlemlerinde ileriki süreçte bir değişiklik yapıldığı görülmektedir. Bu değişiklik, yapılması kararlaştırılan krom ihracatının 4 Aralık 1940 tarihli karar ile talepte bulunan ABD'ye gönderilmedi.³⁷⁴ Bu faaliyet, ilk bakışta 8 Ocak 1940 tarihli anlaşma içeriğine uyulmaması gibi bir izlenim uyandırmaktadır. Ancak yapılan bu değişiklik sayesinde Türk kromu daha geniş pazar imkânları bulmuştur. Bunun yanında dış ticaret hacminin genişlemesi ve ülkeler arası ihracat oranlarında denge sağlama konusunda dönem içerisindeki ekonomik dış politika faaliyetlerinde olumlu bir seyir takip edildiği düşünülebilir. Krom ihracatının söz konusu devletlere gerçekleştirilmesi yanında dönemin etkin kuvvetlerinde İtalya'ya 7000 ton değerinde krom ihracatı gerçekleştirildiği bilinmektedir.³⁷⁵

Üçlü ittifak ve beraberinde Türk-İngiliz Ticaret Anlaşması'nın imzalandığı dönemde ithalat-ihracat faaliyetleri üzerinde de Alman etkisinin gözle görülür bir biçimde azaldığı görülmektedir. Bu azalış, dönem ihracat raporlarında şu şekilde yansımıştır: Türkiye Cumhuriyeti, 1939 yılında toplam da 118.249 bin TL ithalat, 127.389 bin TL ihracat faaliyeti; 1940 yılında ise 68.293 bin TL ithalat, 111.446 bin TL ihracat

³⁷¹ Edward Weisband, *2. Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası*, 1: 97-98.

³⁷² Yeni Türk-İngiliz-Fransız Anlaşması, Akşam, 9 Ocak 1940.

³⁷³ Nuri Karakaş, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları", 458.

³⁷⁴ [BCA], 9.12. 1940, 38-18-1-2

³⁷⁵ [BCA], 4 Temmuz 1940, 91-65-17

faaliyeti gerçekleştirmiştir.³⁷⁶ Bu oranlar içerisinde 1939-1940 yıllarında dış ticarete Almanya'nın payı, %50,86'dan %11,73'e gerilerken İngiltere'nin payının %6,25'ten %14,2'ye, ABD'nin payının %9,88'den %10,80'e, Fransa'nın payının %1,89'dan %2,79'a, İtalya'nın payının ise %8,48'den %16,29'a çıktığı bilinmektedir.³⁷⁷ Bu oranlara göre değişken savaş koşullarındaki dış politika stratejileri, iktidarın ulaşmaya sağladığı amaçlarda başarıya ulaştırmıştır. Ağırlıklı olarak Almanya odaklı politika faaliyetlerindeki bağımlılık ve siyasi tehlike tedirginlikleri sebebi ile yönlendirilen bu politika süreçleri göstermektedir ki Türkiye'nin ekonomik denge politikası da savaşın ilk safhasında olumlu ilerlemiştir.

İktidar partisinin Almanya odaklı dış ticaretini bozma amaçlarından biri de savaş koşullarında ekonomik bağımsızlığı koruma olarak değerlendirilebilir. Saldırgan Alman politikaları karşısında bir hedef olunabileceği düşüncesi ve Alman ekonomisi ile bağımlılığın dönem içerisindeki tehlikeleri, iktidar partisinin kuruluşundan beri takip edilmiş olan bağımsız ekonomi modelinin devamı niteliğindedir.

Anlaşmalar ve ticari faaliyetler süresince 1941 yılı itibarıyla savaş yıllarının değişken politikasında önemli bir sürece girilmiştir. Beklenilmeyen şekilde Fransa'nın Almanya tarafından kısa sürede işgal edilmesi, Türkiye'nin Almanya ile anlaşma yolları aramasına sebep olmuştur. Bu arayıştaki önemli etken müttefik Fransa'nın saldırıya uğraması ile Türkiye'nin de Üçlü Pakt gereği savaşa dâhil olması durumunun ortaya çıkması, Alman kuvvetlerinin Bulgaristan sınırına dayanması ve Sovyetler ile dostça ilişkiler kurması nedeniyledir.³⁷⁸

Fransa'nın Almanya karşısında yenilgisinin kesinleşmesinden bir süre önce, 10 Haziran 1940 günü İtalya da İngiltere ve Fransa'ya savaş açmıştır. Bu durum, Akdeniz coğrafyasında savaşın daha da hız kazanması anlamına gelirken diğer taraftan da Türkiye Cumhuriyeti'nin Üçlü Pakt gereği İngiltere ve Fransa yanında savaş girmesini gerektirmektedir. Üçlü Pakt müttefikleri de Türkiye'nin söz konusu anlaşmanın gerekliliklerini yerine getirmesi yani savaşa girmesini vurgulamışlardır. Türkiye ise

³⁷⁶ Nurhan O. Erdoğan ve diğerleri, *Ticaret Bakanlığı ve 50 Yıl*, 55.2

³⁷⁷ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, 2: 222.

³⁷⁸ Mücahit Özçelik, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2, sy 29 (2010): 258.

anlaşmanın ek ikinci protokolündeki Sovyet çekincesini hatırlatarak müttefiklik taleplerini geri çevirmiştir.³⁷⁹

Türkiye'nin savaşa girmesine karşı ısrarcı davranışların sergilendiği bu süreçte iktidar partisinin savaş yıllarında ekonomik ilişkilerini de savaşın önünde tuttuğu ve kurmuş olduğu yahut kurmayı planladığı ekonomik ilişkilerin savaş sebebi ile sekteye uğramamasına önem verdiği görülmektedir. Bu dönemde bu politikaya dair ilk izlenim, İtalya'nın savaşa dâhil olması süreci ile başlamıştır. Türkiye'nin savaşa girmese dahi İtalya ile ekonomik ilişkilerinin kesilmesinin istenmesi gibi ikinci dereceden önlemler alınmasını istenmiştir. Ancak Türkiye, müttefik zaferi için her zaman destekçi olduklarını belirterek bu tür önlemlerin Türkiye'nin savaşa girmesine sebep olacağı düşüncesi ile savaş dışı kalmıştır.³⁸⁰ Bu politika, Türkiye'nin savaş dışı kalması süresince siyasi meselelerin arkasına sığınması olarak değerlendirilebilecek niteliktedir. Ancak bunun yanı sıra savaş yıllarındaki uluslararası hassas ekonomik düzende bir istikrar kaybetmek istememesi durumu, Türkiye Cumhuriyeti'nin savaş dışı kalma yolunda önemli bir ekonomik etkidir. Bu siyasi ortam yanında Türkiye Cumhuriyeti ticari ilişkilerinin kesilerek gergin bir sürece girdiği görülmektedir. Çünkü Türkiye, Almanya tarafından Balkanlar ve çevresinden kuşatılmıştır. Doğu sınırında ise savaşın başında Boğazlar hakkında kendi lehine taviz isteyen ve Alman dostu Rusya ile çevrelenmiş durumdadır. Bu aşamada yeni bir politika arayışı içerisine giren Türkiye, özellikle Almanya ile iyi geçinme yolları arayarak kendisine yönelebilecek tehlikeleri bertaraf etmeye çalışmıştır.

Bu süreçte iktidarın tedirginliğini azaltan önemli bir gelişme, 1941 yılının Mart ayında Adolf Hitler tarafından bizzat Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye yazılan mektuptur. Söz konusu mektupta Almanya'nın işgal etmiş olduğu Bulgaristan ve Romanya topraklarını tehlike geçer geçmez boşaltacağı belirtilmekte ve yeni dünya düzeninde Türkiye ve Almanya'nın güçlü ticaret ortağı olacağı ilave edilmektedir. Mektubun devamında iki devletin birbirine düşman olması için hiçbir zaman bir sebep olmadığı ve Bulgaristan'daki Alman askerlerinin kesin emir ile Türkiye Cumhuriyeti

³⁷⁹ Ahmet Şükrü Esmer ve Oral Sander, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 9. bs (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996), 147.

³⁸⁰ Cemil Koçak, *Milli Şef Dönemi*, 1986, 1: 304.

sınırlarından uzak duracağı belirtilmektedir.³⁸¹ Bu mektup sonrasında iki devlet arasında gelişen dostane ilişkiler 18 Haziran 1941 tarihli bir anlaşma ile resmîyet kazanmıştır. Anlaşma içeriğine göre her iki devlet de birbirlerinin sınırlarına karşılıklı saygı göstermeyi ve birbirleri aleyhinde bir faaliyete girişmemeyi onaylamıştır. Bunun yanında olası bir sorunda ilk önce birbirlerine danışacaklarını kabul eden Almanya ve Türkiye arasındaki bu anlaşma on yıl süre ile kalıcı olacaktır.³⁸²

Anlaşma sonrasında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1941 tarihi Meclis açılış konuşmasında Almanya ile ilişkileri “Sayın Hitler yazdığı mektupta ülkemize karşı dostluğunu göstermiştir. Hükûmetimizin onayı ile kendisine vermiş olduğum cevap ve mektuplaşmalar sonrasında 18 Haziran 1941 tarihli dostluk anlaşması ortaya çıkmıştır. Türk-Alman ilişkileri o günden beri hiç görülmeyen bir dostluk dönemi yaşıyor.”³⁸³ cümleleri ile değerlendirerek Almanya ile dönem içerisindeki dostluk ilişkilerine vurgu yapmıştır. Bu anlaşma, iki devletin savaşın başlangıcından beri gergin devam eden ilişkilerinde bir yumuşama süresine girilmesini ifade etmektedir. Bu siyasi birliktelik sonrasında ekonomik olarak da ittifak kurma kararı alan iki devlet aynı yıl içerisinde krom satışını öngören bir anlaşma imzalayarak ilişkilerinin ekonomik boyutunu da güçlendirmiştir. Ticari içerikli 9 Ekim 1941 tarihli bu anlaşmaya göre her iki taraf da 100.000.000 lira değerinde bir ihracat yapmayı kabul etmiştir. Anlaşma dâhilinde Türkiye, sanayi ürünleri ve savaş teçhizatı ihraç ederken Almanya pamuk, tütün, zeytinyağı gibi ürünleri ihraç edecektir.³⁸⁴ Aynı anlaşma içeriğinde Türkiye’nin Almanya’ya 1943 yılında 90.000 ton, 1944 yılında 45.000 ton krom ihraç edeceği ifade edilmiş ve Türkiye, Almanya’dan silah alımında kullanmak için 100 milyon mark değerinde kredi almıştır.³⁸⁵

Sevkiyatların planlı bir şekilde gerçekleşmesi amacı ile 28 Haziran 1942 tarihinde Alman Sanayi ve Banka Tekelleri ile Devlet Demir Yolları arasında 22.000.000 Alman markı değerinde 15 lokomotif, 200-300 vagon yedek parça ve diğer gerekli

³⁸¹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileri ile 2. Dünya Savaşı Türkiye’si*, ed. Tanıl Bora, 3. bs, c. 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 189.

³⁸² Türk-Alman Dostluk Muahedesi Dün Ankara’da İmza Edildi, Akşam, 19 Haziran 1941.

³⁸³ TBMM Z.C., 6. Devre, Cilt 21, 1 Kasım 1941, Sayfa 3.

³⁸⁴ Türk-Alman Ticaret İtilafı İmzalandı, Cumhuriyet, 10 Ekim 1941.

³⁸⁵ Hale, *1774’den Günümüze Türk Dış Politikası*, 89.

malzemelere dair bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma ile beraber Türkiye'nin dış ticaretinde Almanya etkisi tekrar üst sıralara çıkmış ve Almanya'nın dış ticaretteki payı tekrar artış göstermiştir.³⁸⁶ Bu ticari anlaşma içerikleri göstermektedir ki dönem içerisindeki hassas ekonomik unsurları bu süreçte kullanmak, iktidar partisinin ekonomik dış politikasında önemli bir unsurdur. Yani iktidar bu ekonomik bağlar sayesinde içten içe siyasi tedirginlik yaşadığı Almanya'yı kendisine bir nevi bağlama yolundadır. Bunun yanında siyasi olarak bir anlaşma imzalanmış olması ve Hitler tarafından İnönü'ye yazılan mektup, Türkiye'nin saldırgan Alman politikaları karşısında bir miktar rahatlatması ve ikili ekonomik ilişkilerin tekrar canlanmasında önemlidir.

Anlaşma neticesinde karara bağlanmış olan alışveriş faaliyetleri ile Almanya'nın dönem içerisinde ülkeye saldırması engellenmeye çalışılmış ve bu sayede ekonomik dış politika faaliyetlerinde de gelişmeler sağlanması amaçlanmıştır.

Türkiye'nin hem siyasi hem de ticari ilişkilerinde Almanya ile bu derece yakınlaşması, İngiltere ve ABD'yi sinirlendirmiştir. Ancak Türkiye'nin Almanya ile daha fazla yakınlaşmasını da istemeyen İngiltere, bu dostluk anlaşmasına bir oldubitti şeklinde bakarak Üçlü Pakt ile üstlendiği sorumluluklara devam etmiştir. ABD ise bu dostluğu müttefik devletler çıkarlarına bir ihanet kabul ederek Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu kapsamında bir süredir İngiltere üzerinden Türkiye'ye verdiği yardımı kesmiştir.³⁸⁷

Almanya ile kurulan dostane ilişkiler ve Türkiye'nin müttefikleri ile gergin bir döneme girdiği bu süreçte, Hitler-Molotov görüşmesinin gergin geçmesi üzerine Adolf Hitler tarafından 15 Mayıs 1941 tarihinde Rusya'ya saldırı emri verilmiş ve 22 Haziran 1941 tarihinde Alman ordusu Sovyet Rusya sınırını geçmiştir.³⁸⁸ Bu saldırı emriyle İkinci Dünya Savaşı süreci yeni bir boyut kazanmış ve savaş dengeleri değişmiştir. Bu yeni süreçte iktidarın politikalarında da belirli değişiklikler yaşanması kaçınılmaz hâle gelmiş ve değişken savaş koşullarına uyum sürecine devam edilmiştir.

³⁸⁶ Cemil Koçak, *Milli Şef Dönemi*, 1986, 1: 635.

³⁸⁷ Fahir Armaoğlu, "İkinci Cihan Harbinde Türkiye", 159.

³⁸⁸ Ahmet Şükrü Esmer ve Oral Sander, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 156-57.

İkinci Dünya Savaşı'nda bu yeni sürecin başlaması ile hükûmet tarafından ilk tepki, her iki devlete karşı da tarafsızlığın korunacağı ilan edilmesi olmuştur.³⁸⁹ Böylece Türkiye, dış ilişkilerinde rahat bir döneme girmiştir. Bunun temel sebebi hem Rusya'nın hem de Almanya'nın Türkiye için en başından beri tehlike olmaları durumunun artık iki devlet arası çatışma ortamının oluşması ile bir miktar daha azalması olmuştur.³⁹⁰ Bu yeni ortamda İtalya Ankara Büyükelçisi'nin belirttiği şekilde Türkiye'nin tek isteği, son Alman askerinin son Rus cesedi üzerine düşmesidir.³⁹¹

Alman ve Rus baskılarından tedirginliğini atlatan Türkiye, bu süreçte savaşın yeni bir boyut kazanacağı endişesi ile İngiltere ve Rusya arasında kendi toprakları üzerinden pazarlıklar yapılabileceği tehlikesini hissetmiştir. Ancak bu tedirginlik, 10 Ağustos 1941 tarihli İngiltere-Rusya Ortak bildirisini ile son bulmuştur. Bu bildiriye göre Montreux Sözleşmesi'ne ve Türkiye'nin toprak bütünlüğüne saygı gösterdiklerini açıklayan bu iki devlet bir saldırıya uğraması durumunda da Türkiye'ye destek vereceklerini belirtmektedir.³⁹² Bu önemli gelişme sonrasında savaş seyrini değiştiren önemli bir diğer olay, ABD Başkanı Rossvelt'in 11 Aralık 1941 tarihinde Almanya ve İtalya'ya savaş ilan etmesidir.³⁹³ ABD'nin savaşa dâhil olması ile Türkiye'nin ekonomik dış politika faaliyetlerinde de önemli bir yenilik yaşanmıştır. Bu yenilik, 3 Aralık 1941 tarihinde ilan edilen ve Türkiye'nin savunmasının kendisi için önemli olduğunu belirterek Amerika'nın Ödünç verme ve Kiralama Kanunu'na Türkiye'yi dâhil etmesidir.³⁹⁴ Bu dönemde ABD'nin Türkiye'ye yardım sağlama amaçları temelinde Türkiye'yi savaşa dâhil etmekten ziyade olası Alman saldırılarına dair direniş gücü oluşturmak ve Türkiye'yi Müttefik Bloku'nda tutmak yatmaktadır.³⁹⁵

Esasen bakıldığı zaman bu askerî ve ekonomik içerikli yardım paketine Türkiye'nin de çok ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaç, savaş koşullarındaki verimsiz ekonomik koşullardan kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin olası bir saldırıya karşı kendisini savunmak için

³⁸⁹ Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, 184.

³⁹⁰ Ahmet Şükrü Esmer ve Oral Sander, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 157.

³⁹¹ Hale, *1774'den Günümüze Türk Dış Politikası*, 87.

³⁹² Ahmet Şükrü Esmer ve Oral Sander, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 158.

³⁹³ Ali Kemal Meram, *İsmet İnönü ve Cihan Harbi* (İstanbul: Ahmet Saitoğlu Kitabevi, 1945), 77.

³⁹⁴ Fahir Armaoğlu, "İkinci Cihan Harbinde Türkiye", 162.

³⁹⁵ Efe Sıvış, "Türk-Amerikan Müttefikliğinde 'Peşrev' Dönemi: Ödünç Verme ve Kiralama Döneminde Türkiye", *Belgi 2*, sy 19 (2019): 1530.

almak zorunda olduğu askerî teçhizatı bütçe yetersizliği sebebi ile istediği şekilde tamamlayamaması, Türkiye’yi bu kanun çerçevesindeki yardımlara bir nevi muhtaç bırakmıştır. Bu yardımlar süresince askerî olarak donanım sağlayan Türkiye’nin savaş sonrası sürece dış borç ile girmesi, bu yardım sürecinin olumsuz koşulu olarak ön plana çıkmıştır. Ancak dönem şartları üzerinden değerlendirildiğinde alınması gerekli olan yardımların sonradan ödenmesinde mevcut borç tutarının çok altında bir meblağ ödendiği görölmektedir.

Amerika ve İngiltere arasında 4 Kasım 1941 tarihli karara göre Türkiye’ye yapılacak yardımlarda Türkiye, ABD veya İngiltere aracılığı ile ödünç verme ve kiralama yardımı alabilecektir. Yardımın gerçekleşmesi sürecinde Türkiye ihtiyacı olan malzemelerin listesini İngiliz yetkililere gösterecek ve Türk yetkililer ile beraber bu liste değerlendirilecek, ardından İngiliz yetkililer tarafından bu liste ret yahut onay verme yetkisine sahip olan Ödünç Verme ve Kiralama İdare Ofisine sunulacaktır.³⁹⁶

Bu yardımlar sürecinde İngiltere Devleti ile 1944 yılındaki Türkiye’nin savaşa girmesi hakkındaki son olumsuz görüşme sonrasında ABD’nin de Türkiye’ye olan yardımları kesilmiştir. 23 Şubat 1945 tarihinde Almanya ve Japonya’ya savaş ilan edilmesi ile ABD ve Türkiye arasında Ödünç Verme ve Kiralama ve Mutalebelere Müteallik Anlaşma imzalanmış ve savaşın tamamen son bulmasına kadar bu yardımlar sürmüştür. Yardımların tamamen son bulması ile 7 Mayıs 1946 tarihinde yapılan bir anlaşma ile de Türkiye 30 gün içerisinde kanun kapsamındaki borçlarından 4,5 milyon dolar ödemeyi kabul etmiştir.³⁹⁷

ABD tarafından izlenen olan bu politika, konferanslar ve görüşmeler döneminde detaylı olarak ele alacağımız şekilde Türkiye’yi ekonomik ve askerî vaatler ile Müttefik Bloku’nda tutmanın ilk adımı olarak değerlendirilebilecek niteliktedir. Zira jeopolitik olarak önemli bir coğrafyada yer alan Türkiye’nin ekonomik ve askerî olarak çok da faydalı bir konumda olmaması, dönem içerisinde askerî ve ekonomik

³⁹⁶ Nuri Karakaş, “Amerikan ‘Ödünç Verme ve Kiralama’ Yardımlarında Türkiye”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 26, sy 1 (2009): 32.

³⁹⁷ Efe Sıvış, “Türk-Amerikan Müttefikliğinde ‘Peşrev’ Dönemi: Ödünç Verme ve Kiralama Döneminde Türkiye”, 1528-29.

konumun iktidar tarafından savaş dışı politikada önemli bir unsur olarak kullanılması, dış politika ilişkilerinde de belirleyici etki olmuştur.

Ödünç verme ve kiralama yardımlarının tekrar başladığı dönem ve 1942 yılı ile savaşın farklı bir boyut alması itibarıyla Müttefik Devletler tarafından Türkiye'nin savaşa dâhil olması yahut savaş dışı konumun korunması bakımından ülkeler arası bir dizi görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerde Türkiye'nin konumu, savaşa dâhil etme politikalarının yanı sıra Türkiye ekonomisi ve Türkiye'ye yönelik ekonomik ve askerî yardımlar da göz önüne alınarak değerlendirilmiştir. Bu görüşmelerde Türkiye, savaş dışı kalmaktan yana olmasından ziyade savaşa dâhil olmanın ön şartı olarak askerî yardım şartını öne sürmüştür. Öne sürülen bu şartlar ve müttefik devletlerin Türkiye'yi ekonomik ve askerî yardım ile savaşa dâhil olma çabaları, savaş yıllarında Türk dış politikasında ekonomik yapının ön plana çıkarıldığını bizlere göstermektedir.

Yapılan görüşmelerin hepsinde Türkiye yer alsaydı ya da almasa dahi onu ikna edebilmek için askerî ve ekonomik yardımların ön plana çıkarılarak Türkiye politikasının bu yönde belirlenmesi, bizleri bu düşünceye sevk eden önemli bir etkidir. Zira Müttefik Devletler kimi dönem Türkiye'yi savaşa dâhil etmek için ekonomik ve askerî yardım şartını ön plana çıkardıkları gibi kimi dönem de bu yardımların aşırı olacağını düşünülmesi sebebi ile Türkiye'yi savaş dışında tutmak yolunu seçmişlerdir.

Müttefik Devletlerin bu düşüncesine dair önemli bir ispat, Churchill'den Stalin'e yazılmış olan 19 Eylül 1941 tarihli bir mesajda kendisini göstermektedir. Bu mesaja göre eğer Türkiye Müttefikler lehinde savaşmaya ikna edilebilirse güçlü bir ordu olacaktır. Ancak bu konuda Türkiye'nin haklı bir tedirginliği vardır ki o da kendilerinde eksik olan teknik malzeme korkusu ve bu malzemelerin ulaştırılması ile İngiliz desteği sağlanacağına dair edinecekleri olumlu izlenimdir.³⁹⁸ Bu ifadeler, Türkiye Cumhuriyeti'nin savaş dışı kalma gerekçesi olarak askerî ve ekonomik yapıyı öne sürmesinin ve bunun müttefikler tarafından anlaşıldığının önemli bir göstergesi niteliğindedir.

³⁹⁸ Fahri Yazıcı, *Tahrân, Yalta ve Postdam Konferansları Gizli Belgeler* (İstanbul: Sinan Yayınları, 1972), 63.

Türkiye Cumhuriyeti'nin savaş dönemindeki konumu hakkında yapılan bu görüşmeler ve bu konudaki baskıların temel sebebi, Kasım 1942 tarihinde gerçekleştirilen Stalingrad Muharebesi ile Alman ordularının yenilmesidir. Bu yenilgi ile beraber Müttefik Devletler, Almanya'yı kesin bir mağlubiyete uğratmak için bir dizi askerî planlar hazırlamışlar ve bu planları gerçekleştirirken jeopolitik konumu gerekçesi ile Türkiye'nin de zorunlu olarak bu planlara dâhil olmasını düşünmüşlerdir.³⁹⁹

Müttefiklerin Balkan harekâtı ve Türkiye'yi savaşa dâhil etme çabaları üzerinden önemli bir yazışma 24 Kasım 1942 tarihinde yine Churchill'den Stalin'e iletilmiş bir mesajda kendisini göstermektedir. Bu kişisel mesajda Türkiye'ye yapılan yardımların açıklanması sonrasında Türkiye'nin savaşa dâhil edilmesinin ardından Karadeniz'in sol cephesinde bir sevkiyat noktası açmak ile beraber Romanya petrollerinin bombalanabileceğine dair planlar aktarılmaktadır.⁴⁰⁰

Kişisel yazışmalar haricinde Türkiye üzerinden yapılan planlar, devletler arası gerçekleştirilen konferanslarda da gündeme gelmiş ve Müttefik Devletlerin üzerinde önemle durduğu bir konu olmuştur.

Almanya'ya yönelik askerî harekâtlar ve Türkiye hakkında konuları görüşmek üzere 14 Ocak 1943 tarihinde Casablanca'da Roosevelt ve Churchill bir araya gelmiştir. Bu görüşmede iki devlet adamı, savaş stratejilerinde Türkiye'nin konumunu tartışmışlar ve ardından savaşa dâhil olması için Türkiye'ye yönelik girişimlerde bulunma kararı almışlardır. Bu girişimler, ABD ve İngiltere adına İngiliz hükûmeti tarafından yapılacaktır. Yapılacak girişimler askerî meseleler ile sınırlı kalacak ve ABD yardımı İngiltere üzerinden Türkiye'ye dolaylı olarak yapılacaktır.⁴⁰¹ Söz konusu amaçlar doğrultusunda Roosevelt ve Churchill'in Türkiye ile görüşme isteği, 25 Ocak 1943 tarihli bir telgraf ile belirtilmiştir. Ertesi gün gönderilen bir telgraf ile İnönü de görüşme teklifini kabul etmiştir.⁴⁰²

³⁹⁹ Fahir Armaoğlu, "İkinci Cihan Harbinde Türkiye", 165.

⁴⁰⁰ Levent Konyar, ed., *Stalin- Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941-1944) ve İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939* (İstanbul: Havass Yayınları, 1981), 80.

⁴⁰¹ İzzet Öztoprak, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Adana Görüşmelerinin Askerî Yönü", *Belleter* 63, sy 237 (1999): 598.

⁴⁰² Tuğrul Otaç, "İkinci Dünya Savaşı'nda Müttefik Konferansları ve Türkiye İçin Önemi", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1, sy 1 (2019): 106.

4.3.2. Adana Görüşmesi

1943 yılında gerçekleştirilen Adana Görüşmeleri esnasında İngiltere Başbakanı Winston Churchill'in 30-31 Ocak 1943 tarihinde Adana'ya gelmesi ve Türkiye'nin savaşa dâhil olması süreci hakkında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşmesi, bu ikili temaslar ve konferanslar dizisinin ilk basamağıdır.⁴⁰³ Görüşme öncesinde Genelkurmay Başkanı ve İkinci Başkan Asım Gündüz ile görüşen Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, savaşa girilmesine dair zorlanması durumunda nasıl bir politika izleneceği hakkında fikirlerini Gündüz'e sormuştur. Yapılan görüşmeler sonucunda savaşa girmeden önce modern silahlar isteneceği üzerinde mutabık kalınmış ve ne kadar tümen istiyorlar ise eşit miktarda modern teçhizat isteneceği kararlaştırılmıştır.⁴⁰⁴ Alınan bu karar, ileriki süreçte kullanılacak olan askerî teçhizat ve ekonomik yaptırım sürecinin de temelini oluşturmaktadır. Bu görüşmenin amacı, Türkiye'nin modern teçhizatlar ile donatılması ve daha sonra da savaşa dâhil olması şeklinde ifade edilmiştir. Kesin Alman yenilgisi sonrasında Türkiye'nin güvenliğinin Birleşmiş Milletler tarafından sağlanacağını belirten Churchill, bunun devamında önce Türk ordusunu güçlendirmeyi, daha sonra da Türkiye'nin üslerinden faydalanmayı umduklarını belirtmektedir.⁴⁰⁵

Görüşmeler sürecinde Türk heyeti, ihtiyaçları doğrultusunda bir liste sunarken konuşulan bir diğer konu, savaşa girmesi durumunda Türk kuvvetlerinin nasıl destekleneceği meselesidir. Bu durumda da Türkiye'ye gelecek olan tahminî yardım miktarı üzerinde durulmuştur.⁴⁰⁶

Yapılan görüşmeler sonucunda, 31 Ocak 1943 tarihinde Müttefiklerin, Türkiye'nin bir yıllık yedek ihtiyacını karşılayacağına ve hava savunmasında Türkiye'ye katkıda bulunacağına dair anlaşılmıştır.⁴⁰⁷

Adana Görüşmeleri neticesinde şimdiye kadar ABD ve İngiltere'den taahhüt edilen yardımların bir kısmının alındığı bilinmektedir. Bunun dışında gelmeyen

⁴⁰³ Ahmet Şükrü Esmer ve Oral Sander, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 165.

⁴⁰⁴ Goloğlu, *Milli Şef Dönemi 1939-1945*, 196-97.

⁴⁰⁵ Cemil Koçak, 2: 149-151.

⁴⁰⁶ İzzet Öztoprak, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Adana Görüşmelerinin Askeri Yönü", 601-3.

⁴⁰⁷ Goloğlu, *Milli Şef Dönemi 1939-1945*, 200.

malzemelerin de Adana Listesi adı altında hazırlanması ve nakledilmesi planlanmıştır.⁴⁰⁸

Alınan kararlar, konferans öncesinde yapılan görüşme ile tutarlılık göstermesi yanı sıra savaş sürecindeki Müttefik yardımları üzerinde mutabık kalınması açısından da önem arz etmektedir. Ayrıca bu yardımların kesinleşmesi ve Türkiye'ye yapılacak olan yardımlar üzerine görüşmeler yapılması, Türkiye Cumhuriyeti'nin savaş dönemindeki dış politikasını şekillendirirken ekonomik durumunu göz önüne alarak hareket ettiğini de göstermektedir. Zira bu süreçte Mihver yahut Müttefik devletlerin tehdit ve ısrarları üzerine savaşa girmeyerek askerî ve ekonomik koşulları doğrultusunda hareket eden iktidar partisi, dönem içerisinde yapılan görüşmelerinin hepsinde ekonomik koşulları ön plana çıkarmıştır.

4.3.3. Quebec Konferansı

Savaş dönemi tarafsızlık politikasındaki olumlu ilerleyiş döneminde Churchill ve Rossevelt arasında gerçekleştirilen Quebec Konferansı'nda Almanlara karşı ikinci bir cephe açılması ve tasarısı tartışılmıştır. Görüşme sonrasında ise Türkiye'yi savaşa dâhil etme konusunda daha fazla baskı kurulması yönünde kararlar alınmıştır.⁴⁰⁹ Bununla beraber aynı konferansta Türkiye'nin ekonomik dış politikasını ilgilendiren bir karar da Müttefikler tarafından göz önüne alınmıştır. Bu da Almanya'ya yönelik Krom sevkiyatının azaltılmasına yönelik dış ticarete önemli bir paya sahip olan ilişki hakkındadır.⁴¹⁰ Alınan bu karar ve ardından Türkiye'ye yönelik uygulanacak olan baskılar ile beraber askerî ve ekonomik olarak Türkiye'deki olumsuz koşullar genellikle iktidar tarafından olmakla beraber zaman zaman Müttefikler tarafından da Türkiye'ye yönelik politikalarında ön plana çıkarılmış ve yapılan konferanslarda Türkiye ile ilgili görüşmelerde bu yardımlar her daim ön planda tutulmuştur.

⁴⁰⁸ İzzet Öztoprak, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Adana Görüşmelerinin Askeri Yönü", 611.

⁴⁰⁹ Süleyman Seydi, "1939-1945 Dönemi İç ve Dış Politika", içinde *Osmanlı'dan İki binli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*, ed. Adem Çaylak, Mehmet Dikkaya ve Diğerleri, 4. bs (Ankara: Savaş Yayınevi, 2012), 285.

⁴¹⁰ Fahir Armaoğlu, "İkinci Cihan Harbinde Türkiye", 168.

4.3.4. Moskova ve Tahran Görüşmesi Görüşmeleri

Uygulanan yaptırımlar ve uygulanması istenen planların savaşın seyrinde geri planda kalması sebebi ile Rusya temsilcisi Molotov tarafından 19 Ekim 1943 tarihinde Moskova Görüşmeleri esnasında ortaya atılan görüşe göre savaşın bir an önce bitirilmesi ve stratejik planların uygulanabilmesi için Türkiye'nin en kısa zamanda savaşa aktif katılımı, bunun da gerekirse bir emir şeklinde yapılması gerekliliği belirtilmiştir. Bu görüş İngiliz ve Amerikan temsilciler tarafından hoş karşılanmamış ve Türkiye'nin dâhil olması ile büyük ölçüde yardım talep edeceği ve bunun imkânsızlığı sebepleri ile reddedilmiştir. Ancak konferans sonucunda Türk hava sahasının kullanılması ve 1943 yılı sona ermeden Türkiye'nin savaşa dâhil olmasının talep edileceği kararı alınmıştır.⁴¹¹

Üç büyük devletin dış işleri bakanları tarafından gerçekleştirilen görüşme sonrasında Tahran'da bir araya gelen Stalin, Churchill ve Roosevelt konferansında ana gündem, Türkiye'nin savaşa girmesi konusu olmuştur.⁴¹²

4.3.5. Kahire Görüşmesi

Moskova ve Tahran görüşmeleri sonrası alınan kararlar hakkında Kahire'de Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu başkanlığında bir heyet ve İngiliz bakan Eden ve heyeti, 5 Kasım 1943 günü Kahire'de buluşmuştur. Bu buluşmada Türk üslerini kullanma konusunda ısrarcı olan Eden, Menemencioğlu liderliğindeki Türk heyetinin ısrarlı direnişi karşısında istediği sonucu elde edememiştir.⁴¹³

Türkiye'nin savaşa dâhil olmasının yanı sıra ekonomik dış politika ve Türkiye'ye yönelik ekonomik ve askerî yardımlar kapsamında konferanslar döneminde alınan önemli bir karar da 28 Kasım 1943 günü Tahran'da Stalin, Roosevelt ve Churchill'in buluşması ve alınan karar doğrultusunda özellikle İngiltere'nin Türkiye'yi savaşa dâhil etmek için ısrarlı çabası yanı sıra Türkiye'ye yapılacak olan askerî ve ekonomik yardımların kesilebileceği tehdidinin yer almasıdır.⁴¹⁴ Bu tehdit, iktidarın dönem içerisindeki ekonomik konum odaklı dış politikasının devletlerce kullanıldığı ve fark

⁴¹¹ Fahir Armaoğlu, 169.

⁴¹² Tuğrul Otaç, "İkinci Dünya Savaşı'nda Müttefik Konferansları ve Türkiye İçin Önemi", 112.

⁴¹³ Goloğlu, *Milli Şef Dönemi 1939-1945*, 224.

⁴¹⁴ Ahmet Şükrü Esmer ve Oral Sander, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 175.

edildiğini göstermektedir. Bu duruma benzer bir süreç, İkinci Kahire Konferansı'nda⁴¹⁵ yaşanmış ve sonuçları sebebi ile de Türk dış politikasındaki ekonominin yeri ve kapsamını bizlere ispat etmiştir.

4.3.6. İkinci Kahire Konferansı

Tahran'da alınan kararların uygulanması neticesinde toplanan İkinci Kahire Konferansı'nda ise Türkiye, silahlanma programının aksaması üzerine zor durumda olduğunu açıklamış ve bu konferans sonrasında prensip olarak savaşa dâhil olmaya razı olmuştur. Alınan bu karar sonrasında ABD Başkanı Rossevelt'in Türkiye'yi Ödünç Verme ve Kiralama Yasası'na daha çok dâhil edeceği ve daha fazla yardım alabileceği çekincesi ile Türkiye'nin savaşa dâhil edilmemesi söz konusu olmuştur.⁴¹⁶ Roosvelt tarafından açıklanan bu görüş, Türkiye üzerinden yapılan ekonomi odaklı pazarlıkları göstermektedir. Ekonomik ve askerî faaliyetler açısından yardıma ihtiyacı olan Türkiye'nin savaşta aktif taraf olması durumunda yapılacak yardımların büyümesi, dönem içerisindeki ekonomik dış politikanın kapsamını gözler önüne sermektedir.

İkinci Kahire buluşması sonrasında savaş döneminde, Türkiye'nin ihracatında önemli bir paya sahip olan krom ticareti hakkında kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler ve sonuçları Türkiye Cumhuriyeti'nin savaş dönemi ekonomi politikası hakkında da önemli bir izlenim uyandırmaktadır.

Almanya ile 9 Ekim 1941 tarihli Krom Anlaşması'nın konferanslar sürecinde sonuna gelinmiştir. Anlaşmanın yenilenmesi için Alman temsilciler ile görüşmeler sürdürülürken İngiliz-Amerikan temsilcilerinden gelen 14 Nisan tarihli bir nota, krom ihracatı hakkında Türkiye'nin dış ticaretini etkileyecek boyuttadır. İngiltere ve ABD, ortak notalarında bu ticari ilişkiden oldukça rahatsız olduklarını ifade etmişler ve bu ticareti durdurmalarını istemişlerdir. Notaya olumlu yaklaşırsa bile Türkiye, Almanya

⁴¹⁵ Bu konferans, savaş döneminde Kahire'de gerçekleştirilmiş olan ikinci konferanstır. 5-8 Kasım 1943 tarihinde Türkiye-İngiltere temsilcileri arasında gerçekleştirilen ilk konferansın gündemi, Türkiye'nin Sovyet Rusya hakkındaki çekincelerinin konuşulduğu siyasi içerikli bir görüşme olduğu için konumuz sınırları dışındadır.

⁴¹⁶ Ahmet Şükrü Esmer ve Oral Sander, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 177-78.

ile olan ticaretini tamamen bırakmamıştır. Bunun temel sebebi de Almanya'dan elde edilen gelirin Müttefikler tarafından karşılanamayacağı düşüncesidir.⁴¹⁷

Bu durum karşısında iktidarın siyasi olarak gergin bir dönemde olmasına rağmen bir bakıma Müttefik kuvvetlerin siyasi, askerî ve ekonomik desteğine ihtiyaç duyduğu bir dönemde Almanya ile ekonomik ilişkilerini tamamen yok etmemesi, savaş yıllarındaki ekonomik dış politikanın ön planda tutulduğuna ve dış ticarete önem verildiğinin, bununla beraber de siyasi ilişkilerde denge yakalandığına dair bir diğer önemli izlenimdir. Bunun yanında iktidarın izlemiş olduğu yol, ekonomik dış politika üzerindeki istikrarın önemli bir örneğidir. Zira savaş yıllarının başında ekonomik ilişkilerin siyasi ilişkiler ve ittifak ilişkilerinden ön planda tutulması, savaşın başından sonuna kadar uygulanan tutarlı ekonomik dış politikayı ön plana çıkarmaktadır.

Gerçekleştirilen konferanslar ve Türkiye'ye vadedilen ve verilen yardımlar kapsamında Türkiye Cumhuriyeti'nin fiilî olarak savaşa dâhil olmayışı, müttefik devletlerin lideri İngiltere ve ABD ile arasının açılmasına sebep olmuştur. 4 Şubat 1944 tarihinde İngiltere, akabinde 7 Şubat günü ise ABD; Türkiye ile ilişkilerini ve Türkiye'ye yapılan yardımları kesmiştir. Bu gerginlik döneminde bazı Alman gemilerinin Boğazlardan geçmesi ile ilişkiler daha da bozulmuş ve uzun zamandan beri devam eden, Türkiye'nin Almanya'ya karşı krom sevkiyatının durdurulmasına yönelik baskılar sonucunda Almanya'ya krom ihracatı durdurularak 6 Ocak 1945'te Japonya ile ilişkiler son bulmuştur.⁴¹⁸

Almanya ve Japonya ile ilişkilerin kesilmesi süreci sonrasında TBMM'de konuşma yapan Dışişleri Bakanı Hasan Saka, konuşmasında ilişkilerin kesilmesi ile temel siyaset ve ittifaka uygun hareket edildiğini belirterek ileriki dönemde bir savaş konumuna gelinmesinin ilgili tarafın alacağı karara bağlı olduğu da ifade etmiştir.⁴¹⁹

İktidarın bu politikası, ekonomik ilişkilerden uzaklaşarak siyasi ittifakların ön plana çıktığını gösterse de ilişkiler kesilmeden önce Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nun kurduğu bir temas, denge politikası ve dış siyasetteki ekonomik ilişkilerin ağırlığını ön plana çıkarmaktadır. Bu görüşme içeriğine göre Amerikan ve İngiliz büyükelçilerini 3

⁴¹⁷ Süleyman Seydi, "1939-1945 Dönemi İç ve Dış Politika", 292.

⁴¹⁸ Gürel, "Türk Dış Politikası (1919-1945)", 535.

⁴¹⁹ TBMM Z.C., 7. Dönem, Cilt 15, 3 Ocak 1945, Sayfa 9.

Temmuz günü Bakanlığa çağırılan Saraçoğlu, Almanya ile ilişkilerin kesilmesiyle savaş sonrasında eşit muamele görmek istediğini belirtmekte, bunun yanında kesilecek ilişkiler sonrasında doğacak olan ekonomik zararın da kapatılması için kolaylık gösterilmesini istemektedir.⁴²⁰ Bu ifade ve söylem gerekli yerlerde de belirtildiği şekilde savaş yıllarında ekonomi odaklı dış politikaya dair önemli bir işaret olmaktadır. Her ne kadar belirli dönemlerde Almanya'nın Türkiye ekonomisi üzerindeki baskınlığı azaltılsa dahi önemli bir ihracat ürünü olan krom sevkiyatının durdurulması sonrasında ekonominin hasar göreceği tahminine karşı alınması planlanan bir önlem, ekonomik dış politika üzerinde de önemli bir denge unsuru örneğidir.

4.3.7. Yalta (Kırım) Konferansı ve İkinci Dünya Savaşı'nın Sonu

Mihver Devletlerin yenilgisinin kesinleşmesi ve İkinci Dünya Savaşı'nın artık son dönemine girilmesi ile beraber savaş sonrası düzen üzerine görüşmeler gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Savaş sonu düzen içerisinde Türkiye Cumhuriyeti'nin konumu ve bundan sonraki süreçte nasıl bir politika izleneceği şeklinde görüşler de ön plana çıkmıştır.

Yeni düzen için yapılan ilk konferans, Rossevelt, Churcil ve Stalin arasında 4 Şubat 1945 günü gerçekleştirilen Yalta (Kırım) Konferansı'dır. Bu konferansta savaşın son dönemi ile gerçekleştirenlerin yanı sıra yeni dünya düzeninde barış ortamı için kurulması planlanan Birleşmiş Milletler ve toplanması planlanan San Francisco Konferansı'na katılacak devletler hakkında da görüşülmüştür. Görüşmeler sürecinde İngiliz temsilci Churcill'in Türkiye'nin savaşa katılmasa dahi kendilerine yardım teklif ettiklerini belirtmesi ve ölüm döşeginde bir fırsat verilemeyeceğini sorması üzerine Stalin ve Roosevelt, Türkiye'nin 1 Mart 1945 tarihi öncesinde Almanya'ya savaş ilan etmesi şartını öne sürmüşlerdir.⁴²¹ Bu karar, Türkiye Cumhuriyeti'nin de savaş döneminde uygulamış olduğu son politikasının belirleyici unsuru olmuştur. Bu süreçte Türkiye, 1 Mart 1945 tarihi öncesinde Almanya'ya savaş ilan etmek şartı ile savaş sonrası düzenin kurulacağı San Francisco'ya davet edilecektir.

⁴²⁰ Süleyman Seydi, "1939-1945 Dönemi İç ve Dış Politika", 294.

⁴²¹ Fahri Yazıcı, *Tahran, Yalta ve Postdam Konferansları Gizli Belgeler*, 130-31.

Kararın Türkiye Cumhuriyeti yetkililerine bildirilmesi üzerine toplanan Mecliste konu gündeme getirilmiş ve 25 Nisan 1945 günü toplanacak olan San Francisco Konferansı'na katılma şartları Dışişleri Bakanı Hasan Saka tarafından açıklanmıştır. Bakanın açıklaması sonrasında Meclis içerisinde birçok vekil söz alarak alınacak kararın büyüklüğü üzerinde konuşmalar yapmışlardır. Konuşmalar sonrasında İstanbul Milletvekili Ali Rana Tarhan ve üç arkadaşı tarafından Almanya ve Japonya'ya savaş ilan edilmesine ve 1 Ocak 1942 tarihli Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ne Türkiye'nin dâhil olmasına dair takririn oylanmasına geçilmiş ve yapılan oylama sonucunda 401 oy ile tezkere kabul edilmiş ve onaylanmıştır.⁴²² Bu onay ile beraber Türkiye Cumhuriyeti, fiilî olarak hiçbir zaman dâhil olmadığı ancak hem siyasi hem de iç ve dış ekonomik ilişkiler kapsamında çok yıpranmış olduğu İkinci Dünya Savaşı sonucunda kazanan taraf arasında yer almıştır. Böylece savaş sonrasında kurulacak olan yeni dünya düzeniyle kendisine emin bir yer edinme şansını yakalamıştır.

Bu süreçten sonra İkinci Dünya Savaşı'nın son dönemine girilmiştir. Sonun başlangıcı olacak olay ise ABD-Japonya arasındaki çatışmalara Japon askerlerin sıkı bir direniş göstermesi üzerine ABD'nin kimyasal silah yani atom bombası kullanma kararı almasıdır. Alınan bu karar ile ilk atom bombası 6 Ağustos 1945 günü Japonya'nın Hiroşima kentine, ikinci atom bombası ise 9 Ağustos günü Nagasaki kentine atılmıştır. İki kente atılan bombalar ile ilk anda toplam 140.000 kişinin hayatını kaybettiği bilinmektedir. Saldırı sonrasında İmparator Hirohito tahtta kalmak koşulu ile 14 Ağustos günü teslim olmuş, resmî anlaşma 28 Ağustos günü imzalanarak İkinci Dünya Savaşı resmen sona ermiştir.⁴²³

4.3.8. Savaş Yıllarında Dış Ticaret Dengesi

Siyasi ilişkilerin ağırlıklı olarak devam ettiği ancak görüşmeler temelini ekonomi odaklı ilerletildiği savaş dönemi dış ilişkilerde dış ticaret ilişkilerindeki dağılımları incelemek, hassas savaş yıllarındaki ekonomik dengeyi kavramamıza yardımcı olacağı gibi savaş sonrası düzene geçer iken Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik faaliyetlerini bilmemiz konusunda da fayda sağlayacaktır.

⁴²² T.B.M.M. Z.C., Olağanüstü İnikat, Cilt 6, 23 Şubat 1945, Sayfa 126 -130

⁴²³ Sina Akşin, *Kısa 20. YY Tarihi*, 269.

İlgili kısımda bahsedildiği gibi savaşın ilk yıllarında dış ticaretteki Alman egemenliği çeşitli yollarla azaltılmış, Almanya'ya olan bağılıktan uzaklaşmaya çalışılmıştır. Bu politika belirli bir süre etkili olsa da hassas savaş koşulları, ekonomi dengelerinin kalıcı olmasını engellemiştir.

Almanya ile ilişkilerin bilinçli olarak kısılması ile Almanya'nın Türkiye dış ticaretindeki payı %51'den %12'ye, ihracat değerindeki payı ise %37'den %9'a kadar gerilemiştir. Ancak 1941 yılında ilişkilerin normalleşmeye başlaması ile Almanya tekrar Türkiye'nin dış ticaretinde etkin bir rol oynayacaktır. Buna göre 1941 Anlaşması ile 1944 yılında Almanya ile ilişkilerin kesilmesi sürecine kadar Almanya; ithalatta %28-%38 değerinde, ihracatta ise ortalama %23-%25 değerinde bir paya sahip olmuştur. Buna karşılık İngiltere ve ABD'nin de savaş döneminde dış ticaretteki payı büyümüştür. Buna göre İngiltere ithalatta %19, ihracatta %15 oranında bir paya sahip olurken Amerika ise ihracat oranlarını %14'ten %44'e çıkarmıştır.⁴²⁴

Savaş yıllarında inişli çıkışlı ilerleyen dış ilişkiler nedeniyle toplu ithalat-ihracat oranları ile ihracat %19, ithalat ise %46 oranında azalmıştır. 1942 itibarıyla bu oranlarda artışlar başlamasına rağmen dış ticaret her zaman fazla vermiş ve ihracat her zaman %1'in üzerinde bir değerde yüksek gerçekleşmiştir. Bunun aksine Türkiye Cumhuriyeti savaş dışı kalarak 1930'lu yıllarda 14,5 ton miktarında olan altın rezervini 210 tona, döviz rezervini ise 260 milyar dolara çıkarmıştır.⁴²⁵

Dış ticaret oranlarında da görüldüğü üzere savaş döneminin değişken politikası ticari ilişkilere de yansımış ve belirli dönemlere göre değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişik ekonomik politikalar, şüphesiz ki ülke çıkarlarını korumak üzerine şekillenmiştir. Ancak bu sürecin önemli bir ekonomik açısı da Türkiye'nin ülkeler arasındaki dengeyi ekonomik anlaşmalar ile kurmuş olmasıdır. Bu ekonomik denge politikası siyasi olarak iyi ilişkiler kurulan bir ülke ile direkt ekonomik anlaşma yolları aranması ile kendisini göstermiştir. Bu ilişkilerde en ön plandaki isim, Almanya olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti, dönem içerisinde siyasi olarak tedirginlik beslediği Almanya'ya karşı kendisini güvende hissettiği an bir ekonomik ilişki kurma yolunu tercih etmiş, bunun için de en önemli ekonomik silahı olan krom madenini

⁴²⁴ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, 166.

⁴²⁵ Doğan Uysal, *IMF Politikaları ve Türkiye*, 4. bs (Konya: Çizgi Kitabevi, 2004), 49.

kullanmıştır. Benzer şekilde Müttefik Devletler ile de siyasi olarak birliktelik kurulurken ticaret anlaşmaları imzalanmış, ekonomik ve askerî yardımlar ön plana çıkarılmış ve savaş yıllarında ekonomik ilişkiler daima gün yüzünde tutulmuştur.

4.4. İkinci Dünya Savaşı Sonrasında İktisadi Dış Politika ve Tek Parti İktidarının Sonu

4.4.1. Savaş Sonrası Uluslararası Siyasi Konjonktür ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Konumu

İkinci Dünya Savaşı'nın 1945 yılında birçok yıkım ve ölüm ile sona ermesinin ardından dünya siyaseti yeni bir boyut kazanmıştır. Savaş sonu itibarıyla dünya lideri ülkeler değişmiş ve ABD tarafından benimsenen emperyalizm ideolojisi ile Batı Bloku, Sovyet Rusya tarafından benimsenen komünizm ideolojisi ile Doğu Bloku etrafında iki kutuplu bir dünya sistemi oluşmuştur. Bu kutuplaşmalar zamanla artmış; en sonunda ise ekonomik, siyasi ve askerî ittifaklar ile cepheleşmeler gerçekleşmiştir.

Bu yeni sistem içerisinde ülkeler dünya siyasetinin gerisinde kalmamak, sınırlarını korumak veya ekonomik ve askerî olarak ülkelerini kalkındırmak amaçları ile Batı Bloku veya Doğu Bloku'na dâhil olmuşlardır. Bu süreçte iki lider ülke arasında doğrudan yahut dolaylı birçok sorun çıkmış ancak bu sorunlar diplomasi yolu ile çözümlenerek bir çatışma boyutuna gelmemiştir. Bu nedenle İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1947 yılı ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağıldığı yıl olan 1991 yılına kadar geçen dönem, siyaset tarihinde Soğuk Savaş olarak isimlendirilmiştir.

İngiltere Başbakanı Churcill'in Mart 1946 tarihinde Amerika'da verdiği bir konferansta Avrupa ortasında bir demir perde olduğu iddia etmesi⁴²⁶ Soğuk Savaş yıllarındaki kutuplaşmanın ve yeni düzenin ayrımı hakkında ilk söylem ve kutuplaşan dünya sistemi hakkında kullanılan ilk keskin tabirdir.

Soğuk Savaş yıllarının başladığı ilk dört yıllık dönem, CHP'nin iktidar olduğu yani tek parti iktidarının yaşandığı son dört yıla denk gelmektedir. Bunun nedeni, savaş sonu değişen siyasi konjonktür beraberinde ülke içerisinde de köklü değişikliklerin

⁴²⁶ Sina Akşin, *Kısa 20. YY Tarihi*, 283.

gerçekleşmesi ve demokrasiye geçiş yolunda önemli adımlar atılmış olmasıdır. Bu süreçte 14 Mayıs 1950 günü yapılan seçimler ile Demokrat Parti iktidara gelmiş ve 27 yıllık CHP iktidarını ve Türkiye Cumhuriyeti'nde tek parti iktidarı dönemini sona erdirmiştir. Bu sebeple 1946-1950 yılları arasında ekonomik dış politika faaliyetleri, tek parti iktidarında gerçekleşen son dönem politikaları olarak önemli olmakla beraber Demokrat Parti iktidarında uygulanacak olan politikaların da temelini oluşturmaktadır.

İktidar partisi, savaş sonrası kurulan bu yeni dünya düzeninde kendisine bir yer bulmak ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını korumak için mücadele etmiştir. Bu süreçte belirli bir ittifaka dâhil olmanın yanında, özellikle de ekonomik ittifaklar üzerinde durulmuş ve müttefiklik ilişkileri ekonomik ittifaklar ile güçlendirilmiştir. Aynı zamanda dönem içerisinde ekonomik dış yardımların ülke ekonomisine katkı sağlayacağı ve ittifak dâhilinde konumunu pekiştireceğine dair inanç, tek parti iktidarının son yıllarındaki ekonomik dış politika faaliyetlerinde temel niteliktedir.

İktidar partisinin bu politikası, Soğuk Savaş yıllarının komünizm karşıtlığı ve ABD tarafından gerçekleştirilen ekonomik ve askerî dış yardım faaliyetleri ile işlerlik kazanmış ve hükûmet, dönem içerisinde ABD politikaları kapsamında ekonomik ve askerî alanlarda elde ettiği dış yardımlar ile ülke yapısını güçlendirmeyi amaçlamıştır.

İktidar partisinin savaş sonrası uluslararası ortamda oluşturmayı amaçladığı bu politikalar, ABD tarafından Soğuk Savaş sürecinde gerçekleştirilen dış ekonomik yardımlar ile somut bir sürece girmiştir. Bu sayede CHP iktidarındaki son dönem içerisinde gerçekleştirilen ekonomik dış politika faaliyetleri işlerlik kazanmıştır.

Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında Batı Bloku lideri ABD'nin temel politikası, Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Batı Avrupa ülkelerinin de komünizm ideolojisi altına girmemesidir. Bu politika çerçevesinde ülke içinde ve ülke dışında psikolojik hazırlık süreci başlatarak komünizmi büyük bir tehlike olarak gösteren ABD, bunun ardından kendi liderliği altındaki Batı Bloku'na dâhil olan ülkeleri kendi hâkimiyetine almayı amaçlamıştır.⁴²⁷ Bu politikalar doğrultusunda askerî içerikli Truman Doktrini ve

⁴²⁷ ABD tarafından gerçekleştirilen bu ittifak faaliyetleri karşısında Sovyet Rusya'da kendi uydu ülkeleri ile kurduğu bağları güçlendirmek adına ve komünist faaliyetleri tek bir çatıdan yürütmek adına 5 Ekim 1947 tarihinde Cominform'u kurmuştur.

ekonomik içerikli Marshall Planı'nı devreye sokarak dünya siyasetindeki gücünü artırmaya önem vermiştir.⁴²⁸

4.4.2. Soğuk Savaş Yıllarında İktisadi Dış Politika

Söz konusu uluslararası konjonktür içerisinde Türkiye Cumhuriyeti de hem ekonomik hem de siyasal olarak ittifaklar içerisinde yer alma gayreti göstermiştir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında izlemiş olduğu politikalar, savaş sonunda Türkiye için belirli zorlukları da beraberinde getirmiştir. Ancak bu zorlu süreç, Soğuk Savaş'ın temel yapısı olan ideolojik çatışmalar karşısında Türkiye Cumhuriyeti'nin Batı Bloku'na dâhil olmasına da olanak sağlamıştır.

Bu amaçlar kapsamında uygulanan ekonomi politikalarında da önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişikliklerde en önemli gösterge serbest ticaret döneminin başlamasıdır. Bu dönemde özel sektör yeni inisiyatif kazanmış ve Amerikan kredileri ile liberal ticaret politikaları desteklenmiştir. Yeni ekonomik sistem ile de devletçi ekonomi devre dışı bırakılarak politik ve iktisadi liberalizm yürürlüğe girmiştir. Bu politika sayesinde dış ticaret ve yabancı sermaye odaklı politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Politikalar kapsamında resmî söylem, Başbakan Recep Peker'in 7 Ağustos 1946 tarihli hükümet programını açıklaması sırasında belirtilmiştir. Başbakanın ifadelerine göre devamlı bir gelişme izleyen ABD ile ilişkilerin devam edebilmesi için gayret gösterileceği ve dış politikada serbest döviz ile ticaret sistemine dahil olmak olarak açıklanmıştır.⁴²⁹

Bilindiği gibi Türkiye Cumhuriyeti, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından gerçekleştirilen başarılı denge politikası sayesinde savaş dışı kalmayı başarmış ancak savaş sonunda belirli bir safta resmen yer almıştır. Bu politika çerçevesinde Türkiye'nin Almanya ile diplomatik ilişkilerini geç kesmesi, ABD ve İngiltere tarafından kabul edilse bile Sovyet Rusya tarafından çok geç kalınmış bir hamle olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra Sovyet Rusya, güvenlik bölgesi olarak Balkan coğrafyası ve Boğazlar üzerinde egemen olmak istemiştir. Bununla beraber temeli 17

⁴²⁸ Baskın Oran, "Batı Bloğu Ekseninde Türkiye 1", içinde *Türk Dış Politikası C 1*, 24. bs, c. 1 (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2020), 483-85.

⁴²⁹ Haluk Gerger, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politikası "Soğuk Savaş'dan Yeni Dünya Düzenine"*, 2. bs (İstanbul: Yordam Kitap, 1999), 48-49.

Aralık 1925 tarihine dayanan Türk-Rus Dostluk Anlaşması'nın Sovyet Rusya tarafından feshedilmesi ve tekrar bir anlaşma yapılması şartı olarak Boğazlar üzerinde egemenlik talebi yanında Kars, Ardahan ve Batum'un Sovyet Ermenistan'a verilmesine yönelik iddialar ve istekler yer almıştır.⁴³⁰

Söz konusu yıkıcı isteklerin kabulüne imkân olmadığı belirtilmiş ve Boğazların savunulması ve üs talebinin de sözleşmeye taraf olan tüm devletleri ilgilendirdiği ifade edilmiş ve reddedilmiştir. Bu ret üzerine Sovyet basınında Türkiye hükûmeti üzerinde yoğun bir siyasi baskı uygulanırken Sovyet gazete ve radyoları Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliğine katılması yönünde yayınlar yapmıştır.⁴³¹ Bu istekler ve cevaben Türkiye'nin reddederek Sovyet yayılcılığı karşısında durması, Türkiye Cumhuriyeti'nin Soğuk Savaş Dönemi'nde ülke çıkarlarından tedirgin olması sebebi ile Sovyet Rusya'dan uzaklaşarak Batı Bloku'na yaklaşması ve ABD ile iş birliğine girişmesi bakımından önem teşkil etmektedir.

Türk dış politikasının yeni bir döneme girdiği bu aşamada ABD'nin de Türkiye'ye olan bakış açısı değişmiş ve Türk-Amerikan ilişkileri siyasi ve ekonomik olarak yeni bir boyut kazanmasının yanı sıra Türkiye'nin Batı Bloku'na dâhil olma süreci daha da hızlanmıştır. Bu süreci hızlandıran temel etkenler Rusya tarafından Türkiye'ye uygulanan baskılar, Yunanistan'da yaşanan iç savaşta komünist kesimin güçlenmesi ve Rusya'nın İran'dan çekilmemesi üzerine ABD'nin bölge üzerinde egemenliğini kaybedeceği tedirginliğidir. Bu süreç itibarıyla ABD, İnönü ile daha yakından ilgilenmeye başlamış ve Türkiye'ye bakış açısı değişmiştir.⁴³²

Bu dönem içerisinde iktidar partisinin ekonomik dış politika faaliyetlerinin temelini oluşturan birtakım ekonomik ittifaklar vardır. Bu ittifaklar, Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni süreçteki ekonomi politikalarını belirlemesi yanı sıra Batı dünyası ile bağlı bir Türkiye Cumhuriyeti için önem teşkil eden faaliyetlerdir. Bu yeni dönem ile beraber iktidar partisinin iç ve dış politikada takip edeceği ekonomi politikaları da değişmiştir.

⁴³⁰ Cihat Göktepe ve Süleyman Seydi, "Soğuk Savaş Başlangıcında Türk Dış Politikası", *Bilig*, sy 72 (2015): 198-200.

⁴³¹ Gülay Sarıçoban, "Türkiye'de 1945-1950 Döneminde Dış Politika", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy 26 (2020): 807.

⁴³² M. Seyfettin Erol, "1946-1950 Dönemi Türk Dış Politikası", içinde *Osmanlı'dan İki binli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*, ed. Adem Çaylak, Mehmet Dikkaya ve Diğerleri, 4. bs (Ankara: Savaş Yayınevi, 2012), 351.

İktidar tarafından bu yeni dönemde uygulanacak olan iç ekonomi politikası liberal kapitalizm olarak isimlendirilirken dış politikada ekonomi politikaları ABD yörüngesinde devam ettirilmiştir.⁴³³

Söz konusu ittifaklar 1947 yılından itibaren uygulanmaya başlayan ve adını ABD başkanı Henry Truman'dan alan askerî ve ekonomik içerikli Truman Doktrini ve salt ekonomik yardım odaklı işleyen, adını ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı George Marshall'dan alan Marshall yardımlarıdır. Bu faaliyetler ABD tarafından ekonomisi zayıf ülkeleri kalkındırmak, daha doğrusu Sovyet Rusya tehdidine karşı mücadele edecek yapıya gelmelerini sağlama ve Batı Bloku ülkeleri için askerî bir kaynak oluşturma amaçlıdır. Bu iki faaliyetin yanı sıra uluslararası para fonu olarak ortaya çıkan ve Batı Bloku ülkelere destek veren International Monetary Fund (IMF) dönem içerisinde ekonomik dış politika faaliyetlerinde önemli bir paya sahiptir. Yine bu kurum, Türkiye Cumhuriyeti'nin savaş sonu dış borç alım sürecinin önemli bir dayanağıdır.

İktidar partisi, bu ekonomik ittifaklara dâhil olabilmek adına önemli çabalar sarf etmiş ve bu dönemde önemli tavizler vermiştir. Bunun temel nedeni, Batı Bloku'na dâhil olmak ile beraber zayıf ülke ekonomisi sebebi ile kendi başına ayakta duramayacağına bilincidir. Aynı zamanda bu yardımlardan yararlanmak ve dünya ekonomik sistemine dâhil olmak için önemli çaba sarf etmiş ve dâhil olduğu ittifaklar sayesinde ekonomik gelişmesini artırmayı hedeflemiştir.

Savaş sonrası süreçte takip edilen dış odaklı ekonomi politikası ile iktidar partisinin özellikle de dünya ekonomisine entegrasyon çabası göze çarpmaktadır. Gerek 1929 Dünya Ekonomik Krizi gerekse savaş koşulları ile ulaşmak istediği ekonomik ideali yakalayamayan iktidar partisi, bu sebeple savaş sonu dönemde ekonomik politikalarında değişikliklere gitmiştir.

Ülke ekonomisinin sağlam bir temele yerleştirilememesi sonucunda Soğuk Savaş sürecinde güçlü bir ekonomik kaynağa ve yatırıma sahip olamayan iktidar, bu süreçten sonra dış yardıma kapılarını açmakla beraber ülke ekonomisinin olumsuzluklarından faydalanarak hem ekonomik olarak yeni dünya düzenine uyum sağlamaya çalışmış

⁴³³ Haluk Gerger, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politikası "Soğuk Savaş'dan Yeni Dünya Düzenine"*, 48.

hem de belirli siyasi tehlikelerden saklanmayı hedeflemiştir. Bu politikaların önemli bir sebebi, Sovyet çekincesine dair ülkeyi güçlendirmek ve gerek askerî gerekse ekonomik olarak hazırlık yapmaktır. CHP kuruluş sürecinde de önemle vurgulanan ve üzerinde detaylı bir şekilde durulan güçlü bir ekonomi ve güçlü bir ülke hedefi doğrultusunda söz konusu faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bu sebeple savaş sonrası dönemde askerî ve ekonomik pek çok dış yardıma sıcak bakılmış, alınan yardım ve krediler sayesinde ülke ekonomik olarak güçlendirilmeye çalışılmıştır. Bu dönem içerisinde dış yardımlara açık ekonomi yapılanmasında ilk dış kredi anlaşması, 27 Şubat 1946 tarihinde ABD ile Kahire’de imzalanmıştır.⁴³⁴ Savaş koşullarının getirdiği yıkım sonrasına imar planları ve kalkınma amacı ile imzalanan anlaşmaya göre ABD’den 10 milyon dolar değerinde kredi alınması TBMM tarafından 455 üyenin 349’unun kabul oyu ile onaylanmıştır.⁴³⁵

Söz konusu kredi anlaşması sonrasında ABD ile ödünç verme ve kiralama sürecine dair iş birliğini bir nevi sonuca bağlamak ve ticari ilişkileri geliştirmek adına 1946 yılı Mayıs ayı içerisinde bir anlaşmaya daha imza atılmıştır. Bu anlaşmaya göre Türk yetkililer, milletlerarası tedbirler kapsamında uluslararası ticarete her türlü farklı muameleyi kaldırarak gümrük tarifesi ve diğer ticari engelleri ortadan kaldırmayı hedeflemişlerdir. Bunun yanında Türkiye Cumhuriyeti, Ödünç Verme ve Kiralama Yasası karşılığında anlaşmanın yürürlüğe girmesi ile 30 gün içerisinde ABD hükûmetine tam 4.500.000 Amerikan doları ödemeyi kabul etmiştir. Yine bu sürece dair Türkiye’ye verilmiş ve kullanılmış olan her türlü makine, alet, lokomotif vb. teçhizat Türkiye Cumhuriyeti hükûmeti mülkiyetine geçmiştir. Ancak olağanüstü şartların ABD Başkanı tarafından belirtildiği şekilde sona ermesi sonrasında hasar görmemiş olan savunma araçlarının Başkan tarafından geri alınma hakkı vardır.⁴³⁶

Soğuk Savaş’ın ilk yıllarında, ittifaklar hakkında ABD ile temasların devam ettiği süreçte daha önce ülke içerisinde uzmanlarca hazırlanmış bir raporda ülke kalkınması için yapılması planlanan sanayi faaliyetleri hakkında planlar hazırlanmıştır. Ancak ülke içerisinde bu faaliyetleri gerçekleştirmek için kaynak yetersizliği, dönem

⁴³⁴ Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, 1. bs (Ankara: İmge Kitapevi, 2016), 79.

⁴³⁵ TBMM Z.C., 8. Dönem, Cilt 23, 8 Mayıs 1946, Sayfa 21-36

⁴³⁶ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, 2/4-23- 2920

yetkililerini ABD'den dış borç almaya mecbur bırakmıştır. Bu amaç doğrultusunda söz konusu rapor, Avrupa Kalkınma Programı kapsamına alınması için Amerikalı yetkililere sunulmuştur. Kalkınma planını hazırlayan komisyon başkanı Kemal Süleyman Vaner'den dolayı Vaner Planı olarak tarihe geçirilen bu tarım odaklı kalkınma planında ulaşım olanaklarının geliştirilmesi ve kara yolu, demir yolu ve liman işletmeleri yapımı hızlandırılması planlanmış, aynı zamanda özel girişimlere tam bir serbestlik sağlanması yolunda karar alınmıştır. Plan kapsamında tarımda %6,5, sanayide %14,5, ticarete %10,2, diğer hizmetlerde ise %1,2, ekonominin genel yapısında ise %8,0 oranında bir büyüme hedeflenmiştir.⁴³⁷ Ancak bu planın kredi başvuruları reddedilmiş, ardından plan rafa kaldırılmış ve hızlı bir şekilde Amerikan taleplerine uygun olan bir yatırım planı yapılmıştır. Bu süreç itibarıyla Türkiye ekonomisinde Amerikan etkisinin başladığı yeni bir döneme girilmiştir.⁴³⁸

Ekonomide Amerikan etkisi ile ekonomik politika yaklaşımında da köklü sayılabilecek bir değişime gidilerek devletçi ekonomi modelinin kısmi tasfiyesi gerçekleştirilmiştir. Bu işlem, Türk ekonomisinin Batı Bloku ve dünya ekonomik sistemi ile entegre olması için verilen bir taviz niteliği taşımaktadır. Aynı zamanda yine uluslararası koşullara uyum sağlamanın bir modeli olarak dış politikada etkin olmak ve gerekli siyasi ve ekonomik faaliyetlerden uzak kalmamak için atılmış önemli bir adımdır.

4.4.2.1. Truman Doktrini ve IMF Üyeliği

Ekonomi politikasındaki yaklaşım ve ABD etkisi sonrasında Batı dünyasına daha hızlı dâhil olmak ve dünya ekonomisine entegre olarak ekonomik ittifaklarını güçlendirmek isteyen iktidar partisi, dış kredi arayışlarına devam ederek askerî ve ekonomik olarak daha sağlam bir yapı oluşturmayı amaçlamıştır. Bu dönemde dış kredi ve dış borç alımlarının önemli bir basamağı olarak değerlendirilebilecek olan askerî içerikli Truman Doktrini'ne giden süreç, İngiltere'nin 21 Şubat 1947 günü ABD'ye bir muhtıra vererek Türkiye ve Yunanistan'a yaptığı yardımları keseceğini bildirmesi ve

⁴³⁷ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, 209-301.

⁴³⁸ Boratav, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, 361.

Sovyet ideolojisine karşılık bu iki ülkenin savunulması gerekliliğini belirtmesi ile başlamıştır.⁴³⁹

Başkan Truman, bu yardım faaliyetini ABD Kongresine sunarken Türkiye'nin bağımsızlığının ülke içi ve dışında tehlikede olduğunu ve yardım edilmemesi durumunda totaliter bir rejim ile insanların özgürlüklerini kaybedeceklerini belirtmiştir. Devamında ise bu ülkelerin bağımsızlık ve ulusal bütünlükleri için ABD tarafından gerçekleştirilecek olan ekonomik yardımın önemine vurgu yapmıştır.⁴⁴⁰

Doktrin kararlarında Türkiye'ye yardım yapılmasına dair birçok itiraz yükselirken buna en önemli sebep, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'na girmemesidir. Bunun yanında Türkiye'nin 245.000.000 dolar değerinde altın ve döviz stoku bulunduğunu da savunan kongre üyeleri, yapılan yardımların gözetlenmesi konusunda yardımı kabul etmiş ve bu kapsamda Türkiye için 100 milyon dolar, Yunanistan için ise 300 milyon dolar olmak üzere toplamda 400 milyon dolar değerindeki yardım faaliyeti gerçekleştirilmesi kabul edilmiştir.⁴⁴¹

Doktrin kapsamında yardım faaliyeti 1 Eylül 1947 tarihli oturumda TBMM tarafından kabul edilmiş ve müzakere sürecinde bu yardımlar ile Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına karşı hiçbir tehlike gelmeyeceği vurgulanmıştır. Dönem içerisinde Türkiye Cumhuriyeti ve dünyanın karşı karşıya kaldığı tehlikenin ABD yardımı olmadan önlenemeyeceği ifade edilmiştir. Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın bu konuşması ardından Seyhan Milletvekili Kasım Gülek'in anlaşma sayesinde Türkiye ekonomisinin destek olarak göreceği ve güçlü iktisat ile savaş gücünün de artacağına dair duyulan güvenin anlaşma sayesinde sağlanacağı ifade edilmektedir.⁴⁴²

Truman Doktrini kapsamında askerî yardımların uygulanması süreci, 12 Temmuz 1947 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ve ABD arasında imzalanmış olan bir anlaşma ile resmîyet kazanarak söz konusu yardım faaliyetleri yürürlüğe girmeye başlamıştır.⁴⁴³

⁴³⁹ Mahmut Akkor, "2. Dünya Savaşı Sonu ve Truman Doktrininin Ortaya Çıkışı", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2, sy 2 (2017): 5.

⁴⁴⁰ Levent Kalyon, "Truman Doktrini Üzerine Bir Analiz", *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 6, sy 11 (2010): 10.

⁴⁴¹ Baskın Oran, "Batı Bloğu Ekseninde Türkiye 1", 431.

⁴⁴² TBMM Z.C., 8. Dönem, Cilt 6, 1 Eylül 1947, Sayfa 552-556.

⁴⁴³ Amerikan Yardımı Anlaşması İmzalandı, Cumhuriyet, 12 Temmuz 1947.

Yapılan anlaşma içeriğinde yer aldığına göre bu yardım, Türkiye'nin bağımsızlık ve hürriyetini korumak ve gerekli güvenlik desteği sağlamak amaçları ile Türkiye hükûmetinin Birleşik Devletler hükûmetinden yardım talebi doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Bu yardım faaliyetleri döneminde yapılan yardımların amacına uygun kullanılması ve Türkiye hükûmetinin görevini serbestçe yapması için misyon şefi ve temsilcilere kolaylıklar sağlaması kararlaştırılmıştır.⁴⁴⁴

Anlaşma kapsamı içerisinde yardım isteğinin Türkiye Cumhuriyeti yetkilileri tarafından iletilmesine dair bir anlam yer alması, dönemin ekonomik ilişkilerindeki dış açık ve serbest faaliyetlerin bir delili niteliğindedir. Bunun yanında savaş sonrası ekonomik kalkınma için gerekli olan yardımların talebi olarak da nitelendirilebilecek olan bu yardım, uluslararası ekonomik ortam ve Türk ekonomisinin hassasiyeti göz önüne alındığı zaman, dönem şartlarında alınmak zorunda kalınan bir yardım niteliği taşımaktadır. Bunun yanında Amerikan heyetleri tarafından Türk ekonomisine yönelik incelemeler sonrasındaki raporlarda ekonomi sağlıklı bulunmakla beraber izlenen yol eleştirilmiştir. Buna göre Türk ekonomisinde özel girişime yeteri kadar alan tanınmaması, iç ve dış ticaret faaliyetlerinde serbest piyasa koşullarının uygulanmaması gibi sorunlar Türkiye ekonomisinin temel problemleri olarak nitelendirilmiştir.⁴⁴⁵

Yardımanın önemli özelliklerinden biri de Vanderberg Değişikliği olarak isimlendirilen birtakım değişiklik ve iptal taleplerinin gerçekleştirilme olanağıdır. Bu değişiklik yapısına göre güvenlik yapısı ya da genel kurul Türkiye ve Yunanistan'a yapılacak yardımın kesilmesini isterse, Türk ya da Yunan hükûmetleri artık yardım almayı istemediklerini belirtirlerse ve ABD Başkanı kanun amaçlarının gereği gibi gerçekleştiği ya da gerçekleşme imkânı kalmadığına kanaat getirirse Truman Doktrini kapsamındaki yardımlar son bulacaktır.⁴⁴⁶ Bu yardım sistemi ile beraber ABD kaynaklı dış yardımlar ve krediler, kalkınma amacının vazgeçilmez unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Bu yardımlar yapılırken ardı ardına ülkeye gelen Amerikan heyetleri yanı

⁴⁴⁴ Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 162-1164.

⁴⁴⁵ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 84.

⁴⁴⁶ Mehmet Gölübol ve Haluk Ülman, "İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası", içinde *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 9. bs (Ankara: Siyasal Kitabevi, t.y.), 215.

sıra dışı yardım almadan kalkınmanın imkânsız olacağına dair bir inanç yerleştirilmiştir.⁴⁴⁷

Truman Doktrini çerçevesinde ayrı bir kaynak olarak yapılan yardımlar kısa ömürlü olmuş, yardım faaliyetleri 1948 Nisan ayı içerisinde Avrupa Ekonomik İş Birliği idaresi yönetimine girmiştir. Bu dokuz aylık süreçte Türkiye'ye verilecek olan 100 milyon dolarlık meblağdan 69 milyon doları gelmiş, gelen paranın tamamı askerî amaç için kullanılmıştır. Buna göre 1949 yılına kadar Amerika'dan Türkiye'ye gelen yardımların harcandığı yerler ve miktarları Kara Kuvvetlerine 81,6 milyon dolar, Hava Kuvvetlerine 43,8 milyon dolar, Deniz Kuvvetlerine 22,1 milyon dolar, yol harcamalarına 5 milyon dolar şeklindedir.⁴⁴⁸

Truman Doktrini kapsamında ve devamında gelen yardım faaliyetlerinin, eş tutulan Yunanistan Devleti'ne kıyasla daha az miktar da geldiği görülmektedir. Ancak buna nazaran yardımlar, çok işlevli boyutlarda kullanılmış ve Türk savunma sistemleri geliştirilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra lojistik faaliyetler, ordu harekâtları ve ülke içi ulaşım ağının güçlenmesi amacı ile gerçekleştirilen yol bakım faaliyetleri, ABD kaynakları ekonomik yardımların kullanıldığı farklı bir boyut ve ülke yapısının güçlendirilmesi açısından gerçekleştirilen başka bir faaliyet olarak ön plana çıkmıştır.

Doktrin faaliyetleri tamamen askerî nitelikli olmakla beraber Türkiye ekonomisinin güçlendirilmesi adına bir girişimde bulunulması gerekliliği, iktidar partisini bu kapsamda daha geniş bir dış yardım arayışına mecbur bırakmıştır.

İktidar partisi, ülke içerisindeki yetersiz kaynaklar ve gelişmemiş sanayi ile dışarıya açılmadan bir büyüme gerçekleştirilemeyeceğini de bu dönemde fark etmiştir. Dünya ekonomisine entegre olmak ve ekonomik kalkınmayı hızlandırmak amacı ile Türkiye Cumhuriyeti, ABD tarafından sağlanacak olan siyasi müttefikliğe muhtaç olduğu gibi yine ABD tarafından sağlanacak olan ekonomik yardım faaliyetlerine de ihtiyaç duymaktadır.

Söz konusu yardım faaliyeti için iktidar tarafından gerçekleştirilen ilk önemli işlem, 7 Eylül 1946 tarihinde yapılmış ve TL, dolar karşısında 1,28 seviyesinden 2,80'e

⁴⁴⁷ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908 - 1985*, 76.

⁴⁴⁸ Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, 47-48.

çıkartılarak Cumhuriyet tarihinde ilk büyük devalüasyon gerçekleştirilmiştir.⁴⁴⁹ Bu işlem ile beraber TL, Amerikan doları karşısında %53 oranında bir değer kaybı yaşamıştır. Ana amacı savaş sonrası oluşan ekonomik koşullara uyum sağlamak olan bu işlemle aynı zamanda fiyat ve miktar kısıtlamalarını kaldırarak ithalat oranını kısmak ve ihraç edilecek ürünlerin dolar cinsinden fiyatını düşürerek ihracat oranlarını artırmak hedeflenmiştir.⁴⁵⁰ Ancak bu girişim sonrası beklenen sonuç elde edilememiş, ülke içerisine beklenen yabancı sermaye akışı gerçekleşmemiştir. Bunun yanında devalüasyon işlemi sonrasında ihracat %15, ithalat ise %85 artarak enflasyon artmaya devam etmiştir.⁴⁵¹ Bu girişim, dönem içerisinde Türkiye'nin dış yardıma ne kadar ihtiyacı olduğunu gösteren önemli bir faaliyettir. Alınacak yardımlar ile sağlanması planlanan ekonomik süreç için verilen ekonomik tavizler, dönemin ekonomik dış politikasını şekillendirmek konusunda da önemli bir rol oynamıştır.

İktidar partisinin devalüasyon işlemi sayesinde ulaşmayı amaçladığı önemli bir işlem de yabancı yatırımcı beraberinde uluslararası ekonomik faaliyetlerde aktif olabilmek ve bunun yanında ülke içerisine gelecek olan dış kaynağı artırmak amacı ile 1946 yılında 44 katılımcı ülkenin beraberliğinde kurulmuş olan IMF sistemine dâhil olabilmektir.⁴⁵² Bu sistemin amacı, gelişmekte olan ülkelere ekonomik istikrar sağlamanın yanı sıra uluslararası iş birliği, ticaret ve döviz kurunu korumak ve uluslararası parasal ilişkileri dengelemektir.⁴⁵³ IMF kaynakları, üye ülkelerin ödedikleri kotalardan ve örgütün aldığı borçlardan oluşmaktadır. Her üye ülkenin kotası, o ülkenin dış ekonomik ilişkilerdeki ağırlığını göstermektedir. Aynı zamanda kota miktarı ve oy gücü, ülkelerin IMF'den alabileceği borçları da belirleyici etkindir.⁴⁵⁴

İktidar partisinin amaçları doğrultusunda katılmayı amaçladığı IMF sisteminde ulaşmak istediği amaç, ülke ekonomisini kalkındırmak ve askerî harcamalara ek kaynak oluşturmak olarak değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra dış ekonomik ilişkilerini

⁴⁴⁹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908 - 1985*, 77.

⁴⁵⁰ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 108.

⁴⁵¹ Haluk Gerger, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politikası "Soğuk Savaş'tan Yeni Dünya Düzenine"*, 50.

⁴⁵² Seyfettin Gürsel, "IMF", içinde *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 494.

⁴⁵³ Doğan Uysal, *IMF Politikaları ve Türkiye*, 11-12.

⁴⁵⁴ Baskın Oran, "Batı Bloğu Ekseninde Türkiye 1", 481.

dengelemek ve TL'nin değerini korumanın IMF üyeliği hakkında önemli olduğu söylenebilir.

TBMM'de 14 Şubat 1947 tarihli oturum ile IMF'ye dâhil olma konusunda görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Uzun süreli yapılan görüşmeler sonrasında Türkiye'nin IMF'ye girişi kabul edilmiştir.⁴⁵⁵ IMF sistemine girişte 43 milyon dolar olarak tespit edilen kotanın %19'u dolar, %1'i altın, %80'i de TL olarak ödenmiştir.⁴⁵⁶

Türkiye Cumhuriyeti; IMF sistemine dâhil olmakla beraber yalnızca dış ekonomik yardım araçlarını çoğaltmış olmamış, aynı zamanda Batı Bloku'na daha fazla entegre olarak ülkeler arası yapılacak olan ticari ilişkileri de geliştirme olanağı bulmuştur.

4.4.2.2. Marshall Yardımları ve Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü

Truman Doktrini ve IMF üyeliği süreçleri ile dönem şartlarında elde ettiği ekonomik kalkınma ve ittifak ilişkilerini daha da geliştirme yolu arayan iktidar partisi, bu süreçte Avrupa ülkeleri ile beraber kalkınma ve ittifak ilişkilerini geliştirme yolunda önemli bir adım atmıştır. Bu adım, tek parti iktidarının savaş sonrası dış ekonomik ilişkilerinde önemli bir yer tutan asıl ekonomik faaliyet, Marshall Yardımları altında gerçekleştirilen planlardır. Bu yardım planlarıyla askerî odaklı olan Truman Doktrini aksine savaş döneminde tüm kaynaklarını yitirmiş ve oldukça fakir duruma düşmüş Avrupa ülkelerine yardım etmek amaçlanmıştır.⁴⁵⁷

Söz konusu yardım planı hakkında ABD bakan yardımcısı George Marshall, 5 Haziran 1947 günü Harvard Üniversitesinde yaptığı konuşma ile Avrupa coğrafyasının savaş sonu ekonomik kalkınması hakkında hükümet fikirlerini dile getirmiştir. Konuşması sırasında Avrupa'nın yakılıp yıkılması sonrasında Avrupa ülkelerinin ekonomilerinin altüst olmasının bertaraf edilmesi ve ekonomik dengenin yeniden inşa edilmesi için ABD'nin yardım etmesi ve Avrupa ülkelerinin kendi aralarında bir birliktelik oluşturmaları gerektiğinden bahsetmiştir. Daha sonra asıl amacın yoksulluk, ümitsizlik ve açlık ile mücadele olduğunu vurgulayan Marshall, bu kalkınma işinin Avrupa'nın kendi işi olması ve ABD'nin bu yardımdaki rolünün dostça olması, siyasal tutku ve

⁴⁵⁵TBMM Z.C., 8. Devre, Cilt 4, 14 Aralık 1947, Sayfa 157-169,

⁴⁵⁶ Seyfettin Gürsel, "IMF", 494.

⁴⁵⁷ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, 338.

önyargılara yer verilmemesini ifade etmiştir.⁴⁵⁸ Bu yardım paketi tamamen ekonomi içerikli olmakla beraber yardımın en önemli özelliği; yıllık %2,5 oranında düşük bir faiz ile 15 yıl ödemesiz, 44 yıl vadeli olmasıdır.⁴⁵⁹

Yapılan çalışmalar sonrasında Amerikalı uzmanlar Marshall yardımları kapsamında son olarak 17 milyar dolar değerinde bir yardım fonu belirlemiştir. Yardımların gerekli ülkelere ulaştırılması için ABD’de Ekonomik İş Birliği İdaresi kurularak her türlü onay bu örgüt idaresine bırakılmıştır. Plan çerçevesinde 13 milyar dolar civarı bir yardım yapılmıştır. Bu yardımlar neticesinde madencilik %38, sanayi %58, petrol ürünleri %143 oranında gelişim göstermiştir.⁴⁶⁰

Amaçları doğrultusunda gerçekleştirilen bu yardım faaliyeti, Avrupa’da gerçekleşen kutuplaşmayı daha çok artırmıştır. Bunun yanında yardım gerçekleştirilen ülkelere kapitalist ekonomi bir şart olarak sunulmuş ve bağımlı kalkınmayı teşvik edecek şekilde planlanmıştır.⁴⁶¹ Bunun yanında yardım kampanyası, Batı Bloku lideri ABD’nin en önem verdiği ekonomik kampanyalardan biridir. Öyle ki ulaştırılacak bu yardım sayesinde komünizm ideolojisi ve Sovyet Rusya yayılmacılığına büyük bir darbe vurulacağı öngörülmüştür.

Bu yardım planına dair önemli bir girişim, 12 Aralık 1947 tarihinde Dışişleri Bakanlığına ulaştırılmış olan bir mektupta kendini göstermiştir. Amerikalı yetkililer Murry Martin, Public Relations tarafından sorulan soruya göre Marshall Planı’nın başarılabilmesi ve dünya milletlerince ne olduğunun tam olarak anlaşılabilmesi için tüm radyoların 24 saatlik bir yayın ile bu yardım faaliyetini duyurması istenmiştir.⁴⁶²

Yardım girişiminin dönem radyolarında yayınlanmasına dair gazete arşivlerini taradığımız zaman herhangi bir yayın haberine denk gelemedik. Bu, yardım kampanyasının radyolar üzerinden propaganda aracı olarak kullanılmadığına dair bir işarettir. Ancak yayımlanamamış olmasına rağmen dönem sürecinde bu şekilde bir

⁴⁵⁸ İsmail Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları C 2 1945-1990*, 2. bs (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 286-87.

⁴⁵⁹ Baskın Oran, “Batı Bloğu Ekseninde Türkiye 1”, 485.

⁴⁶⁰ Çağrı Erhan, “Ortaya Çıkışı Ve Uygulanışıyla Marshall Planı”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 51, sy 1 (1996): 283-84.

⁴⁶¹ Tolgahan Akdan, *Soğuk Savaş ve Türkiye’nin Batı’ya Yönelişi*, 1. bs (İstanbul: Yordam Kitap, 2020), 280-81.

⁴⁶² Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, 2/14-10 11524-1

istek gelmiş olması, Marshall Planı üzerinde yapılacak propagandalarına verilen öneme dair de bir örnektir.

Savaşa aktif olarak katılmamış ve savaş sırasında herhangi bir tahribata uğramamış olan Türkiye'nin Marshall Yardımları kapsamına dâhil edilmesi meselesi ilk başlarda bir tartışma konusu olmuştur. Ancak daha sonra Türkiye'nin Avrupa coğrafyasının yeniden inşasında tarım ve maden ürünleri ile katkıda bulunabileceği yönündeki görüş, yardımı sağlayacak egemen görüşte etkin olmuştur.⁴⁶³

Marshall Planı kapsamında Türkiye'ye iki yol ile yardım ulaştırılmıştır. Bunlardan ilki direkt dolar yardımı olarak gerçekleştirilmiş, ikincisi ise tiraj hakkı ile türlü Avrupa ülkelerinde Türkiye'ye verilen satın alma hakkıdır. 1949-1950 yılları içerisinde Türkiye Cumhuriyeti'ne toplamda 59 milyon dolar değerinde direkt yardım, 58 milyon dolar değerinde ise tiraj hakkı üzerinden yardım yapılmıştır. Bu yardımlar içerisinde tarıma ait olarak toplamda 16.134.000 dolar değerinde yardım ayrılmıştır. Bu miktar da toplam yardımın %13,8'lik değerini teşkil etmektedir. Bu yardım miktarının ise 14.626.000 doları Amerika'dan direkt yardım olarak gelirken 1.508.000 dolar Avrupa'dan tiraj hakkı ile gelmiştir. Tiraj hakkından tarıma ait ayrılan oranların bölünüş miktarı; ülkelerin malzeme oranlarına göre değişiklik göstermekte olup bu ülkeler Almanya, İngiltere ve Belçika'dır.⁴⁶⁴

Mali yardımlar yanında yine Marshall Planı kapsamında 1950 yılına kadar 6576 traktör, 9079 traktör pulluğu, 3456 diskharrow, 1262 biçerdöver, 1439 hububat mibzeri, 2732 pamuk mibzeri, 2516 One-way pulluğu ve 104 adet pikap kamyonet sipariş edilmiştir. Sipariş edilen bu tarım ürünleri ilk başta şehir komisyonlarına teslim edilmiştir. Yeterli büyüklükte tarım arazisine sahip çiftçi vilayet merkezine başvurarak işletme büyüklüğü ile satın alacağı aletin cinsini belirterek tedarik belgesi alırdı. Çiftçi, istediği makineyi o yıl içerisinde istediği zaman, %37,5 değerini peşin geri kalan miktarı ise dört taksit hâlinde ödeyerek istediği tarım aletine sahip oluyordu. Ancak zamanla bu işlemlerde belirli kusurlar tespit edilmiş ve 1949 yılında uygulamaya

⁴⁶³ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 84.

⁴⁶⁴ [BCA], 80-507-5, 00.00.1950

konulan işlem ile çiftçi olduğunu kanıtlayan herkes istediği tarım makinesine ulaşma imkânına sahip olmuştur.⁴⁶⁵

Satın alınan makinelerin kullanım faaliyetlerini öğrenmek amacı ile pek çok kurs açılmış ve tarım makinalarından maksimum verim alınması amaçlanmıştır. Aynı şekilde tarım üretiminden maksimum verimi alabilmek için makine yedek parçalarına önem verilmiş ve getirilen makinaların %10'u değerinde yedek parça temin edilmiştir. Bir sonraki yıl ise bu değer %20'ye çıkarılmıştır. Bu parça temini içerisinde ise 2.213.000 dolar değerinde yedek parça ithal edilerek 2.000.000 dolar değerinde yedek parça siparişe bağlanmıştır.⁴⁶⁶

Mali yardımlar ve tarım ürünleri kapsamında iktidar tarafından Marshall Yardımları kapsamında ABD'den uçak ve otomobil benzini satın alındığı da görülmektedir. 1949 yılı içerisinde talep edilen benzin çeşit ve miktarları 130 oktan benzin çeşidi 6000 ton, 91 oktan 1000 ton, 80 oktan 1000 ton, 71 oktan 2000 ton, 70-72 oktan 5000 ton olarak belirtilmiştir. Talep edilen benzin miktar ve cinsleri üzerinden 73 oktan uçak benzini stokunun 16 ay için yeterli miktarda bulunduğundan bu siparişin, otomobil benzini olarak gönderilmesi talep edilmiştir. İstenilen otomobil benzini hakkında ise 100-130 oktan 6000 ton, 91 oktan 1000 ton, 80 oktan 1000 ton ve 70-72 oktan 7000 ton olarak listelenmiştir.⁴⁶⁷

Alınan yardım faaliyetleri, parti ve devlet politikası bağlamında değerlendirildiği zaman dış yardıma kapalı ve gelişmeyi önleyici yardımlara karşı net tutumdan Soğuk Savaş sürecinde uzaklaşıldığı görülmektedir. Bunun yanında uluslararası dinamiklerin çetin bir mücadele geçirdiği bu süreçte ekonomik gelişim ve üretim faaliyetlerinin devamlı kılınması zorunluluğu, alınacak yardımların mecburiyetini de ortaya çıkarmaktadır.

Alınan yardımların halka dağıtım süreçleri ve bunun yanında halka sağlanan ödeme kolaylıkları ise en azından parti politikalarına iç ekonomik koşullardaki bağlılığı göstermektedir. Halka dağıtılan tarım makinelerindeki ödeme kolaylıkları ve kısa süre

⁴⁶⁵ [BCA], 80-507-5, 00.00.1950

⁴⁶⁶ [BCA], 80-507-5, 00.00.1950

⁴⁶⁷ [BCA] 239-12-104859-2, 12.15.1949

sonra makine alımlarının daha kolay bir hâle getirilerek çiftçilerin üretim kapasitesini artırmanın yanı sıra ithal edilecek ürün verimi açısından da önemli bir yoldur.

Türkiye, bu dış yardımları alırken Kemalizm'in tam bağımsızlık ideolojisine karşı bir tavır sergilediği dönem içerisinde bazı bürokratlar tarafından eleştirilmiş, bunun bir ABD mandası olduğu dile getirilmiştir. Ancak bu itiraz ve söylemlerin çok ileri boyuta gitmemesi üzerine iktidar partisi bu yardımları pek de üzerinde düşünmeden kabul etmiştir.⁴⁶⁸

Zira yardımlardan çok memnun olduğu ve yardımların Türkiye için ne kadar önemli olduğuna dair görüşler, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün bir konuşması esnasında kendisini göstermiştir. İnönü bu konuşmasında yardım faaliyetlerini Amerika hükûmetinin Türkiye Cumhuriyeti ve Türk halkı için beslediği yakınlık duygularının bir göstergesi olarak nitelendirirken bu yardımlarla savaş sonu maruz kalınan iktisadi zorluklardan bir nebze de olsa kurtulacağını ifade etmiştir.⁴⁶⁹

Kabul edilen Marshall Yardımları kapsamında 1950 yılına kadar 75.000 dolar değerinde bir meblağ ayrılmış ve bunun yanı sıra Amerikan yapımı endüstri makinesi ve yedek parça malzemesi getirilmiştir. Bunun yanı sıra ek olarak 150.000 dolar değerinde ek kredi açılmış ve et balık konserve fabrikası kurularak soğuk hava depoları hazırlanmıştır.⁴⁷⁰

Yapılan yardımların toplam değerinde ise 1950 yılına kadar Avrupa yeniden imar programı çerçevesinde 183 milyon dolar, ekonomik yardıma ek olarak da 200 milyon dolar askerî yardım alınmıştır.⁴⁷¹ Bu yardım faaliyetleri, tek parti iktidarının sona ermesi ardından da devam etmiş ve 1956 yılına kadar toplam nitelikli kredi miktarı 120.627.686 dolar olmuştur. 1945-1952 yılları arasında hibe miktarı dâhil ABD'den alınan toplam kredi miktarı ise 343 milyon dolar değerindedir.⁴⁷²

⁴⁶⁸ M. Seyfettin Erol, "1946-1950 Dönemi Türk Dış Politikası", 352.

⁴⁶⁹ İnönü'nün Amerikan Halkına Mesajı, Cumhuriyet, 24 Mayıs 1947.

⁴⁷⁰ Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, 81.

⁴⁷¹ Hale, *1774'ten Günümüze Türk Dış Politikası*, 109.

⁴⁷² Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, 84-85.

Dönem içerisinde uygulanan bu yardım faaliyetleri, ABD ile ikili ilişkiler kapsamında iletilemiştir. Bunun haricinde uluslararası ittifaklar ile de dönem ekonomisi iletilemeye çalışılmıştır.

İktidar partisi Truman Doktrini ve Marshall Yardımları ardından ekonomik ittifaklarını geliştirmek amacı ile Avrupa coğrafyasında kurulan ve Marshall Planı'nın bütünleyici bir parçası olarak da kabul edebileceğimiz bir sözleşmeye imza atmıştır. Bu sözleşme, Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik ilişkilerini geliştirmenin yanı sıra George Marshall tarafından yapılan konuşma sırasında bahsedilen Avrupa'nın ekonomik iş birliği faaliyetlerini anlatması bakımından da önem taşımakta ve Türkiye'nin ekonomik dış politika faaliyetlerindeki etkinliğini artırmaktadır. Söz konusu anlaşma 15 Nisan 1948 günü, Fransa'nın başkenti Paris'te imzalanan Avrupa Ekonomik İş Birliği Sözleşmesi'dir. Yapılan anlaşma gereği Örgütün amacı, sağlam bir Avrupa ekonomisini örgüt üyelerinin iş birlikleri ile sağlamak olup imzacı tüm devletler bu örgütün üyesi kabul edilmişlerdir. İmzacı devletler, ekonomilerinin birbirleri gönencinde olduklarını da kabul ederek hareket edeceklerini ve ekonomik ilişkiler alanında yoğun bir iş birliği yapmayı kabul etmişlerdir.⁴⁷³

Bu iş birliği faaliyetine dayanan diğer önemli bir anlaşma 4 Temmuz 1948 tarihinde ABD ile imzalanmış ve 13 Temmuz 1948 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Anlaşma maddelerinde göre her iki taraf da Avrupa kıtasının kalkınması ve kıta içerisinde bölgesel iş birliğinin artması amacını güttüklerini belirtmiştir. Bu anlaşmaya göre her iki taraf da Avrupa Ekonomik İş Birliği kapsamında iş birliklerini yürüteceklerini ve birbirlerine kolaylık sağlayarak gerekli raporları sunma konusunda yardımcı olmayı taahhüt etmişlerdir. Bununla beraber yürütülen programın amacına ve gerçekleşen ilerlemeleri yayınlamayı kabul etmişlerdir. Ayrıca taraflar, hükümet tedbirleri kapsamında çıkan tavizleri Uluslararası Adalet Divanına iletceklerdir. Anlaşmanın 30 Haziran 1953 tarihine kadar uygulanabilir olması kararlaştırılmıştır.⁴⁷⁴

Söz konusu iş birliği kapsamında bir nevi Marshall Yardımlarının bir kolu olarak nitelendirebilecek olan Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik mali yardım faaliyetleri görülmektedir. Bu faaliyetler kapsamında 3 Nisan 1948 ve 30 Haziran 1949 tarihli on

⁴⁷³ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları C 2 1945-1990*, 290-96.

⁴⁷⁴ TCRG, Sayı 6956, 13 Temmuz 1948.

beş aylık dönem içerisinde Türkiye Cumhuriyeti'ne 49 milyon 700 bin dolar değerinde yardım yapılacağı bilinmektedir. Bu yardım direkt olarak 1948 yılı Nisan, Mayıs ve Haziran ayları içerisinde 10 milyon dolar; 1 Temmuz 1948-30 Haziran 1949 Dönemi için 28 milyar dolar olarak gerçekleştirilmiştir. Şarta bağlı yardım kapsamı ise 11 milyon 700 bin dolar olarak belirlenmiştir.⁴⁷⁵

İktidar partisinin son yıllarında gerçekleştirmiş olduğu Batı odaklı ekonomi politikaları ve dâhil olduğu ittifak eylemleri, bu süreç içerisinde gerçekleştirilmiş olan ithalat-ihracat faaliyetlerine de yansımıştır. İzlenen politikalar, tek parti döneminin ilk yıllarında takip edilmiş olan ekonomik bağımsızlık ideali çerçevesinde şekillenmiş olan ekonomik dış politika faaliyetlerinin devamı niteliğindedir. Zira CHP, ilk iktidar yıllarında dostluk ilişkisini siyasi bağlar ile onaylamadığı devletler ile ekonomik bir ilişki kurmamıştır. Benzer şekilde Soğuk Savaş yıllarında da özellikle Batı Bloku ülkeleri ile ticari ilişkiler geliştirilirken siyasi anlaşmazlıklar sebebi ile ilişkilerin soğuduğu Sovyet Rusya ile ticari bir ilişki kurulmamış olması tek parti iktidarındaki ekonomik politikaların sürekliliğini göstermesi yanında Soğuk Savaş yıllarındaki ekonomik bağımsızlık idealinin de göstergesidir. Buna göre yalnızca savaş sonrasındaki ilk yıl olan 1946'da ihracat oranı 432, ithalat oranı 223 olarak gerçekleştirilmiştir. Bunun ardından özellikle de Truman Doktrini ile beraber ülke ekonomisi üzerinde ABD etkisinin artması ile ithalat oranlarının yıllara göre artış gösterdiği 1947'de ithalat 685, ihracat 625,2; 1948'de ithalat 770, ihracat 551; 1949'da ise ithalat 81,3, ihracat ise 693,9 oranlarında gerçekleşmiştir.⁴⁷⁶

Uygulanan politikalar ile enflasyon hızla yükselmiştir. 1947 yılında ithalat %15, ihracat ise %83 artmıştır. Dış ticaret devamlı olarak açık vermiş ve 1946 yılında 100 Milyon dolar olan ticaret fazlası 1947 yılında 60 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. Ticaret fazlalığı, ileriki yılları da etkilemiş ve Cumhuriyet tarihi sürecinde devam etmiştir.⁴⁷⁷

Tek parti yönetiminin son yıllarında dış ticaret dağılım oranları ise Soğuk Savaş dönemi ekonomi politikaları çerçevesinde şekillenmiştir. Buna göre iktidarın son

⁴⁷⁵ [BCA], 23808-104059-4, 03-10-1949

⁴⁷⁶ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 109.

⁴⁷⁷ Haluk Gerger, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politikası "Soğuk Savaş'tan Yeni Dünya Düzenine"*, 50.

yılları içerisinde ülkelere oranla gerçekleştirilen ithalat-ihracat faaliyetlerinde ortalama %20 ile ABD'nin üstünlüğü görülürken ticarete etkin olan ülkelerin Fransa, İngiltere, İtalya gibi Batı Bloğu ülkeleri olduğu görülmektedir. Oranlara göre ise %10 dolaylarında İngiltere, %9 dolaylarında İtalya ve %5 dolaylarında Fransa ile ticari faaliyetler gerçekleştirilmiştir.⁴⁷⁸

Uluslararası ekonomik sistem içerisinde etkin olabilmek amacı ile gerçekleştirilen bir dizi politika karşısında Türkiye Cumhuriyeti ülke içerisindeki kaynaklarını zenginleştirmek ve TL'nin değerini korumak yanında dünyanın içerisinde bulunduğu çalkantılı süreçte eldeki mevcudu koruma yolunu tercih etmiştir. Yani bu süreçte ekonomik bir gelişim sağlamak, iktidar tarafından öngörülen bir faaliyet olmaktan ziyade mevcut ekonomiyi korumak ve siyasi tehlikeler karşısında bir dizi ekonomik ittifak sayesinde güç kazanmaya çalışmak amaçlanmıştır.

Tek parti iktidarının son dört yıllık sürecinde takip edilen ekonomik dış politika faaliyetlerinde gerçekleştirilen ithalat-ihracat da göstermektedir ki dönem içerisinde ithalat oranlarının fazla oluşu, Türkiye'nin tek parti yıllarındaki son yönetim sürecinde ekonomik dış politika üzerinde bir egemenlik kurulamamıştır.

Savaş sonrasında tek parti iktidarı döneminin son ekonomi politikaları olarak gerçekleştirilen söz konusu faaliyet ve girişimler yanında yine uluslararası ortamın bir getirisi olarak ortaya çıkan ve Batı Bloku ülkelerinin önemli bir dayanağı olan askerî, ekonomik ve kültürel iş birliği olan NATO (North Atlantic Treaty Organization) üyesi bir ülke olmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda ilk başvuru CHP tarafından 11 Mayıs 1950 tarihinde yapılmış ancak reddedilmiştir. Bunun nedenleri Batı Avrupa ülkelerinin kültür karşıtlığı, NATO'nun sorumluluk alanının genişleyecek olması ve İngiltere'nin Orta Doğu ideolojisinden dolayı olumsuz tavrıydı.⁴⁷⁹

Takip edilen süreçte Türkiye Cumhuriyeti'nde genel seçimlerin yaşanması ve 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimler ile Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi ile 27 yıllık tek parti dönemini sonlandırmıştır. Bu iktidar değişikliği sayesinde tek parti iktidarı son bulmuş ve söz konusu olay, NATO üyelik sürecinin pek çok ekonomi

⁴⁷⁸ Baskın Oran, "Batı Bloğu Ekseninde Türkiye 1", 495.

⁴⁷⁹ Haluk Gerger, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politikası "Soğuk Savaş'tan Yeni Dünya Düzenine"*, 75.

politikası ile beraber tek parti iktidarından Demokrat Parti iktidarına miras kalmasına sebep olmuştur.

SONUÇ

Tek parti dönemi yirmi yedi yıllık kesintisiz bir süreci kapsamına rağmen bu süreci tek bir başlık altında incelemek mümkün değildir. Bunun sebebi, iktidar yıllarında lider değişikliği yaşanmış olması yanında uygulanan politikaların değişikliği ve uluslararası ortam dinamikleridir. Uzun bir sürece dayanan iktidar döneminde yıllar boyu aynı politikanın takip edilmesine uluslararası şartlar ve ülke içerisindeki ekonomik dinamikler izin vermemiştir. Bunun yanı Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü'nün aynı ideoloji ancak farklı politik bakışlara sahip olması da iktidar sürecinde politika değişikliklerinde önemli bir etkidir.

Söz konusu politik farklılık, kesintisiz tek parti döneminde liderlerin karakteristik ve politik bakışlarını ön plana çıkarmıştır. Bu değişikliklerin yanında aynı süreçten, aynı kökenden gelmesi ve aynı ideolojik bakış açısına sahip olunması, devlet ve parti tabanındaki köklü yapıyı da ortaya çıkarmaktadır.

Tek parti yönetimi devir alışı hasarlı ekonomi mirasını onarmak için tamamen Milli ve yerli bir yapılanma inşa etmeye çalışmıştır. Bu onarımda, ülke kurucusu Mustafa Kemal Atatürk ve dönemin etkin bakanlarının Osmanlı Devleti içerisinde önemli konumlarda yer alan kişiler olması sebebi ile devletin yıkılış sürecini yakından görmüş ve bunun sebeplerini analiz edebilmiş olmaları önemli bir paya sahiptir.

Ekonomi politikaları ile benzer şekilde dış siyasi ilişkilerde de barış odaklı ittifaklar kurulmuş ve devletlerarası ilişkilerde güven ilişkisi her daim ön plana alınmıştır. İktidar politikasındaki bu kesintisiz uygulama siyasi ilişkilerde her daim kazançlı çıkılmasını sağlasa da iktisadi ittifaklarda uluslararası konjonktür, dinamik politikalar ve denge stratejisi sebebi ile iktisadi gelişmeye katkı sağlayamamıştır.

Bu yapılanma, özellikle de denge stratejisi, dış iktisadi politika üzerinde de kendisini göstermiş ve kurulan ilişkilerde her daim politikaların iç içe olması, iktisadi kazanımların önünde bir engel olmuştur.

Ülkenin kuruluş sürecinde özellikle de ekonomik vaatler hakkında bağımsız ve gelişmiş bir modeli savunan parti yöneticileri, bunu halk ile beraber gerçekleştirmenin bilinci ile hareket ederek yalnızca ülkeyi yahut belirli bir kesimi değil; devlet ile

beraber halkı da zenginleştirerek modern bir yapı oluşturmaya çalışmışlardır. Bir diğer ifade ile halk için halk ile beraber hareket etmişlerdir.

Ülke içerisindeki kaynakları işlemenin yanı sıra ülke bağımsızlığını tehlikeye atmamaya iktidarın ilk yıllarında özen gösterilmiş, kurulan ticari ilişkilerin de bu bağlamda gerçekleştirilmesine özellikle önem verilmiştir. Bu sürece dair önemli örnekler, ilgili bölümde de bahsedildiği gibi siyasi çıkarlar ile paralel ilerletilmiştir.

Atatürk Dönemi içerisinde takip edilen bu net ve bağımsızlık temelli politikalar, ülke ve parti politikalarının da temelini oluşturması sebebi ile İsmet İnönü Dönemi'nde de uygulanmaya devam edilmiş ve İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı yılları içerisinde de parti ve devlet politikalarına bağlı kalınmıştır. Ancak uluslararası etkenler sebebi ile belirli süreçlerde politika uygulamalarında değişiklikler ön plana çıkmıştır.

Söz konusu farklılıklar sürecinde ilk yıllarda uygulanan ekonomi politikalarına bağlılık azalmıştır. Parti politikasının temel değeri olan halk ile beraber hareket faaliyetinin pratikte devam ettiği ancak uygulama aşamasında farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır. Bu farklılıklar, lider değişimini tecrübe eden iktidarın kaçınılmaz bir sonucu olarak değerlendirilebileceği gibi aynı kökten gelen iki liderin aynı politikaları uygulama farklılıklarını da tartışmaya açmaktadır.

Politika değişikliklerine bakıldığı zaman ülkeye giren yabancı sermaye sayesinde ekonomik bağımsızlığa bir müdahale veya ekonomik gelişime engel olmak da yine politika değişikliklerinin önemli bir sorun ve sürecidir. Bu uygulama değişikliklerinde temel esas, ülkeyi dış tehditlerden korumak ve ülke bütünlüğüne zarar vermemek olmuştur. Ayrıca bu süreç, dönem konjonktüründen uzak değerlendirilemeyecek kadar önemli ve ciddi süreçleri kapsamaktadır.

Uygulanan politika değişiklikleri, tek parti yönetiminin Türkiye Cumhuriyeti'ne bıraktığı iktisadi miras üzerinde belirleyici olmuştur. Ülke kuruluş yıllarında bağımsız ve dış yardıma kapalı ekonomi politikalarının iktidarın sonlarına doğru değişime uğraması 1950 sonrası ekonomi politika ve uygulamalarının da öncüsü olmuş ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında kurulmaya başlanan Türk ekonomisindeki Milli yapı zamanla hasara uğramıştır.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü döneminde başlatılan tarım odaklı kalkınma planları ve dış yardıma açık iktisadi dış politika ise, iktidar değişikliği sonrası devam eden en belirgin politika olması yanında Türk ekonomisi üzerinde tek parti yönetiminden kalan en önemli iktisadi miras olmaktadır.

Bu değişiklikler genel hatları ile uluslararası ortamın mecburi bir getirisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek ülkeye yönlendirilen siyasi tehditler gerekse ekonomik kaynakların ağırlıklı olarak savunma faaliyetlerine yöneltilmesi meselesi, söz konusu politika değişikliğinin de temel sebebini oluşturmaktadır. Bu yüzden politika farklılıklarını değerlendirmeden önce Türkiye Cumhuriyeti üzerindeki tehditleri ve ülkenin amaçladığı siyasi ve iktisadi kazanımları bilmek ve buna göre bir değerlendirme yapmak gerekmektedir.

Milli Şef liderliğindeki politika değişiklikleri, ülkenin dış siyaseti ve ekonomi politikaları üzerinde önemli değişiklikler yanında ülke içerisindeki dinamikleri de etkilemiştir. Öyle ki “Savaş sonrası süreçte kurulan muhalif partiler ve yapılan seçimler ile tek parti yönetiminin son bulması, iktidarın değişen politikalarının bir sonucu mudur?” sorusunu akıllara getirmektedir.

Bu partinin halk üzerinde belirli baskıların oluşturulduğu bir süreçte kurulması ve dört yıl gibi kısa bir sürede iktidara gelmesi, bu olayların tek parti yönetiminin sonuçları olarak gerçekleşmiş olması ihtimalini kuvvetlendiren önemli bir etkendir. 14 Mayıs 1950 günü gerçekleşen yerel seçimler ve belki de uygulanan politikalar ile tek parti yönetimi son bularak iktidarın Demokrat Parti’ye devredilmesi süreci başlamış ve Türkiye Cumhuriyeti’nde tek parti dönemi haklı haksız, doğru yanlış politikaları ile sona ermiştir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA]

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

B. Süreli Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Milliyet

Tan

TBMM Zabıt Cerideleri

Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete

Ulus

Vatan

C. Makaleler, Kitaplar ve Tezler

Abdullah Aydoğan. “Atatürk Dönemi Havacılık Faaliyetleri ve Havacılık Faaliyetlerinin Gelişim Süreci”. Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi 4, sy 2 (2020): 69-81.

Adem Üzümcü. “Türkiye’nin ekonomi-politiği: 1923-2007”. İçinde Türkiye’nin Ekonomi Politigi 1923-2007, 65-105. Orion, 2008.

Afet İnan. İzmir İktisat Kongresi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1982.

Ahmet Emin Yaman. Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi. Ankara: Betik Yayıncılık, 1998.

Ahmet Şükrü Esmer ve Oral Sander. Olaylarla Türk Dış Politikası. 9. bs. Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996.

Ahmet Yeşil. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası. Ankara: Cedit Neşriyat, 2002.

Akın İlkin. “Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri”. Seminer, İstanbul, 1981.

Ali Fuat Cebesoy. Siyasi Hatıralar C.2. Editör Orhan Selim Kocahanoğlu. 2. bs. İstanbul: temel Yayınevi, 2007.

Ali Kemal Meram. İsmet İnönü ve Cihan Harbi. İstanbul: Ahmet Saitoğlu Kitabevi, 1945.

Ali Sarıkoyuncu, ve Mehmet Kayıran. “Atatürk, Cumhuriyet ve Türk Tarımı: Atatürk’ün Tarım Politikası ve Sonuçları”. Erdem Dergisi 11, sy 215-142 (1998).

Alptekin Müderrisoğlu. Kurtuluş Savaşı’nın Mali Kaynakları. 1. bs. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2018.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. 2. bs. 2 c. Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1959.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. 2. bs. C. 3. Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1961.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1991.

Ayşe Aydın. "Türkiye-Almanya Dostluk Anlaşması". Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 19, sy 1 (Haziran 2017): 107-21. <https://doi.org/10.5578/jss.54087>.

Baskın Oran. "Batı Bloğu Ekseninde Türkiye 1". İçinde Türk Dış Politikası C.1, 24. bs, 1:475-99. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2020.

Bilal N. Şimşir. Lozan Telgrafları C.1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

Bilal Şimşir. "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Washington Büyükelçiliği". Belleten 41, sy 62 (1977): 277-356.

Bilgihan Çolak. "Atatürk Dönemi Türk Rus İlişkileri", 2007.

Bilsay Kuruç. Belgelerle Türkiye İktisat Politikası C.1 (1929-1932). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınları, 1988.

Bilsay Kuruç. Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi. 1. bs. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987.

Biltekin Özdemir. Osmanlı Devleti Dış Borçları. 2. bs. Ankara: Maliye Bakanlığı, 2010.

Burak Gülbay. 1. Dünya Savaşı Tarihi. 1. bs. İstanbul: Akdeniz Yayıncılık, 2004.

Celalettin Yavuz. Atatürk ve Almanya. 1. bs. Ankara: Berikan Yayınevi, 2010.

Cemil Koçak. Milli Şef Dönemi. 1. bs. C. 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.

———. Milli Şef Dönemi. 1. bs. C. 2. Ankara: İletişim Yayınları, 1996.

———. Türk Alman İlişkileri (1923-1939). Ankara, 1991.

Cennet Uslu. "Liberal Tarafsızlık ve Modus Vivendi" Uluslararası Türk Dili Edebiyatı ve Tarihi Dergisi, sy9 2014: 1539-1556

Cengiz Atlı ve Ahmet Kalın. "Mersin-Tarsus-Adana Demiryolunun Millileşmesi". Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 11, sy 2 (2020): 155-75.

C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultay Tutulgası 9-16 Mayıs 1935. Ankara: Ulus Basımevi, 1935.

Cihan Özgün. "Osmanlı Ekonomi Politigine Kısa Bir Bakış". Tarih Okulu Dergisi 1 (2008): 5-17.

Cihat Göktepe ve Süleyman Seydi. "Soğuk Savaş Başlangıcında Türk Dış Politikası". Bilig, sy 72 (2015): 197-222.

"Cumhuriyet Dönemi Türk Bütçeleri (1924-1993)". t.y.

"Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayı 26 Aralık 1938", t.y.

Cumhuriyetin İlk 10 Yılı ve Balkan Paktı, t.y.

Çağatay Benhür. “1920’li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 24 (2008): 277-313.

———. “Sovyetlerle İlişkiler”. İçinde Ana Hatları İle Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası 1, editör Ersin Müezzinoğlu ve İsmail Şahin, 1. bs. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019.

———. “Stalin Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 15 (2004): 325-37.

Çağlar Yerlikaya. “Stratejik Bir Toprak: Musul (1914-1926)”, 2019.

Çağrı Erhan. “Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 51, sy 1 (1996): 1-1. https://doi.org/10.1501/sbfder_0000001907.

Çelik Aruoba. “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi”. Seminer, Ankara, 1982.

Çelik, Özer, ve Güner Tuncer. “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9, sy 1 (2007).

Dilek Göze Kaya ve Ayşe Durgun. “1923–1938 Dönemi Atatürk’ün Maliye Politikaları: Bütçe ve Vergi Uygulamaları”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2009, sy 19 (2009): 233-48.

Dimitır Vandov. *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*. Editör Arif Bingöl. 1. bs. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.

Doğan Uysal. *IMF Politikaları ve Türkiye*. 4. bs. Konya: Çizgi Kitabevi, 2004.

Durmuş Yılmaz. *Misak-ı Milliye Göre Musul*. 1. bs. Konya: Alagöz Yayın, 1995.

———. *Musul Meselesi Tarihi*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2003.

Edward Weisband. *İkinci Dünya Savaşı’nda İnönü’nün Dış Politikası*. Çeviren M. Ali Kayabal. C. 1. Yenigün Yayıncılık, 2000.

Efe Sıvış. “Türk-Amerikan Müttefikliğinde ‘Peşrev’ Dönemi: Ödünç Verme ve Kiralama Döneminde Türkiye”. *Belgi* 2, sy 19 (2019): 1525-43.

Ercan Karakoç. “Atatürk’ün Hatay Davası”. *Bilig* 50 (2009): 97-118.

Erdoğan Tokgöz. “19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi”. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2, sy 18 (2000): 365-76.

Erkan Cevzilliler, ve Seyhan Akbulut. “Lozan Barış Anlaşmasında Kapitülasyonlar Meselesi ve İsmet Paşa”. *Atatürk Dergisi* 3, sy Nisan (2015): 49-58. C.H.F. 1931 Kongresi. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.

Ersin Müezzinoğlu. “Atatürk Dönemi Türkiye İtalya İlişkileri”. İçinde Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası 1, editör İsmail Şahin, 1. bs, 85-149. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2017.

Esra Sarıkoyuncu Değerli. “Atatürk Dönemi Türk-Yunan Siyasi İlişkileri”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2006): 239-62.

Fahir Armaoğlu. 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995). Editör M. Murtaza Özeren. 29. bs. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.

———. Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

———. “İkinci Cihan Harbinde Türkiye”. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 13, sy 2 (1958).

Fahri Yazıcı. Tahran, Yalta ve Postdam Konferansları Gizli Belgeler. İstanbul: Sinan Yayınları, 1972.

Fahriye Emgili. “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Türkiye Cumhuriyeti’nin Milli İktisadının Oluşumuna Etkisi”. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi 180, sy 180 (2014): 105-22.

Faroqhi Surayıya, ve diğerleri. Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi. 2. bs. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.

Faruk Yılmaz. Devlet Borçlanması Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Dış Borçlar. İstanbul, 1996.

Feridun Cemal Erkin. Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi. Ankara: Başnur Matbaası, 1968.

Feridun Ergin. Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1977.

Feyzullah Ezer. “1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türkiye’ye Etkileri”. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 20, sy 2 (2010).

Figen Atabey. “Montreux Konferansı’ndan İkinci Dünya Harbine Türk-Sovyet İlişkileri”. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi 2, sy 4 (2014): 1-11.

Gülay Sarıçoban. “Atatürk Döneminde (1923- 1929) Türkiye Ekonomisi”. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sy 44 (2020): 222-36.

———. “Türkiye’de 1945-1950 Döneminde Dış Politika”. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sy 26 (2020): 805-22.

Gülsün Gürkan Yay. “Atatürk Döneminde Para Politikası (1923-1938)”. Erde 22, sy 31 (1998): 289-320.

Gülten Kazgan. Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009). 3. bs. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.

Gündüz Ökçün. “İzmir İktisat Kongresi”. İçinde Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi C.4, editör Müçeteba Anğ ve diğerleri, 1. bs. İstanbul: iletişim yayınları, 1983.

Güngör Özcan. “Savaş Ekonomisinde Vergileme Anlayışı Örneği ‘Türkiye’de II. Dünya Savaşı Yılları”. Yönetim ve Ekonomi Dergisi 27, sy 2 (2020): 291-308.

Gürbüz Arslan, Gürbüz. “Osmanlı Devleti’nin Dış Borçları ve Yeniden Yapılandırma Süreci (1930-1933)” 7 (2015): 1-23. <https://doi.org/10.9737/hist.20152715321>.

Gürhan Çelebican. "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi". Ankara, 1982.

Hakkı Uyar. Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi. İstanbul: Boyut Yayınları, t.y.

Haluk Cillov. Türkiye Ekonomisi. 3. bs. İstanbul: Samet Matbaası, 1962.

Haluk Gerger. Türk Dış Politikasının Ekonomi Politikası "Soğuk Savaş'dan Yeni Dünya Düzenine". 2. bs. İstanbul: Yordam Kitap, 1999.

Hikmet Uluğbay. İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik. Ankara: Turkish Daily News, 1995.

İbrahim inci. "1923-1960 Döneminde Türkiye'de Tarım Faaliyetleri Üzerinden Alınan Vergiler". Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi 11, sy 1 (2009): 109-30.

İbrahim Mert Öztürk. "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi". Tarih Araştırmaları Dergisi 32, sy 54 (2013): 13566.

İhsan Erdem Sofracı, ve Melike Kayam. "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Ekonomiye Olan Etkileri". Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi 23, sy 2 (2019): 187201.

İhsan Güneş. "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na Geçiş". Atatürk Araştırma Merkezi 3, sy 8 (1987): 427-42.

İlhan Tekeli. 1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları. Ankara: Şafak Matbaası, 1977.

İlhan Tekeli ve Selim İlkin. Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileri İle 2. Dünya Savaşı Türkiye'si. Editör Tanıl Bora. 3. bs. C. 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

———. İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si. 2. bs. C. 2. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

İlhan Uzgel. "Almanya'yla İlişkiler". İçinde Türk Dış Politikası C.1, editör Baskın Oran, 24. bs, 1:297-306. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2020.

İlhan Uzgel. Türk Dış Politikası C.1. Editör Baskın Oran. 24. bs. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2020.

İlhan Uzgel Ömer Kürkçüoğlu. "İngiltere İle İlişkiler". İçinde Türk Dış Politikası C.1, editör Baskın Oran, 24. bs, 258-74. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2020.

İlker Parasız. 1929 Dünya Büyük Ekonomik Krizi Dünyada ve Ülkemizde Etkileri. 1. bs. Bursa: Ezgi Kitabevi, 2011.

İsmail Arar. Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1997.

İsmail Soysal. "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı". Belleten 46, sy 182 (1982): 367-414.

———. Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1945-1990. 2. bs. C. 2. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

———. Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları 1920-1945. 3. bs. C. 1. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

İsmail Yavuz. Mustafa Kemal'in Uçakları. Editör Şengün Kılıç Hristidis. 8. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.

İzzet Öztoprak. "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Adana Görüşmelerinin Askeri Yönü". Belleten 63, sy 237 (1999): 597-618.

Kadir Kasalak. "Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye'de Sanayileşmeye Etkileri". Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sy 27 (2012): 6579.

Kâmuran Gürun. Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953). 2. bs. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

Kemal Arı. Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç. İstanbul, 2010.

Korkut Boratav. 100 Soruda Türkiye'de Devletçilik. 1. bs. İstanbul: gerçek yayınevi, 1974.

———. Türkiye İktisat Tarihi 1908 - 1985. 6. bs. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1998.

Kudret Özersay. "Montreux Boğazlar Sözleşmesi". İçinde Türk Dış Politikası C.1, editör Baskın Oran, 24. bs, 370-84. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Latif Pınar. "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasında Güvenlik Arayışları: İdealizm-Realizm Kıskacında Türkiye". İçinde Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası 1, editör İsmail Şahin, 1. bs. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2017.

Levent Kalyon. "Truman Doktrini Üzerine Bir Analiz". Güvenlik Stratejileri Dergisi 6, sy 11 (2010): 7-26.

Levent Konyar, ed. Stain- Roosevelt ve Churcill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941-1944) ve İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939. İstanbul: Havass Yayınları, 1981.

Levent Özkardeş. "Cumhuriyet'in İlk Yılları ve 1929 Ekonomik Buhranında Dış Ticaretin Yönetimi". Gümrük ve Ticaret Dergisi, sy 6 (2015): 25-34. M. Cemil Bilsel. Lozan. İstanbul: Sosyal Yayınları, t.y.

M. Selçuk Özkan, ve Abidin Temizer. "İki nci Dünya Savaşında Türkiye'nin Krom Ticaretinin Siyasi ve Ekonomik Sonuçları". Osmanlı Alan Çalışmaları 3, sy 4 (t.y.): 1-17. <https://doi.org/10.19039/sotod.2013414127>.

M. Seyfettin Erol. "1946-1950 Dönemi Türk Dış Politikası". İçinde Osmanlı'dan İki binli Yıllara

Türkiye'nin Politik Tarihi, editör Adem Çaylak, Mehmet Dikkaya ve Diğerleri, 4. bs, 345-61. Ankara: Savaş Yayınevi, 2012.

Mahmut Akkor. "İkinci Dünya Savaşı Sonu ve Truman Doktrininin Ortaya Çıkış". Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi 2, sy 2 (2017): 1-17.

Mahmut Bolat. "Genel Hatlarıyla Atatürk Dönemi Türkiye'nin İkili İlişkileri". Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi 7, sy 1 (2006): 45-74.

Mahmut Goloğlu. Milli Şef Dönemi 1939-1945. Editör Pınar Güven. 3. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

———. Tek Partili Cumhuriyet 1931-1938. 2. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Mahmut Goloğlu, Mahmut. Türkiye Cumhuriyeti. 2. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Mehmed Korkud Aydın. “Savaş Yıllarının Olağanüstü Bir Uygulaması Toprak Mahsulleri Vergisinin Hayata Geçirilmesi”. Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi 12, sy 26 (01 Ocak 2017): 1-20.

Mehmet Gölübol ve Haluk Ülman. “İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası”. İçinde Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995), 9. bs, 191-491. Ankara: Siyasal Kitabevi, t.y.

Mehmet Gönübol ve Cem Sar. Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1995. 9. bs. Ankara: Siyasal Yayınevi, 1996.

Mehmet Gönübol, Mehmet ve Ömer Kürkçüoğlu. “Atatürk Dönemi Türk Dış politikasına Genel Bir Bakış”. Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, 2010, 451-73.

Mehmet Kayıran, ve Selami Saygın. “İzmir İktisat Kongresi”. Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi 3, sy 5 (2019): 27-70.

Mete Tunçay. Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931). 3. bs. İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.

Mevlüt Çelebi. “Atatürk Dönemi ve Sonrasında Türkiye-İtalya İlişkilerini Etkileyen Faktörler”.

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 31, sy 91 (2015): 69-92.

Mim Kemal Öke. Musul Meselesi Kronolojisi. İstanbul: Türk Dünyası Vakfı Yayınları, 1987.

M.Naci Bostancı. Cumhuriyet’in Başlangıç Yıllarında Ekonomi ve Siyaset. 1. bs. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1996.

Muhittin Gül. “Kapitülasyonlar: Kaldırma Teşebbüsleri ve Lozan’da Kaldırılışı”. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 12, sy 1 (2010): 1-23.

Mustafa Köse. “1927 Nüfus sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2010.

Mustafa Balcıoğlu. “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi2”. İçinde Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 2, 477477. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2019.

Mustafa Kemal Atatürk. Nutuk. Editör Uluğ İğdemir İsmail Arar Sami N. Özerdim. 10. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.

Mustafa Kutlu. “Milli Mücadele’de Dış Yardımları”. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2004.

Mustafa Yahya Metintaş ve Mehmet Kayıran. “1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi”. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1, sy 23 (2016): 33-82.

Mücahit Özçelik. “İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Dış Politikası”. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2, sy 29 (2010): 253-69.

Müşerref Avcı. “Atatürk dönemi ` demiryolu politikası”. ` Atatürk Dönemi Demiryolu Politikası 54 (2014): 39-58.

Necati Nurcalı. “Varlık Vergisi Kanunu Üzerine Hukuki, Ekonomik ve Mali Yönden Bir İnceleme”. Asya Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, sy 8 (2019): 83-95.

Necmettin Şahin, Akif Yılmaz, ve Akif Yılmaz. Milli Mücadele Stratejisinin Mali İktisat Boyutu ve Sosyo-Ekonomik Dinamikleri. Editör Necmettin Şahin. Ankara: Vergi Müfettişleri Derneği, t.y.

Nedim Dikmen. “Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları”, 2005.

Nevin Coşar. Kriz, Savaş ve Bütçe. 1. bs. Bağlam Yayıncılık, 2004.

Nevin Yazıcı. “1926-1956 Denemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu”. Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi 7, sy 14 (2011): 133-79.

Nilüfer Erdem. “Yunan Tarihçilerinin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Anlaşması ve Venizelos’un Bu Sürece Katkıları”. Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 23 (2009): 93-128.

Nuran Yıldız, ve Emel Yıldız. “Mübadele Meselesi ve Cumhuriyet Dönemi Tarımsal Kalkınma Politikası”. Trakya Sosyal Bilimler Dergisi 1, sy 14 (2012): 349-70.

Nurhan O. Erdoğan ve diğerleri. Ticaret Bakanlığı ve 50 Yıl. Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası, 1973.

Nuri Karakaş. “Amerikan “Ödünç Verme ve Kiralama” Yardımlarında Türkiye”. Tarih İncelemeleri Dergisi 26, sy 1 (2009): 21-52.

———. “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları” 25, sy 2 (2010): 447-82.

Oral Sander. Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964. 1. bs. Ankara: İmge Kitapevi, 2016.

Osman Yalçın. “Varlık Vergisi Kanunu ve Uygulaması”. Avrasya İncelemeleri Dergisi 1, sy 1 (2012): 313-54.

Ömer Budak. “Mübadele Meselesi ve Lozan’da Çözümü”. Karadeniz Araştırmaları Dergisi 26 (2010): 129-42.

Ömer Kürkçüoğlu. Mondros’tan Musul’a Türk- İngiliz İlişkileri. Ankara: İmaj Yayınevi, 2006.

Önder Duman. “Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)”. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi 43 (2009): 47390.

Özgür Yıldız. “II. Dünya Savaşına Genel Bir Bakış”. Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi 6, sy 12 (2019): 62-75.

Öztürk, Serdar, ve Fatih Yıldırım. “Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları”. Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi 10, sy 2 (2009): 145-65.

Pamuk, Şevket. Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi. 7. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Perihan Ünlü Soylu, ve Özlem Yaktı. “Devletçiliğe Yönelmede Bir Köşe Taşı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı”. Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 2012, 365-79.

Pınar Bulut. “1923-1933 Yılları Arası Türk İtalyan İlişkileri”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007.

Pierre Renouvin. 1. Dünya Savaşı ve Türkiye (1914-1918). Çeviren Ö. Andaç Uğurlu. 1. bs. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2004.

Raif Karadağ. Musul Meselesi Petrol Fırtınası 2. 5. bs. İstanbul: Truva Yayınları, 2020.

Rana Dayıoğlu Erul ve Funda Buz. “İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye’de Uygulanan Vergi Politikaları”. Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi 2, sy 4 (2019): 391-406.

Rıza Nur. Lozan Hatıraları. İstanbul: Keramet Matbaacılık, t.y.

Sabit Dokuyan. “Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme”. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 15, sy 2 (2014): 23-55. <https://doi.org/10.17494/ogusbd.15078>.

Sabit Dokuyan. “Hatay Meselesi”. İçinde Ana Hatalarıyla Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, editör Ersin Müezzinoğlu, Latif Pınar, ve İsmail Şahin, 1. bs, 273-93. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019.

Safiye Bilge Temel. Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi- Mübadeleye Yol Açan İhtilafların Analizi. Editör Müfide Pekin. İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı, 2014.

Seha Lütfü Meray. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Birinci Takım Cilt 2. 3. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, t.y.

———. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler Birinci Takım Cilt 1 Kitap 1. 3. bs. C. 1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, t.y.

Seha Lütfü Meray, Seha Lütfü. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Birinci Takım Cilt 3. 3. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, t.y.

Selma Göktürk Çetinkaya. “Almanya İle İlişkiler”. İçinde Ana Hatları İle Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası 1, editör Ersin Müezzinoğlu, Latif Pınar, ve İsmail Şahin, 1. bs, 335-57. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019.

Seyfettin Gürsel. “IMF”. İçinde Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 2:486-504. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.

Sina Akşin. Kısa 20. YY Tarihi. Editör Ali Berktaş. 7. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020.

Süleyman Seydi. “1939-1945 Dönemi İç ve Dış Politika”. İçinde Osmanlı’dan İki binli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi, editör Adem Çaylak, Mehmet Dikkaya ve Diğerleri, 4. bs, 257-303. Ankara: Savaş Yayınevi, 2012.

- Ş. Ertan Çomaklı ve diğerleri. “Türk Vergi Hukuku Tarihinde Tartışılan Bir Vergi: Toprak Mahsulleri Vergisi”. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi* 4, sy 2 (2012).
- Şaban Öztürk ve Taha Taştan. “Devletçi Ekonomi-Liberal Ekonomi Karşılaştırılması: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 26 (2021): 837-58.
- Şerafettin Turan. *Kökeni Ulusal Direnişe Dayanan Bir Devrim Partisi Cumhuriyet Halk Partisi*. 1. bs. İstanbul: Tüleş Yayınları, 2000.
- Şükrü Gürel. “Türk Dış Politikası (1919-1945)”. *İçinde Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi C.2*, editör Müçetebe Anđ ve diğerleri, 1. bs, 574-574. İstanbul: İletişim Yayınevi, 1983.
- Tahir Kodal. *Paylaşılmayan Toprak Musul*. 1. bs. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005.
- Tevfik Çavdar. *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*. 1. bs. Ankara, 2013.
- . “Türkiye’de Nüfus ve Nüfus Sorunu”. *İçinde Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi C.6*, editör Müçetebe Anđ ve diğerleri, 1. bs. İstanbul: İletişim Yayınevi, 1983.
- Tolgahan Akdan. *Soğuk Savaş ve Türkiye’nin Batı’ya Yönelişi*. 1. bs. İstanbul: Yordam Kitap, 2020.
- Tuğba Belenli. “Akdeniz’de Meçhul Denizaltı Saldırıları ve Nyon Konferansı (1937)”. *Akademik Bakış Dergisi* 12, sy 24 (2019): 163-90.
- Tuğrul Otaç. “İkinci Dünya Savaşında Müttefik Konferansları ve Türkiye İçin Önemi”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1, sy 1 (2019): 97-126.
- Turan Yay. “Atatürk Döneminde Vergiler ve Vergi Politikası”. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 9, sy 1-2 (1988): 61-72.
- Uzun, Hakan. “Tek Parti Döneminde yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 20, sy 21 (2010): 233-71.
- Ülkü Çalışkan. “Türk Kurtuluş Savaşında Sovyet Rusya’nın Mali ve Askeri Yardımları”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 9 (2006): 35-54.
- Vinis Sipols- Mihail Haalamof. *İkinci Dünya Savaşı’nın Nedenleri*. Çeviren İzzet Yaşar. Ağaoğlu Yayınevi, 1975.
- William Hale. *1774’den Günümüze Türk Dış Politikası*. Editör Nasuh Uslu. 3. bs. Ankara: Serbest Akademi, 2022.
- Yahya Sezai Tezel. *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*. Ankara: Yurt Yayınları, 1982.
- Yakup Kaya. “Fransa ile İlişkiler”. *İçinde Ana Hatalarıyla Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, editör Ersin Müezzinoğlu, Latif Pınar, ve İsmail Şahin, 1. bs, 237-73. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019.
- Yakup Kepenek. *Türkiye Ekonomisi*. 2. bs. Ankara: Savaş Yayınları, 1984.

Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk. Türkiye Ekonomisi. 6. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994.

Yaşar Semiz. “Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti”. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1991.

Yunus Ekici. “Türk Demokrasi` Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası”. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 27, sy 2 (2017): 249-360. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.346555>.

Yücel Bozdağlı. “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları”. Türkiye Sosyal Araştırmaları dergisi 180, sy 180 (2014): 9-32.

Yücel Demir Konur. CHP Grup Toplantısı Tutanakları. 1. bs. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.

Zekeriya Demir. “Türkiye’de Milli Burjuvazinin Oluşturulmasına Yönelik Olarak Yapılan Çalışmalar”. Akademik İncelemeler Dergisi (AİD) 17, sy 1 (2022): 88-117.

Zeki Erdut. “Liberal Ekonomi Politikaları ve Sosyal Politika”. Çalışma ve Toplum Dergisi 2, sy 2 (2004): 11-37.

EKLER

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Ankara: 11 Teğrinisani 340

CUMHURİYET
HALK FIRKASI REİSİ
UMUMİLİSİ

Bilumun Teşkilâta
Dahiliye Vekâletine

Kongre Mekanına kaim olan Meclisdeki Fırka Grubu Heyeti Umumiyesinin 10 teğrinisani 340 tarihli içtimasında Hakimiyeti Milliyeyi istihsal ve Cumhuriyeti idareyi tesis ve ilân eden Fırkamızın isminin (Cumhuriyet Halk Fırkası) namına inkilâbına müttelifken karar verildiğini tebliğ ederim.

Bu hususun mahallî hükümetlerine bir beyanname ile iblâğı da lâzımdır efendim.

CUMHURİYET HALK FIRKASI
Reisi Umumi Vekili
İsmet

Yazıldı
11 Teğrinisani 340

490	01						
-----	----	--	--	--	--	--	--

EK-1

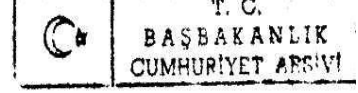
Halk Fırkası isminin Cumhuriyet Halk Fırkası ismi ile değiştirilmesine dair belge

Türkiye Cumhuriyeti
BAŞVEKÂLET

Muameleat müdürlüğü

Şübd. 2

Sayı 2872

Kararname

1375 numaralı Kanunla tasdik edilen itilâfname mucibince satın alınan Mersin - Tarsus - Adana hattını elyevm işletmekte olan yenicî Musaybin Fransız idaresinden tesellüm için hangi hukukî yoldan gidi mesi muvafık olacağına dair Hariciye Vekâleti hukuk müşavirliği ile Sinop Mebusu Yusuf Kemal beyfendinin hukukî mutalâalarını ve bunlar karşı Vekâletin nokta nazarını havi Nafia Vekâletinin 19/1/929 tarihli teskeresi İcra Vekilleri Heyetinin 19/1/929 tarihli içtimasında konuşularak aşağıdaki karar ittihaz olunmuştur:

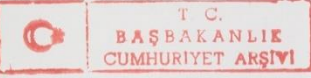
Mersin - tarsus - Adana hattı satın alınmış ve imtiyaz hukuku kâmilen devlete intikâl etmiştir . Bu suretle her hangi bir şirkete ait bir güne imtiyaz hukuku kalmamıştır . Binaenaleyh Mersin- Tarsus Adana hattını işletenlerin hattı ve işletmeyi mümkün olan sür'atla devr ve teslim etmesi ve nakadar müddette teslim edeceğini bildirmesinin komiserimiz tarafından talep olunması tasvip olunmuştur .

19/1/929

REİSİCÜMHUR

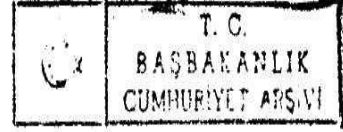
EK-2

Mersin-Tarsus-Adana Demiryolu İşletmesinin millîleştirilmesine dair belge

		
Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet Kâlem-i Mahsûs Müdüriyeti Aded 3232		
		Karamâne
<p>Hariciyye Vekâletinden yazılan 14 Kânunusani 926 tarih ve Şehbenderi ve Ticaret Umuru 21/51779 numaralı tezkirede, Hükümet-i Cumhuriyetimiz ile akdi mukarrer icra-yı san'at ve sanayi' ve ticaret mukavelenâmelerinin dahi, Konsolosluk mukavelesi gibi, Romada müzakeresi içün İtalya Sefiri tarafından mürâca'at ve iltimas idilmekte olduğu bildirilmiş ve bu hususta bir Karar ittihazı teklif edilmiştir.</p>		
<p>Keyfiyet, İcra Vekilleri Hey'etinin 23 Şubat 926 tarihli içtimâ'ında tezekkür edilmiş ve ikâmet mukavelenâmesinin dördüncü maddesine tevfikeyen on iki ay zarfında imzalanması lâzım gelen mukavelenâme imza edilmemiş olduğu ve mezkûr maddenin son cümlesi mucibince, mu'ayyen Kuyud-ı ihtiraziye dahilinde, tarafeynin vaz'iyeti bu mes'eleda serbestiye hareket halini almış bulunduğu cihetle, Türkiye'nin, bu mevdu'da mukavele akdine mutemayil bulunmadığının iblâğı karargir olmuştur.</p>		
		23 Şubat 1926
		Reisicumhur Gazi M. Kemâl
Başvekil İsmet	Adliye Vekîli M. Esâd	Müdâf. Mil. Vekâleti Vek. M. Cemil
Bahriye Vekili İhsan	Dahiliye Vekîli M. Cemil	Hariciye Vekîli Dr. Tevfik Rüşdü
Maliye Vekili H. Hüsnü	Maarif Vekâleti Vek. Dr. Refik	Nafia Vekîli Behiç
Ziraat Vekili M. Sabri	Ticaret Vekîli Ali Cenâni	Sıh. ve Muav. İçt. Vk. Dr. Refik

EK-3

1926 yılında İtalya ile imzalanacak olan anlaşmaya Türkiye'nin taraftar olmadığına dair belge

T. C.

BAŞVEKÂLET

MUAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ

KARARNAME

Şube:

Sayı : 2

1791

Ford Motor Kompani İnkorporeyted Şirketinin Istanbuldaki serbest mahallinde kurulmuş montaj fabrikasına getireceği ford arabaları ile bu arabaların bilumum inşa ve yedek levazım ve parçalarının bu mahalle serbestçe ithali ve Şirketin bu mahalden Türkiyeye sokacağı montajı yapılmış ve yapılmamış ford arabalarile bunlara ait yedek parçalarının veya Türkiye Gümrük hudutlarından bu mahalle tamir için sokulmuş arabaların tamirinde kullanılan malzemenin, Şirketin göstereceği menşe şahadetnamelerile, kontenjan dışında memlekette sokulması ve bu hükmün makabline de teşmili; İktisat Vekilliğinin 7/10/934 tarih ve 6415/348 sayılı tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetince II/10/934 te tasvip ve kabul olunmuştur.

II/10/934

RELSİCUMHUR

EK-4

İstanbul'da kurulan Ford Motor Şirketinin montaj fabrikasına getireceği Ford araba ve yedek parça ithaline dair belge

002620-2

IV. 16. b.
 65
 F/ 157-2

1932 senesi ilk beş ayı zarfındaki ihracat miktarı ve kıymetleri
(1930 ve 1931 ile mukayeseleri)

Quantité et valeur des principales marchandises exportées pendant
les cinq premiers mois de l'année 1932

-0-0-0-0-

MİKTAR - QUANTITES : (Kg.)

MADDE - MARCHANDISES		1930 ilk beş aylık yekunu	1931 ilk beş aylık yekunu	1932 ilk beş aylık yekunu
Tütün	Tabacs	16.417.620	8.719.731	10.126.721
Pamuk (ham	Cotons	12.439.553	4.983.093	6.450.811
Fındık iç	Noisettes	628.076	6.520.863	3.527.971
Üzüm kuru	Raisins	10.975.406	12.072.162	6.479.034
Z.yağı	H.d'olive	1.260.772	17.010.965	1.484.657
Afyon	Opium	37.875	121.071	142.872
Yün	Laines	1.057.292	1.416.889	644.501
İncir kuru	Figues	7.066.278	5.678.593	1.202.146
Arpa	Orges	759.484	12.938.720	52.456.865
Yumurta	Oeufs	7.380.774	12.300.960	11.588.781
Tiftik	Mohair	1.207.120	1.272.219	293.456
M.kömürü	Houille (ton)	34.592	25.617	94.984

KIYMET - VALEUR (T.L.)

Tütün	Tabacs	20.840.554	11.148.594	10.551.021
Pamuk ham	Cotons	7.016.698	1.767.709	2.042.615
Fındık iç	Noisettes	787.714	3.711.417	1.813.003
Üzüm kuru	Raisins	3.030.071	3.556.390	2.392.697
Z.yağı	H.d'olive	563.373	4.213.653	506.422
Afyon	Opium	926.684	669.490	1.418.007
Yün	Laines	761.454	585.916	212.604
İncir kuru	Figues	895.005	680.771	148.008
Arpa	Orges	48.591	482.646	2.319.140
Yumurta	Oeufs	3.506.930	5.425.766	3.262.395
Tiftik	Mohair	1.197.275	970.316	105.432
M.Kömürü	Houille	436.822	360.198	971.816

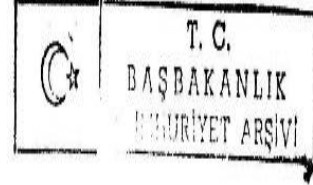
CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ
 Yer No. : _____
 Doc. No. : _____
 Vesika No. : _____

EK-5

1930-1934 yılları arasında gerçekleştirilen ithalat-ihracat faaliyetleri ürün tablosu

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR MÜDÜRLÜĞÜ

Kararname

Karar sayısı
2

3303

Yunan hükûmeti ile 26 Eylül 1935 tarihinde imzalanarak Harihariye vekilliğinin 2/10/1935 tarih ve 20787/553 sayılı tezkeresiyle gönderilen kliring anlaşması ile ilişkisi liste ve mektuplar İcra Vekilleri Heyetince 2/10/1935 de tetkik edilerek 1/10/1935 den itibaren mer'iyete girerek üzere tasdikı onanmıştır.

2/10/1935

RE İS İCUMHUR

EK-6

Yunanistan ile 1936 yılına ait Kliring Anlaşması'nın tasdik edilmesi

ULUS

20 TEMMUZ 1936 PAZARTESİ

Son haberler üçüncü sayfamızdadır

ON YEDİNCİ YIL, No: 5390

ADIMIZ, ANDIMIZDIR

HER YERDE 5 KURUŞ

Boğazlar rejimi hakkındaki yeni mukavelename bu gece saat 22 de Montrö'de imzalanıyor

Atatürk Türkiye'sinin Lozanda kazandığı büyük zafer bugün tamamlanacaktır.

Büyük Türk ülkesinin bir parçası olan Boğazlar bölgesi üzerinde kayıtsız ve şartsız hâkimiyetimizin tasdiki, bütün milletçe kutlanacak bir milli bayramdır.

Konferansın cumartesi günü

celası hakkında tebliğ

Montrö, 19 (A.A.) — Resmi tebliği

Montrö konferansı, dün saat 1.30 da

öleli bir celse akdetmiş ve yeni mukave-

lenenane projisinin kati metnini tasvir

etmiştir.

Lord Stanley, konferansın muvaf-

kiyetinde dolay memnuniyetini ihtar

etmiş ve başkanı, genel sekretere ve

konferans sekreterlerine hacretli teşekkür

kiyet olduğunu tebarüz ettirmiş ve Tür-

kiyenin, konferansın bütün dünya hu-

surunda, enternasyonal meşruyet alam-

ları, milletler arasında medeniyet şam-

pyonuna ve sultana teşkilâtındanmasa

müdafii olarak, müdahi bir kat daha yük-

selmiş olarak gümekte bulunduğunu

kaydetmiştir.

B. Pol Bonkur de Montrö konferan-

sının, bu kadar tam bir muvafakiyetle

biten pek nadir enternasyonal konferan-

sılarından birini teşkil etmekte olduğu-

Montrö'de festival dolayısıyla yapılan geçit töreninde bayraklar — Arşada, festival katılımcılarının bir grup

külerinin bildirmişler. Bütün mürahhas

heyecanları, bu teşekkürlerle iştirak

etmişlerdir.

Japon delegesi B. Sato, Boğazlar mu-

kavelenmesinin, milletler cemiyetinin-

den teklifi beri, Japonya'nın imzalandığı

ile mukavelenemeyi teşkil edeceğini

kaydetmişlerdir. Sonra, Türkiye'nin fa-

tehdire müzaheret için hükümetinin

yaftığı gayretlerde karşılıklı görüş-

melerini tebarüz ettirmiş ve heri sürmek

meduriyetinde kaldığı müddet kaydol-

muş ve Japonya'nın mukavelenemeyi

akbul eylemiş olduğunu görmekten dolay

sevincini ihtar etmiştir.

B. Politis, Türkiye'nin muvafakiyet-

inin, Yunanistan için de bir muvafak-

ni tebarüz ettirmiş. Bu muvafakiyet,

bu konferansa iştirak eden bütün dev-

letlerin göstermiş oldukları anlaşma

zihniyetine meydan bulmaktadır. B. Pol

Bonkur, enternasyonal meşruiyete sa-

datından ve hali hazır geraiye artık uy-

mayan bir mukavelenemeye tasdi için

intikab ettiği yoldan dolay Türkiye'ye

karşı gösterilen takdir hâline iştirak

eylemiştir.

Başkan B. Brus ise demiştir ki:

— B. Politis, Türkiye'nin meşruiyet

alemleri olduğunu söylemek, konfe-

ransa iştirak edenlerin hepsinin histe-

rine tesirimin olmuştur. Türkiye yalnız

kendisinin önünde bulunduğu bir dava-

ya halde değil kalmamış, fakat aynı za-

manda, milletler arasında ayrılıklar

hal için takib edilecek güzel bir nüme-

ne göstermekle dünyaya yol göstermiş-

tir. Ümid ederim ki bu nüme, yeni

bir idealin doğmasına yardım etsin.

ANKARALILAR

Boğazlar rejimine ait yeni mukavelenin Montröde imzalandığı müjdesini almak için bu gece saat yirmi dörtte Ulus meydanında toplanacaklardır.

Boğazlar mukavelenin imzasına aid haberleri bütün memleketle derhal ve vaktinde yaymak üzere Anadolu Ajansı, telgrafhaneler, telsiz ve radyo istasyonları, gazeteler bütün kuvvetlerle faaliyetinde bulunacaklardır. Vilâyet ve kazalarda, bu hususta gelecek olan telgraflar halka bildirilecektir.

Bu gece, imza haberi geldiği zaman, halkımızın tezahürlerle bu müjdeyi kutlaması için birçok yerlerde hazırlıklara başlandı haber alınmıştır.

terlerin göstermiş oldukları anlaşma zihniyetine meydan bulmaktadır. B. Pol Bonkur, enternasyonal meşruiyete sadatından ve hali hazır geraiye artık uy-

mayan bir mukavelenemeye tasdi için intikab ettiği yoldan dolay Türkiye'ye karşı gösterilen takdir hâline iştirak eylemiştir.

Başkan B. Brus ise demiştir ki:

— B. Politis, Türkiye'nin meşruiyet alemleri olduğunu söylemek, konfe-

ransa iştirak edenlerin hepsinin histe-

rine tesirimin olmuştur. Türkiye yalnız kendisinin önünde bulunduğu bir dava-

ya halde değil kalmamış, fakat aynı za-

manda, milletler arasında ayrılıklar hal için takib edilecek güzel bir nüme-

ne göstermekle dünyaya yol göstermiş-

tir. Ümid ederim ki bu nüme, yeni bir idealin doğmasına yardım etsin.

Cumartesi günü gışli ve açık toplantılar

Montrö, 19 (A.A.) — Anadolu Ajansı'nın hususî muhabiri bildirtiyor

Montrö konferansı dün yaptığı ilk mühim celse ile, en nihayet canlı gün-

lerinden birini yaşamıştır. Bunlardan

gışli yapılan birinci toplantıda, tahrir

(Soru 3. inci sayfada)

YENİ BOĞAZLAR MUKAVELESİNİN METNİ 4 ÜNCÜ SAYFADADIR.

İspanyada vaziyet ciddileşti

Fastan hareket ederek Kadiks te karaya çıkan âsiler Madrid üzerine yürüyorlar. Bütün İspanyada ihtilâl çıkmak üzere olduğu bildiriliyor; hükümet tedbir aldı.

İhtilâlcilerin önüne yürüdükleri bildirilen Madrid'den bir görünüşü

Porto, 19 (A.A.) — Dün akşam ge-

ten haberlerde Melilla'da ve Madrid

de, âsiler garnizonların birçoğunda as-

keri kargaşalıklar çıkması olduğu bildirilmektedir.

(Soru 3. üncü sayfada)

Danzig senasının yeni kararları

Çevrede şiddetli bir heyecan uyandırdı

B. Bek'in bugün vaziyet hakkında Danzig hükümeti erkânıyla konuş

Cenevre, 19 (A. A.) — Danzig'den gelen haberler burada şiddetli bir heyecan uyandırmıştır.

Danzig senatonunun çıkardığı yeni teşkilât ve bilhassa Milletler Cemiyetine şikâyetle bulmamak hakkını alan tedbirler Milletler Cemiyetini senatonun rolünü hiçe indirmekte ve Versay antlaşmasının 100 ila 108 inci maddelerini çiğnemekte olduğu kaydedilmektedir.

Milletler Cemiyeti genel sekreterliği henüz komisier B. Lester'den raporunu almamıştır. Bu rapor gelir gelmez genel sekreter Milletler Cemiyetini konuşmayı resal B. Eden'le temasa gelecek ve B. Eden de son konuşay tarafından Danzig vaziyetini takibe ve gereğini, konuşay toplantıya çağırma'yı memur edilmiş İngiltere, Fransa, ve Portekiz'den mürekkep üyeler komitesi asasıyla danışacaktır.

B. Bek Danzig yollarında

Varşova, 19 (A. A.) — B. Bek, bugün Leh kıyılarında Danzig yakınında

Dünkü spor hareketleri

Ankara ve İstanbulda atletizm müsabakaları yapıldı Olimpiyatlara futbol ve bisikletçilerimiz de gidiyorlar

Dünkü atletizm müsabakalarında şifker serin, disk serin, yüksek atlama ve koşudan birer anstantı (Yazın 2. de)

Yeni Tefrikamız
Bugün 4. üncü sayfada başlıyor
Dr. Alois Carrel'den **BİLİNMIYEN İNSAN**
başlığı ile tercüme ettiğimiz L'homme, cet inconnu adındaki eser, bugün dördüncü sayfamızda tefrikaya başlanmıştır. Okurlarımıza tavsiye ederiz.

EK-7

Türk dış politikasının önemli zaferi Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ne dair gazete haberi

- 3 -
KARARNAME

Hariciye vekilliğinden yazılan 20 - IX - 1937 tarih ve 20371/565 sayılı tezkere; ihracat mallarımızdan deri, yumurta, pamuk, palamut ve palamut hulâsası için İtalyadan munzam kontenjan temini ve buna mukabil İtalyanın mutlak surette Genel idhalât rejiminden istifade ettirilmesi İktisad vekilliğine istenilmesi üzerine ilişik listede yazılı kontenjanların temin edildiği bildirilmiş ve meri Türk - İtalyan ticaret anlaşmasının tadili mahiyetinde olan bu hususun 2967 ve 2294 sayılı kanunlar hükümlerine tevfiğin karara bağlanması ve bu kontenjanlara mukabil İtalyanın 2/7005 sayılı kararnamenin muvakkat maddesinde deriş edilen Genel idhalât rejimimizden mutlak surette istifade ettirilmesi için bir karar ittihazi istenilmiştir.

Bu iş İera Vekilleri Heyetinin 28 - IX - 1937 tarihli toplantısında görüşülerek; 2967 sayılı kanunla müddeti uzatılan 2294 sayılı kanunun verdiği salâhiyete istinaden ilişik munzam kontenjan listesinin kabulü ve buna mukabil İtalyanların 2/7005 sayılı kararnamenin muvakkat maddesinde deriş edilen Genel idhalât rejimimizden mutlak surette istifade ettirilmesi onanmıştır.

28 - IX - 1937

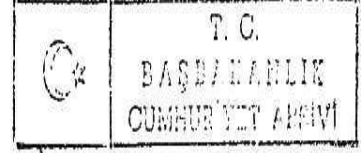
İtalya Hükümetinin verdiği munzam kontenjan listesi

İtalyan Tarife numarası	Emtia	Munzam kontenjan
24	Kümes hayvanı yumurtası	Litaa 4 500 000
33	Taze balık	» 3 000 000
69	Alefûmum tohumlar	» 2 500 000
84 b	Kuru üzüm	» 400 000
117	Yağ istihsal edilen tohumlar	» 2 500 000
124 a) 2	Balkyağı	» 600 000
181	Ham pamuk	» 12 000 000
549	Zımpara	» 500 000
654 b)	Kitre (gom adragant)	» 400 000
784 den	palamut	» 500 000
805	Kürk imaline yaramayan ham deriler	» 6 000 000
951	Yün paçavralar	» 400 000
951 den	Kâğırd paçavralar	» 400 000
246	İpek böceği kozası	» 3 000 000
778 bis	Afyon	» 200 000

EK-8

İtalya ile 1937 tarihli ihracat mallarına yönelik muazzam kontenjan listesi

T. C.

GİZLİLİĞİ 20/06/1984 tarih ve
03391 sayılı Öneyle KALDIRILDI

BAŞVEKÂLET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ

Kararname

Karar sayısı

2

14836

Türk - İngiliz - Fransız Krom anlaşması hükümlerine tevfikân İngiltere hükümetinin mübayaasını taahhüt ettiği ve Etibank ile 1/-8/1940 tarihinde yapılan mukavele mucibince satın aldığı malde inracına imkân bulunmadığı kromların, satın almak üzere müracaatta bulunan Amerika hükümetine satılmasına izin verilmesi; Hariciye Vekilliğinin 15/II/1940 tarih ve 65079/595 sayılı teklifi ve Maliye Vekilliğinin 4/12/1940 tarih ve 16505 sayılı mütaleenamesi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 9.KAN.EV. 1940 tarihinde kabul olunmuştur.

REİSİCÜMÜR

EK-10

1940 tarihli alışverişte Türk kromlarının İngiltere değil, Amerika'ya satılması
kararına dair belge

Ekmeklerin daha pişkin çıkması için yeni kararlar verildi

A İ Ş A M

Barbaros türbesi etrafı yakında tamamen açılacak

Sene 23 — No. 8139 — Fiyatı her yerde 5 kuruş

PERŞEMBE 19 Haziran 1941 Sahibi: Necmeddin Sadak — Neşriyat müdürlü: Hikmet Peridun Es — Akşam matbaası

Türk-Alman dostluk müahedesi dün Ankara'da imza edildi

Türkiye - Almanya dostluk müahedesi mevcut vaziyetin ahdi bir ifadesidir ve sulha yarım eden bir vesikadır

Dünyanın karışık ahvâl ortasında fevkalade sayılabilecek bir hadise vuku buldu: Dün Ankara'da Türkiye ile Almanya arasında bir dostluk müahedesi imzalandı. Hakikatte bu hadise ne yenidir, ne de fevkalade bir vaziyetin umutmadık bir neticesidir. Hâdise, ne yeni değildir. Zira Balkanlar muharebesinin sona ermesinden ve Almanya Devlet Reisi'nin Reichsministeriums gönderdiği İkinci mesajdan sonra iki hükümet arasında cereyan eden müahedeler hadisi neticede bir fevkaladelik de yoktur. Çünkü dün imzalanan müahede bir fevkaladelik de yoktur. Çünkü dün imzalanan müahede bir fevkaladelik de yoktur. Çünkü dün imzalanan müahede bir fevkaladelik de yoktur.

Muahede üç maddelidir. Hükmü on sene muteber olacaktır. Muahede ile iki taraf arazilerinin masuniyetine ve tamamîyetine mütekabilen riayet emeği ve birbirini aleyhine müteveccih her türlü harekattan çekinmeği taahhüd eylemektedir

B. Şükri Saracoğlu'nun beyanâtı

Ankara 18 (A.A.) — Türkiye - Almanya müahedeminin imzası minâsibelle Hariciye Vekili Şükri Saracoğlu matbuata bildirdi.

Büklümlere karşı vaziyetleri her vakit açık ve dürüst kalmış ve dışla ilişkilerinde mesgul olan Türkiye ve Almanya, mevcut vaziyetle ilgili olarak bir anlaşma imzalamışlardır. Bu anlaşma, mevcut vaziyetle ilgili olarak bir anlaşma imzalamışlardır. Bu anlaşma, mevcut vaziyetle ilgili olarak bir anlaşma imzalamışlardır.

Muahedenin metni

Ankara 18 (A.A.) — Bu akşam saat 21,15'te Hariciye Vekâleti binasında Türkiye ve Almanya arasında imza edilmiş olan müahedenin metni aşağıdadır: Türkiye Cumhuriyeti ve Alman Reich'i, aralarındaki münâsebetti mütekabil hilmad ve sınırları dostluk esasına istinad ettirmek arzusu ile, her birinin elyevm mevcut taahhütleri kaydı İhtirazsız tahhüd bir muahede akdedmeğe karar vermişler ve bu maksatla mürâhafalarını tasvir etmişlerdir; şöyle ki: Türkiye Reichsölmürü: İzmir mebusu ve Hariciye Vekili Şükri Saracoğlu'nu; Alman Reich'i temsilci: Ankara büyük elçisi kasalans Franz von Papen'i.

B. von Papen'in beyanâtı

Ankara 18 (A.A.) — Almanya Reich'i temsilci B. von Papen, Anadolu ajansı vasıtasıyla Türk matbuata aşağıdaki beyanatta bulunmuşlardır:

İmza edilmiş müahedenin metni bir tarafa akdi Hariciye Vekilini, matbuata dikatte devlet bakan sözcü söyleyenle ve bütün kalbine teskid edenimdir. Bu müahede, aralarında memleketlerini birbirine bağlayan ve sıcak Avrupa'ya yeni daha iyi bir emam ve devamlı bir sülh temin etmek isteyen iki vatanseverin dostluk ve arkadaşlıklarından dolayı muvakkaten mahfil olan ekti, ilimad ve dostane münâsibelle riayiden teşri eylemektedir.

Muahedenin gayet kısa ve sadık metni, iki devlet arasında vaziyetin müteber ve muhtâk vaziyetini yer vermektedir. Bu müahede, iki devlet arasında cereyan eden müahedelerin birer örneğidir. Bu müahede, iki devlet arasında cereyan eden müahedelerin birer örneğidir. Bu müahede, iki devlet arasında cereyan eden müahedelerin birer örneğidir.

Metinde görüleceği vechile, tarafların mevcut ahvâl vechelerine nazaran mevcut vaziyetle ilgili olarak bir anlaşma imzalamışlardır. Bu anlaşma, mevcut vaziyetle ilgili olarak bir anlaşma imzalamışlardır. Bu anlaşma, mevcut vaziyetle ilgili olarak bir anlaşma imzalamışlardır.

Türkiye Cumhuriyeti ve Alman Reich'i arasında imzalanmış olan bu müahedenin imzasını büyük bir memnuniyetle karşıladık. Bu müahede, iki devlet arasında cereyan eden müahedelerin birer örneğidir. Bu müahede, iki devlet arasında cereyan eden müahedelerin birer örneğidir.

Bu müahede, aralarında memleketlerini birbirine bağlayan ve sıcak Avrupa'ya yeni daha iyi bir emam ve devamlı bir sülh temin etmek isteyen iki vatanseverin dostluk ve arkadaşlıklarından dolayı muvakkaten mahfil olan ekti, ilimad ve dostane münâsibelle riayiden teşri eylemektedir.

Harp ne kadar sürecek?
Amerika Harbiye Naziri dört seneden fazla diyor

Vaşiington 18 (A.A.) — Amerika Harbiye Naziri B. Stimson dün matbuata verdiği beyanatta harbin dört seneden fazla sürmesini tahmin ettiğini bildirdi.

Reisicumhur Britanya kralına tebrik telgrafı
Ankara 18 (A.A.) — Reisicumhur İsmet Paşa, Büyük Britanya kralı George VI'ya bir tebrik telgrafı gönderdi.

Yeni bir bombardıman tayyaresi
Newyork 18 (A.A.) — New York Herald Tribune gazetesine göre, iki üç seneye kadar süren yeni bir bombardıman tayyaresi geliştirilmiştir.

Fransızların mukavemeti arttı
Buna rağmen müttefikler Şama ve Beyruta doğru ilerlemeğe devam ediyorlar

Kadıs 18 (A.A.) — Ordu namına bir raporla Şama ve Beyrutta Fransızların mukavemeti artmış ve müttefiklerin ilerlemeye devam ettiğini bildirdi.

Parti grupu Türk-Alman müahedesi müzakere edildi ve tam ittifakla kabul olundu

Ankara 18 (A.A.) — C. H. F. Meisler grubu bugün (18/6/1941) akşam 9 saat 17 de rez ve Vekil Trabzon mebusu İsmail Şakrân toplantı toplandı.

"Orta Şarkta dayanmağımız lazımdır"
Kanada Başvekil'i ve Bunu için gayretlerimizin hududu olmamalıdır diyor

Princeton 18 (A.A.) — Amerika Birleşik Devletleri Başvekil'i B. McKinley King'in bugün Princeton üniversitesi tarafından fabrikatörler konferansı yapıldı.

BU SABAHKI TELGRAFLAR

Kıbristan ayırılanlar

500 Polonyalı fikir adamı, memurları aileleri başka yere naklediliyor

Leşkoza 19 (A.A.) — Kıbrıs adası halkından bazı memurları tahliyesi hakkında şu mahallat verilmektedir.

Batırılan vapurlar

Akdenizde ve Egede İngiliz denizaltılarının faaliyeti

London 19 (A.A.) — (B.B.C.) Bahariye nazirinin tahliyesi Akdenizde Britanya denizaltılarının büyük faaliyet göstererek birçok düşman gemileri batırıldığını ifade ediyor.

Hür Fransızlar

General de Gaulle için bir nutuk söyledi

London 19 (A.A.) — (B.B.C.) Dün bir Fransız seslendirilmiş General de Gaulle tarafından bir nutuk söylendi.

Amiral Darlan'ın nutku

Vichy 19 (A.A.) — (Radio) Amiral Darlan'ın bugün bir nutuk söyledi.

Finlandiya Milletler Cemiyetinden çekiliyor

Helsinki 19 (A.A.) — (Hava) Finlandiya Milletler Cemiyetinden çekiliyor.

RASMURARRESİ Cumartesi 16 MAYIS 1942 Yıl: 2 - Sayı: 577

VATAN DOGRUYA DOGRU - EGRİYE EGRİLERE Fiyah 5 Kuruş

Galatasaray - Fener yarın karşılaşıyor Maç, Fener stadında yapılacaktır

1942 mahsulü için mühim bir tedbir

Örnek, işte hazır duruyor

Şeker şirketi memleket işlerinde memur seçimine, iş bölümüne, salâhiyet ve mes'uliyet davasına nasıl düzen verilmesi lâzım- geleceğini en canlı bir şekilde ortaya koymuştur

Yazan: Ahmet Emin YALMAN

İnsanlık için büyük bir fabrika, tabii ki büyük bir fabrika, tabii ki büyük bir fabrika...

Askerî Durum

Doğuda önemli muharebeler

Rusların taarruzla Alman hazırlıklarını bozmak istedikleri anlaşılıyor

Yazan: İhsan BORAN

Doğru cephanede büyük hareketler...

Şark cephesi

Harkofta harp devam ediyor

Timeçeno orduları ilerliyor

19 Mayıs hazırlıkları

19 Mayıs günü evvel-sonbaharlık bu yıl...

19 Mayıs günü evvel-sonbaharlık bu yıl...

Hükümet müstahsilin elindeki mahsule elkoyma kararı verdi

Köylünün bir senelik yemeklik, tohumluk ve hayvan yemi elinde bırakılacak

Ankara, 15 (Telefoni) - Bugün Resmi Gazete ile nazarat- rık mevzuatı...

Rauf Orbay Çorçil'e bir ziyaret verdi

Yemekte Boyan Çorçile bax nazırlar hazır bulundular

Yemek gayri resmî oldu, nutuk söylenmedi

Londra, 15 (A.A.) - Türkiye büyük eçil B. Rauf Orbay dün Bay ve Boyan Çorçil ile bir öğün yemekli toplantı yaptı...

Martinek meselesi

Amerika adadaki gemilerin kiralama- sını talep etti

Adadaki harp gemileri silâhtar teccit edilüyor

Amerika diğer mühim taleplerde de bulandı

Londra, 15 (A.A.) - Britanya a jansını deniz mahallî Mersin, S- dâhile müdahale; benzeri birer a- Japen gemileri karde teslim g- çirilenmiş olduğuna yeminatları J- gen filon bulduğuna kadar bir silâ- de daha geçecek; bununla ber- ber Japenara yeniler karıştı- retiler bekletilmeyecektir. Müstah- siler kâif koyunmuş müdahaleler b- rılmaktadır.

Sigorta mukaveleleri hakkında mühim bir karar

Prim ve sürpimlerini ödemeyenlerin mukaveleleri inkata tâbi olacak

Ankara, 15 (Telefoni) - Beye- ri Yekâne taahhüt ve sigorta iş- lerine dair mevzuatı hazırlayan Rauf Çorçil'in raporuna bir ka- rarına göre baxın. (A.A.) 17

Dün hava şehitlerimizi hürmetle andık

Ankaradaki merasimde Meclis Reisi, Başvekil ve Vekiller hazır bulundular

Dün yapılan hava şehitleri anıtında konuşan Meclis Reisi, vekilleri selâmlıyorlar. Hava ordusu namaz bir vakit oku ediyorlar

Amerikan donanması Japonları arıyor

Mercon deniz har- lindenberi teması geçilemedi

Londra, 15 (A.A.) - Britanya a jansını deniz mahallî Mersin, S- dâhile müdahale; benzeri birer a- Japen gemileri karde teslim g- çirilenmiş olduğuna yeminatları J- gen filon bulduğuna kadar bir silâ- de daha geçecek; bununla ber- ber Japenara yeniler karıştı- retiler bekletilmeyecektir. Müstah- siler kâif koyunmuş müdahaleler b- rılmaktadır.

Maldada taş üstünde kalmadı

Tahrir edilen evlerin edili 15.000 i buldu

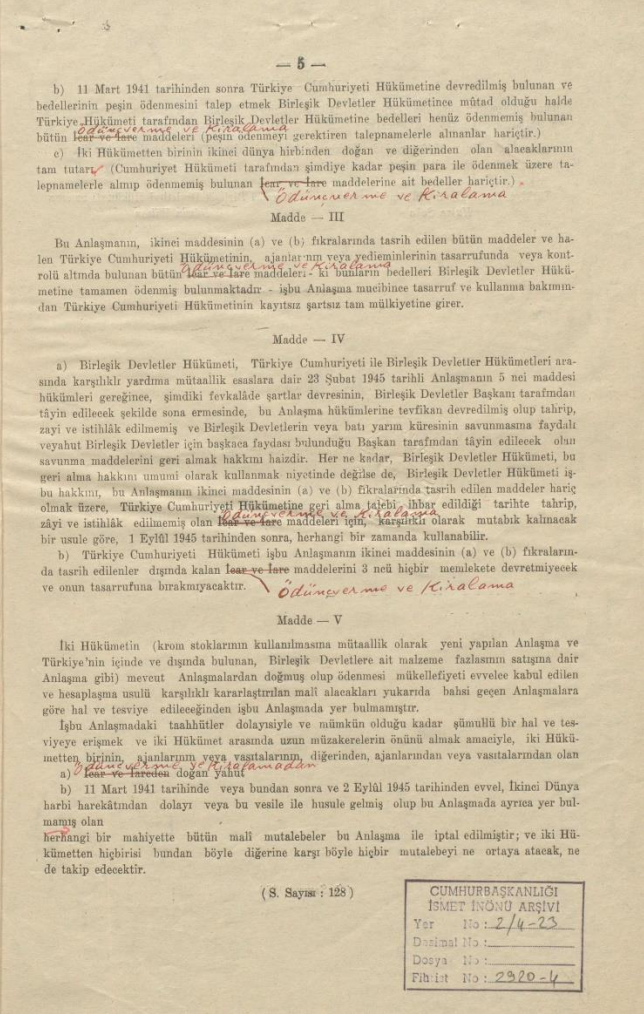
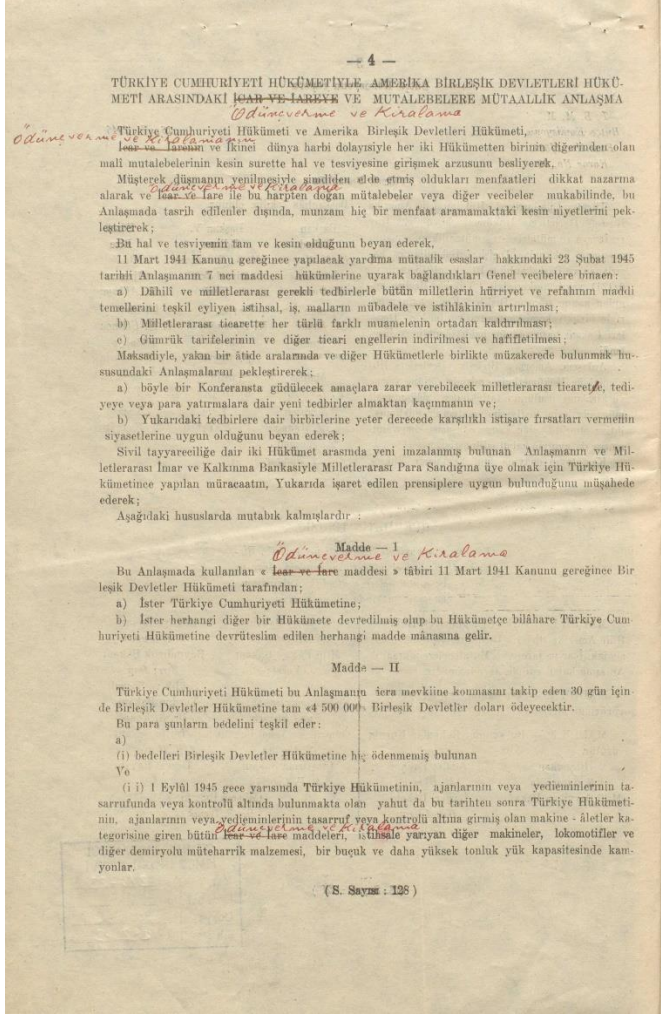
Malta, 15 (A.A.) - Malta ad- laması tahrib edilen evler 15.000 i bulmaktadır. La Valette mahallesi tahribatı yüzde 75 i yitmiştir.

(Devranı No. 2, 28. 5. 42)

(Devranı No. 2, 28. 5. 42)

(Devranı No. 2, 28. 5. 42)

1942 yılında hükümetin tarım mahsullerine el koyacağına dair gazete haberi

EK-13

1946 yılında Ödün Verme ve Kiralama Kanunu'nun sonlandırılması kapsamında Türkiye Cumhuriyeti ve Amerika Birleşik Devletleri arasında yapılan anlaşma metni

Marshall Planından Tarım Bakanlığına Yapılan tahsisleri
(Rakamlar "000" ilâvesiyle okunacaktır)

-00 - Amerika
-03 - Canada

Code No.	Cinsî	1948/49	1948/49 proğra- mına istirdat yolu ile dahil edilen	YKÜN.	1949/1950	1949/50 proğramına ilâve olarak	YKÜN.	Umumi Yekün.
830-00	Tank tipi traktör 50 HP.den küçük.	1,057	182	1,239	1,000		1,000	2,239
831-00	Tank tipi traktör 50 HP.den büyük.	672	15	687	-		-	687
832-00	Tekerlekli traktör	7,327	382	7,709	3,700		3,700	11,409
832-03	" "	217	-	217	300		300	517
770-00	Ziraat aletleri	3,833	158	3,991	3,080	1,468	4,548	8,539
770-03	" "	2,857	404	3,261	1,910		1,910	5,171
771-00	Yedek parça...	1,500	156	1,656	1,560		1,560	3,216
771-03	" "	557		557	440		440	997
891-00	Lâstik (traktör ve ziraat aletleri için)	96	-	96	50		50	146
740-00	Tulumhalar	417	-	417	-	250	250	667
236-00	Miscadele ilâçları	306	-	306	-		-	306
820-00	Pikap kamyonet	81	-	81	50		50	131
380-00	Kimyevi madde (Calisyum clorid)	5	-	5	10		10	15
950-	Deniz navlunu	1,790	120	1,918	500	113	613	2,531
750-00	Seyyar tamirhane	-	-	-	150		150	150
880-00	Fenni aletler	-	-	-	18		10	10
640-00	El aletleri	8	-	8	-		-	8
890-00	Lâstik tamir malzemesi	-	-	-	25		25	25
120-00	Tohum	-	-	-	-	10	10	10
	Yekün.....	20,725	1,425	22,148	12,785	1,841	14,626	36,774

S.P

030 01 805075

9

EK-14

Marshall Planı kapsamında Türkiye'ye gönderilen tarım aletleri

16 İhtisrin 1945

Hülâsa : Ödünç tohumluk verilmesinin karara bağlanması
H.:

BASVEKÂLET
Koordinasyon Bürosu

310
18 İhtisrin 1945

T. C.
BAŞBAKANLIK
EMURİYET ARŞİVİ

Başbakanlık Yüksek Katına

T. C.
Tarım Bakanlığı
Ziraat Vekâleti
Ziraat İşleri Umum
Müdürlüğü
U. № Köy-Ş.
H. № 49865

28289

Eki : 1

9/8/945 tarih ve 21408 sayılı yazımızla arz edildiği vechile bu seneki kuraklıktan şiddetle müteessir olan iller müstahsillerinin tohumluk ihtiyaçlarını karşılamak üzere Yüksek Bakanlar Kurulundan ellibin tona kadar çeşitli hububatın eldeki kanunlara göre dağıtılmasına 3/2994 sayılı karar alınmış ise de bunlardan:

1682 sayılı kanuna, Ofis veya Kombinalardan yine peşin bedelle satın alınmak üzere illere yapılan tahsislerin, çiftçinin peşin para ile tohumluk alacak durumda olmamasından bu tahsislerden faydalanememekte oldukları ve ekseri müstahsillerin gelecek seneki mahsulden aynen ödemek üzere tohumluk istemekte buldukları anlaşılmaktadır.

Gerçi 3242 sayılı kanunun bir milyon lira etrafında bulunan kredisi ile onsekiz ilin kısmen ve ödünç suretile ihtiyaçları karşılanmış ise de bu yardımın mahdut ve yeter miktarda olmaması yüzünden yine ödünç olarak tohumluk verilmesi istekleri tevali etmektedir.

Bu durum karşısında toprak Mahsulleri Stoklarından 15000 ton buğday ve 10000 ton arpanın Bakanlığımız emrine verilmesi için Ticaret Bakanlığına baş vurulmuş ise de bu yoldan ödünç tohumluk tedariki imkanı hasıl olamıyarak memleketin gelecekteki istihsalini temin edebilmek için Millî Korunma Kanununun 42 ci maddesine istinaden Çiftçilere dağıtılmak üzere arzolan 15000 ton buğdayla 10000 ton arpanın Bakanlığımız emrine Ziraat Bankasına "Gelecek mahsul yılında Ofise aynen ödemek ve borçlandırılmak üzere" ve muhtaç çiftçilere dağıtılmalarına bu tohumlukların dağıtma masrafları için de Koordinasyon fonundan 250000 liraya kadar ödeneğin verilmesinin karara bağlanmasına yüksek müsaadelerinizi üstün saygılarımla rica ederim.

Tarım Bakanı

EK-15

Çiftçilere dağıtılması planlanan tohumluk arpa ve buğdayın Tarım Bakanlığı emrine verilmesine dair belge